

2003/261

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KÜTÜPHANECİLİK ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

140387

TÜRK BEŞİKDEVİRİ BASMALARINDA YAZMA
KİTAP GELENEĞİNİN ETKİLERİ VE
İÇ KAPAĞIN GELİŞİMİ

Mehmet Ali AKKAYA

2501000029

140387
T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Tez Danışmanı

Yard. Doç. Dr. Tuba Ç. KARATEPE

İstanbul - 2003

TEZ ONAYI

BİLGİ BELGE YÖNTEMİ Anabilim Dalı ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan 2501000029 numaralı **MEHMET ALİ AKKAYA'NIN** hazırladığı **“TÜRK BEŞİK DEVRİ BASMALARINDA YAZMA KİTAP GELENEĞİNİN ETKİLERİ VE İÇ KAPAĞIN GELİŞİMİ”** konulu **YÜKSEK LİSANS-Tezi** ile ilgili 15.07.2003 SALI günü saat 11.00'da yapılmış; sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **.....KABULÜ.....'ne (1) OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI (2)	İMZASI
PROF.DR. AYSEL YONTAR	Kabulü	
DOÇ. DR. HASAN KESEROĞLU	Kabulü	
DOÇ.DR. OĞUZ İÇİMSOY	Kabulü	
YRD.DOÇ DR. ÜMİT KONYA	Kabulü	
YRD.DOÇ DR. TUBA KARATEPE	Kabulü	

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Türk beşikdevrinde yaşanan tecrübeleri, yazmanın basma geleneğindeki etkilerini ortaya koymak, bunların ışığında basma tekniğinden sonra kullanılmaya başlayan bir yenilik olarak iç kapağın gelişim seyrini tespit etmek olmuştur. Amaca ulaşmak için belge analizi ve betimleme yöntemleri seçilmiş ve uygulanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yazma kitap, özellikleri ve basma kitap geleneğine geçişi, iç kapak özellikleri; ayrıca bu çalışmada Üsküdar Basımevi'nin bastığı Risale-i Bigivi kitabının Türk beşikdevrinin sonu olarak değerlendiriliş gerekçeleri ele alınmıştır. Beşikdevri dönemi, her ülkenin basımevini kullanmaya başladığı kendi kültürel, sosyal özellikleri doğrultusunda belirlenebilir. Osmanlı Türkleri'nin basımevini Batı'dan 250 yıl sonra kullanmaya başlama nedenleri yanında, beşikdevrini saptama da aynı yaklaşımları gerektirmiştir. Bu yaklaşımın başında da Osmanlı İmparatorluğu'nda din kitabı basmama geleneğinin değişmesi gelmektedir. Türk basımcılığı beşikdevri 1729-1803 yılları arasında basılan kitapları içermektedir. İlk kitap Vankulu Lugatı, son kitap da Risale-i Birgivi olarak belirlenmiş ve kanıtlama yoluna gidilmiştir.

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate facts of experiences and affects of handwritten manuscripts in printing tradition in the incunable, in accordance with this to determine development progress of inside cover that has been used as a new style after printing technics started. To reach this aim, document analysis and description methods were used.

Handwritten manuscripts in Ottoman Empire and their characteristics transition to imprint book tradition; evaluation the Risale-i Birgivi, published by Üsküdar Printing House, and the reasons to evaluate this title as end of the Turkish incunable are used in this study. Incunable for each country is to be determined according to their cultural and social circumstances at the time of using printing houses. One of the main approaches to why Ottoman Empire has started using the printing technology 250 years later than West is due to changing tradition which is not to print religious books those days. That is why the Turkish incunable is exactly the period when the Ottoman Empire used the printing technology. Turkish incunable covers the books published between 1729-1803. This study claims that the first handwritten manuscripts is Vankulu Lügati, and the last handwritten manuscripts is Risale-i Birgivi and tries to prove this thesis.

ÖNSÖZ

Kitap, insanlığın kültür hayatındaki en önemli olgulardan biri olan ve sosyolojik açıdan bakıldığında var olduğu tüm toplumlarda, evrenselliğin kapısının aralanmasına imkan veren bir araçtır. Bugün kitabın klasik üretim yöntemi olarak kabul edilen, baskı tekniği kullanılarak çoğaltılması ile ilişkili yaşanan yenilik ve gelişmelerin, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yansıması Avrupa'daki örnekler ile kıyaslanarak verilen bu tezin amacı; *Osmanlı Türk toplumu için Avrupa'dan 250 yılı aşkın bir süre sonra başlamış olan kitap basma geleneğinin yazmalardan etkilendiği yanları ortaya koymak ve bu süreçte basma kitap geleneğinden sonra kitapta yer verilmeye başlanan iç kapağın Osmanlı beşikdevri basmalarındaki gelişim seyrini tespit etmeye çalışmaktır.*

Bu sayede, bir anlamda kitabın tanıtım kartı gibi görülen iç kapağın ilk kullanıldığı yer olan Almanya'dan başlayarak Avrupa'daki seyri, daha sonra da Osmanlı'ya "geçiş" tespit edilebilecek ve genel olarak çok dikkati çekmeyen iç kapağın hangi ihtiyaçlar nedeni ile ve ne şekilde oluştuğu görülerek, bu konuda okurdan-kütüphaneciye kitapla iletişimi olanların bilgi durumları yükseltilecektir. Ayrıca bugün fikirler yumağı haline gelmiş olan Türk Beşikdevri için, daha önce söylenenlerden çıkarılan sonuçların, göz ardı edilmiş bir bakış açısı ile birleştirilmesi sayesinde yeni ışıklar yakılmış olacaktır.

Beşikdevri, baskı tekniğinin kullanılmaya başladığı andan, yaygınlaştığı anın sonuna kadar olan dönemi kapsar. Bu süreç bazen tarihle, bazen basılan kitap ve basımevlerinin sayısı ile, bazen de kitapların konusal dağılımları ile ilişkilendirilerek belirtmeye çalışılmıştır. Bunlardan hiç birinin tek başına yetmeyeceğinin ve kültürlere bağlı bazı faktörlerin asıl belirleyici rolü aldığının belirtildiği bu çalışmada, Osmanlı Türk Beşikdevri ve bu devirdeki iç kapak gelişimi, kurulan ilk üç basımevi sınırları içinde verilmiştir. Bu tespit yapılırken hareket noktasının ne olduğu ve nasıl bir yöntem izlendiği de belirtilmiştir.

Elbette böylesine önemli bir tespitin ortaya konulabilmesi için dikkat edilmesi gereken en önemli nokta bu alanda daha önce yapılmış çalışmaları ve tespitleri eksiksiz toplamak ve Osmanlı Türk kültürünün basımevi kurulduğu dönemdeki durumunu iyi etüt edebilmektir. Bu aşamada çözülmesi gereken iki sorun ortaya çıktı. İlki: Kütüphanecilik Bölümü mezunu olmama ve ihtiyaç duyulan bir kitaba ne şekilde ulaşılabileceğini sıradan insanlara göre daha iyi bilmeme rağmen bazı kaynaklara ulaşma konusunda çeşitli zorluklarla karşılaştım. Hatta Türkiye Bibliyografyası'na ve Türkiye Makaleler Bibliyografyası'na eksiksiz ulaşabilmem dahi çok güç oldu. Bu konuda biz kütüphanecilere de çok ciddi sorumluluklar düştüğünü bir kez daha gördüm. İkincisi ise: Daha önce yapılan hemen tüm çalışmalarda farklı bir bakış ele alınmış ve diğerleri yok kabul edilerek çıkarılan sonucun kesin doğruluğu konusunda ısrar edilmişti. Ancak her çalışma diğerlerinde bahsedilen ve son derece önemli olan eksiklerle veriliyordu. Böyle bir durum karşısında nasıl bir yol izlenmeliydi? Buna çözüm olarak da kaynakçada yer verilen kitaplar arasında verilen bilgilerin belgelendirilmesine ve kaynaklara dayandırılmasına göre bir güvenilirlik sıralaması oluşturduğum ve hareket noktam bu sıralama oldu.

Çok defalar tekrar edilmiş bir konuda yapılmış araştırma gibi görülmesine rağmen diğerlerinden farklı olan – ki bu farklılık, bu konuda küçük de olsa bir sözü olan çalışmaların ulaşılabildiği kadarına karşılaştırmacı bir yol izleyerek ve daha önce bakılmamış bir açıdan bakmak şeklinde özetlenebilir – bu çalışmanın ortaya çıkartılması sırasında çok ciddi emek harcayan ve zamanından, ailesinden fedakarlık yaparak bana destek olan hocam Yard. Doç Dr. Tuba Ç. Karatepe'ye teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunmayı bir borç biliyorum. Ayrıca değerli tecrübelerini benimle paylaşan ve tez üzerinde önemli yönlendirmeleri bulunan bir diğer hocam Doç Dr. Hasan S. Keseroğlu'na da şükranlarımı sunmak istiyorum. Ulaşmak konusunda engellerle karşılaştığım son derece önemli bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan değerli arkadaşım İlkay Gürbüz'e ve özellikle Türkiye Bibliyografyası ile Türkiye Makaleler Bibliyografyası'nı eksiksiz tarama imkanı bulduğum tek yer olan, bunun dışında bazı kaynakları da tarama fırsatı bulduğum

İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür etmek isterim.

Son teşekkürüm de ilk günden son ana kadar zaman zaman katlanılmaz hale gelmeme rağmen desteğini benden hiç esirgemeyen ve bu yolda yalnız olmadığımı hissettiren sevgili eşim Rahşan'a.

İÇİNDEKİLER

ÖZ (ABSTRACT).....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLGİ TAŞIYICILARININ TARİHÇESİ VE OSMANLI'DA YAZMA KİTAP

A. Yazı ve Yazı Araçlarının Gelişimi.....	9
1. Erken Dönem Yazı Araçları.....	12
2. Papirüs ve Parşömen.....	15
3. Kağıt.....	19
4. Kitap.....	22
B. Osmanlı'da Yazma Kitap.....	25
1. Kitap Türleri.....	27
a. Te'lif.....	27
b. Tercüme.....	28
c. Dikte ve Diğerleri.....	29
2. Yazma Kitabın Oluşum Evreleri.....	30
a. Kağıt.....	31
b. Yazı ve Metin.....	32
c. Süsleme.....	34
(1) Tezhip.....	35
(2) Minyatür.....	36
(3) Diğer Süsleme Öğeleri.....	37

i.Hat.....	38
ii.Ebru.....	40
d. Cilt.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KİTAP BASMACILIĞI

A. Azınlık Basımevleri.....	50
1. Yahudi Basımevleri.....	51
2. Ermeni Basımevleri.....	53
3. Rum Basımevleri ve Diğerleri.....	55
B. İlk Türk Basımevleri.....	58
1. Osmanlı İmparatorluğu Dışında Basılan Türkçe-Arapça Kitaplar.....	59
2. İbrahim Müteferrika Basımevi.....	66
3. Mühendishane Basımevi.....	76
4. Üsküdar Basımevi.....	80
C. İlk Türk Basımevlerinde Basılan Kitapların Biçimsel Özellikleri.....	82
1. Yazı ve Metin.....	83
2. Yapı.....	85
3. Süsleme.....	87
4. Cilt.....	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİKDEVİRİ BASMALARINDA İÇ KAPAK

A. Basmalarda İç Kapak Gelişimi.....	94
1. Kitap Açısından İç Kapak.....	99
2. Okur Açısından İç Kapak.....	100
3. Kütüphane ve Kütüphaneci Açısından İç Kapak.....	101
B. Türk Beşikdevri Basmalarında İç Kapak.....	102
1. Müteferrika Basımevinde Basılan Kitaplar ve İç Kapakları.....	105
a. Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati).....	105
b. Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfârî'l-Bihâr.....	107
c. Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvâniyan ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ'î Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân.....	109
d. Tarih'ül Hindi'-Garbî el-Müsemâmâ bi-Hadisi Nev.....	110
e. Târîh-i Tîmûr Gürkan li Nazmi-zâde.....	111
f. Târîh-i Mısri'l-Cedîd ve Mısri'l Kadim.....	112
g. Gülşen-i Hulefâ.....	113
h. Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque.....	115
i. Usûlü'l Hikem fi Nizâmî'l Ümem.....	116
j. Füyûzat-ı Mıknâtsiyye.....	118
k. Kitâb-ı Cihânnümâ li Kâtip Çelebi.....	119
l. Takvîmü't Tevârîh.....	121
m. Târîh-i Na'îma (Revaztü'l-Hüseyn fi Hulasat-i Ahbarî'l l- Hâfikeyn).....	122
n. Târîh-i Râşid.....	123
o. Târîh-i Çelebi-zâde.....	124
p. Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna.....	125
q. Lisânü'l Acem (Ferheng-i Şuuri).....	126

r.	Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati).....	128
s.	Târîh-i Samî ve Şâkîr ve Suphî.....	129
t.	Târîh-i İzzî.....	130
u.	İ'râbü'l-Kâfiye.....	131
v.	Fenn-i Harb.....	132
y.	Fenn-i Lağım.....	133
z.	Fenn-i Muhasara.....	134
2.	Mühendishane Basımevinde Basılan Kitaplar ve İç Kapakları.....	135
a.	Mehâhü'l Miyâh.....	136
b.	Logaritma Cetveli.....	137
c.	Humbara Cetveli.....	138
d.	Tefâvüt-i Arz Cetveli.....	139
e.	Usul-i Hendese.....	140
f.	Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman.....	141
g.	Tuhfe-i Vehbî.....	142
h.	Evrak.....	144
i.	Evrak.....	144
j.	Kîtâb-ı Tıbyân-ı Nafi Terceme-i Burhân-ı Katı.....	145
k.	Tuhfetü'l-Mânzûmetü'd-dürrîye fi lugati'l-Farsiyyet ve 'd- derrîyye.....	146
l.	Evrak.....	147
m.	Telhisü'l-Eşkâl.....	148
n.	Kitâb-ı Lehcetü'l-Lugat.....	149
o.	Sübha-i Sıbyân.....	149
p.	Kitâb-ı Tahrir-i Usûl-i Ökliis.....	151
q.	Tarif de Douane Que les Negocians de Sa. Majeste L'Empereur de toutes les Russies doivent payer dans les „Etats de la Sublime Porte sur les Marchandises d'importation et d'exportation. Traduit et mis en ordre Alphabetique par Antoine Fonton. Jeune de Langue eu service Sa Majeste Imperiale.....	152

r. İmtihân'ı-Mühendisîn.....	153
s. Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî Vankulu Lügati).....	154
3. Üsküdar Basımevinde Basılan Kitplar ve İç Kapakları.....	155
a. Diatribe de l'Ingenieur Seid Moustapha sur l'Etat Actuel de l'Art Militaire Genie et des Sciences A Constantinople: Dans la nouvelle Typographie de Scuder fondee par le Sultan Selim III.....	156
b. Cedid Atlas (Atlas-ı Kebîr) Tercümesi.....	157
c. Risale-i Birgivî.....	159

SONUÇ.....161

KAYNAKÇA.....173

EKLER.....186

1. Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem, ilk sayfa.....	186
2. Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem, son sayfa.....	187
3. Kitab-ı Cihannüma, ilk sayfa.....	188
4. Kitab-ı Cihannüma, son sayfa.....	189
5. Usul-i Hendese, ilk sayfa.....	190
6. Usul-i Hendese, son sayfa.....	191
7. Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman, ilk sayfa.....	192
8. Risale-i Birgivi, ilk sayfa.....	193
9. Risale-i Birgivi, son sayfa.....	194
10. Diatribe, ilk sayfa.....	195
11. Risale-i Birgivî, ilk sayfa(el yazması).....	196
12. Risale-i Birgivî, son sayfa(el yazması).....	197
13. Vankulu Lügati, ilk sayfa(el yazması).....	198
14. Vankulu Lügati, son sayfa(el yazması).....	199
15. Tuhfe-i Vehbî, ilk sayfa(el yazması).....	200
16. Tuhfe- Vehbî, son sayfa(el yazması).....	201
17. Füyûzat-ı Mıknâtsiyye, ilk sayfa.....	202
18. Füyûzat-ı Mıknâtsiyye, son sayfa.....	203
19. Osmanlı Cildinin Bölümleri.....	204

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	adı geçen eser
ayr. bkz.	:	ayrıca bakınız
bkz.	:	bakınız
bs.	:	basım
C.	:	Cilt
CIP	:	Cataloging in Publication
CD	:	Compact Disc
CD-ROM	:	Compact Disc Read Only Memory
cm.	:	santimetre
Çev.	:	Çeviren
Doç. Dr.	:	Doçent Doktor
Ed.	:	Edition
Genş.	:	Genişletilmiş
Haz.	:	Hazırlayan
IRCICA	:	:The Research Centre for Islamic History, Art and Culture
ISBN	:	International Standard Book Number
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
s.	:	sayfa
Tübitak	:	Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırmalar Kurumu
t.y.	:	basım tarihi yok
vb.	:	ve benzeri
Yay. Haz.	:	Yayına Hazırlayan
YÖK	:	Yüksek Öğretim Kurumu
Yard. Doç Dr.	:	Yardımcı Doçent Doktor
y.y.	:	basım yeri yok

GİRİŞ

Tarihi süreç içinde insanlığın yarımını derinden etkileyen ve içinde olduğu yönlerin hemen hemen tamamı ile ilişkili olan kilit dönemler ve olaylar vardır ki bunlar bütün içinde ayrı bir yere konulmayı hak etmişlerdir. Ateşin bulunması, coğrafi keşifler ve dünya savaşları yukarıdaki açıklama içinde yer alan olaylara verilebilecek örneklerden ilk akla gelenlerdir.

Yazının bulunması ile başlayıp aktarılabilir olmasının sağlanması ile devam eden, bugün ise bilgisayar teknolojisi içinde kullanılır hale gelen ve genel olarak “bilgi – bilgilenme” diye adlandırılacak süreç de yukarıda bahsedilen değerlerden biridir. Bu süreçte önceleri bilgi sahibi olmak önemliyken, zamanla bilginin aktarılabilir olması, herkes tarafından anlaşılabilir olması ve değerlendirilmesi önemli hale gelmiştir. Bu zincirin unsurlarından biri de kitaptır.¹ Her şeyden önce bu zincirin ana unsuru, yazının dayanağıdır. Bu dayanak Sumerliler’de kil tablet, Mısırlılar’da papirüs, Hintliler’de ise ağaç yaprakları olmuştur, ama işlevi hiç bir zaman değişmemiştir.² Çok uzun bir dönem bilginin tek yayılma ve muhafaza aracı olan kitap aynı zamanda toplumun hakikatin kapılarını aralamasını sağlayan kanal olmuş, kişisel var oluşu geniş bir alana yayarak tüm görüntülerin yazı ve resim aracılığı ile simgesel bir biçimde canlandırılmasını mümkün kılmıştır.

Gelişim sürecini insanın evriminden ayırmanın güç olduğu kitabın da kendi içinde ciddi geçiş ve değişim dönemleri vardır. Bunlardan belki de en önemlisi kitabın baskı tekniği ile çoğaltılmasına başlanmasıdır. Eğer basımevinin kullanılmaya başlandığı 1450’li yıllara kadar olduğu gibi kitaplar yine elle yazılıp çoğaltılsaydı, sözü edilen değişim ve dönüşümlerin yaşanması bu kadar kolay olamazdı. Çünkü kitapları elle yazma çok emek ve zaman alıyor, yazıcının kişisel tavrı telafisi mümkün olmayan yanlışlıkların doğmasına neden olabiliyordu. İnsan ne kadar bilgiyi almaya ve onu kullanmaya açık olursa olsun öncelikle o bilgiye

¹ Kitap ile aynı biçimde olan dergi, defter, ansiklopedi vb. bilgi taşıyıcıları da kitap kavramının içine dahil edilmişlerdir.

² Albert Labarre, **Kitabın Tarihi**, Çeviren Galip Üstün, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.8

ulaşması gerekir. Bu gerekliliği karşılayan ve insanın kendi dışında olanlara da yakın olmasını sağlayan ortam, basımevlerinden sonra çok daha rahat oluşturulabilmiştir.

Basma tekniğine geçiş bugün sanıldığı kadar kolay ve işlevsel olmamıştır. Her kültüre ve topluma göre değişen zorlukların en belirgin ve ortak olanları yazma geleneğine bağlılık ve kitap üretiminde yazmanın dışında başka bir yöntemin olabileceğini kabullenememe durumudur. Bu nedenle, her toplumda basma kültürüne geçiş dönemi farklı zamanlarda gerçekleşmiştir. Örneğin bugünkü anlamda basımevinin ilk kullanıldığı yer olan Avrupa'nın sosyal ve siyasi yapısının değişimlere açık olması, basımevini benimsemeyi, yazma kültüründen basma kültürüne geçişi kolaylaştırırken, aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun da olduğu Doğu kültüründe bu süreç daha uzun ve zordur. "Beşikdevri" olarak adlandırılan bu geçiş döneminin özelliği genel olarak şöyle tanımlanabilir: Kitap gerek içerik gerekse biçim açısından yazma nüshanın aynısıdır. Kitaplarda bugün bilinen adları ile giriş, önsöz, içindikiler ve iç kapak gibi bölümler yoktur. Kitabı yazmadan ayıran tek özellik elle yazılmamış olmasıdır.

Basımevinin her kültürde ya da toplumda farklı zamanlarda kullanılmaya başlandığı ve yine farklı güçlüklerle karşılaştığı hatırlanacak olursa, dönem dönem yapılmaya çalışıldığı gibi, tüm dünya için aynı zaman aralığına gelen bir "beşikdevri" tarihi belirlemek çok gerçekçi olmayacaktır. Çünkü bir kültürde beşikdevrinin sona erdiği an, basımevi geleneğinin o kültürde yerleştiği kanaatinin verilebileceği andır ve bunun kıstasları da her kültür için değişir.

Yukarıda verilen bilgiler bu çalışmanın sınırları içinde kalan döneme çekilecek olursa; Osmanlı İmparatorluğu basımevini Almanya'da ilk kullanılmaya başladığı andan 250 yılı aşkın bir süre sonra kullanmaya başlamıştır. Doğal olarak Osmanlı beşikdevri de Osmanlı'da kurulan ilk basımevi olan Müteferrika Basımevi'nin faaliyete geçtiği yıl olan 1729 tarihinde başlar. Ancak konu hakkında yazılmış ve tarama sırasında karşılaşılan çalışmaların hiçbirinde, beşikdevrinin tamamlandığı nokta konusunda tam bir kararlılıkla fikrini açıklayan olmamıştır. Bu dönemin doğru tespit edilebilmesi için Osmanlı basımevlerinin yazmalardan

etkilendiği yanları ve Batı'da olduğu gibi basmada özgün bir yapının ne zaman oluştuğunu bilmek gerekir. Bu yapılırken de hem kitap yazma geleneğinin hem kitap basma geleneğinin teknik, ekonomik, toplumsal ve siyasi yanları da göz önünde bulundurulmalı, Müslüman olsun ya da olmasın tüm Osmanlı toplumu iyi analiz edilmelidir.

Bu noktada çalışmanın amacı Avrupa'da yaşanan tecrübelerden de faydalanarak, Osmanlı İmparatorluğu'na özgü yanları da unutmadan, ilk basımevinin faaliyete geçmesi ile başlayıp toplumda benimsendiği ana kadar olan dönemde basma kitabın yazma kitaptan etkilendiği yanları ortaya koymak ve bu süreçte bugün kitabın ayrılmaz bir parçası olan iç kapağın gelişim seyrini belirlemektedir.

Çalışmanın hipotezi ise şudur: Yazma kitap geleneğinden basma kitap geleneğine geçişte kitabın biçimsel değişimini sürekli gelişim açısından kesin sınırlar ve dönemlere ayırmak mümkün değildir. Avrupa'da yaşanmış 300 yıllık bir tecrübeye rağmen Osmanlı beşikdevri basmaları, Batı'da olanı sadece teknik bakımdan taklit etme³ yöntemi ile çoğaltıldıkları için, iç kapak bilincinden yoksundur ve birkaç istisna hariç, yazma kitap formunda basılmışlardır. Ancak Osmanlı'daki beşikdevrinin tek belirleyicisi de basılan kitaplarda iç kapağın olup – olmaması değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal konumu, İslam dininin toplum içindeki yeri ve önemi ile basımevinin ilk dönemlerinde yaşanan tecrübeler düşünülecek olursa seçilebilecek en iyi beşikdevri belirleyicisi basılan ilk din kitabı olan “Risale-i Birgivi”dir.”

Çalışmada araştırma yöntemi olarak daha çok belge analizi yöntemi kullanılmıştır. Bunun nedeni ise tezin sınırlarını belirleyen dönemin geçmiş tarihli bir zamanı kapsamasıdır. Belge analizi yönteminin dışında, betimleme yöntemine de yer verilmiştir. Kullanılan veri toplama teknikleri ise konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmaların incelenmesi ve karşılaştırması ile belge analizini içermektedir.

³ Gerek burada sözü edilen taklit yönteminin tercih edilmesi gerekse diğer pek çok alanda görülen kendi içine kapalı olma durumu ve özenle bu soyutlamanın dışına çıkmama gayreti Osmanlı İmparatorluğu'nun çok ilginç ve detaylı üzerinde durulması gereken bir özelliğidir.

Öncelikle konu ile ilgili yapılan çalışmaların tespit edilebilmesi için Türkiye Bibliyografyası (1928-) ve Türkiye Makaleler Bibliyografyası (1952-) eksiksiz taranmış, daha sonra ise İstanbul Üniversitesi Tez Kataloğu ile web üzerinde YÖK Tez Kataloğunda konuya ilişkin çalışmaların olup olmadığına bakılmıştır. Taraması yapılan bir diğer kaynak da Türk Kütüphaneciliği (1952-) (eski adı ile Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni) adlı dergidir. Konuya daha geniş bir bakış açısı kazandırabilmek için ele alınan uluslararası web taramalarında iç kapak ve beşikdevri konularında yapılmış pek çok araştırma olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan tecrübelerden söz eden hemen hiç bir çalışmaya raslanmadığı için kaynakçada bu yöntemle ulaşılmış hiç bir araştırmaya yer verilememiştir. Ayrıca çalışmanın içinde geçen bazı kelimelerin doğru yazılışlarının verilebilmesi için Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanmış olan “Yazım Kılavuzu” adlı eserden yararlanılmıştır. Özellikle tezin belirlenen sınırları içinde Osmanlı'da basılan kitapları eksiksiz, doğru tarihlendirme ve basıldıkları basımevi bilgilerine göre tam verebilmek için bu konuda yapılan çalışmalar teker teker birbirleri ile karşılaştırılmış ve verilen bilgiler belgelerle kanıtlanma yoluna gidilmiştir. Gerek yukarıda sözü edilen karşılaştırmalarda gerekse metin oluşturulurken, Kemal Beydilli'nin “Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi ve Mühendishane” ve “Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Bir Listesi ve Bir Katalog” adlı eserleri, Alpay Kabacalı'nın “Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Günümüze Kadar” adlı eseri ve Turgut Kut'un “Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar” adlı eseri birincil derecede kullanılmıştır. “Ekler” bölümünde verilen basma kitap ilk ve son sayfa örneklerinin büyük çoğunluğu da, gerekli izinler alındıktan sonra “Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar” adlı kitaptan fotokopi yapılarak alınmıştır. Yine “Ekler” içinde yer alan yazma kitap ilk ve son sayfa örnekleri ile bazı basma kitap ilk ve son sayfa örnekleri ise Süleymaniye Kütüphanesi dermesinden çıkartılmıştır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. “Bilgi Taşıyıcılarının Tarihçesi ve Osmanlı'da Yazma Kitap” adını taşıyan birinci bölümde, öncelikle konunun ana ögesi olan yazı kavramının çeşitli tanımları verildikten sonra genel bir tanımlama yapılmış ve tarihçesi anlatılmıştır. Daha sonra ise insanların yaşadıkları mağaraların

duvarlarından başlayarak kağıda ve kitaba uzanan tarihsel gelişim verilmiştir. Tezin sınırları içinde kalan dönemde bilgisayar teknolojisinden söz edilemeyeceğinden, “bilgi taşıyıcıları” adı altında verilen yazı araçlarının içine bilgisayar ortamı dahil edilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda var olan yazma kitap türlerinin tanıtılması ile devam eden bölümün sonunda kağıt, yazı ve metinden başlayıp süsleme ve cilde kadar uzanan Osmanlı yazma kitabının oluşum evreleri verilmiştir. Söz konusu evrelerin bilgisinin içinde genel tanımlara ve tarihsel gelişimlere de kısaca değinilmiştir. Bu noktada özellikle Osmanlı kitap türlerinin anlatıldığı bölümden itibaren birincil derecede önemli kaynak olarak kullandığım notların Yard. Doç. Dr. Tuba Ç. Karatepe ile birlikte işlediğimiz ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü lisans dersleri olan “Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş” ve “Nadir Eserler” derslerinde aldığım notlar olduğunu, burada aldığım bilgilerin yalnızca söz edilen bölüm için değil çalışmanın tamamında bana çok yardımcı olduğunu belirtmek gerektiğine inanıyorum.

Osmanlı’da basımevinin tarihçesinin anlatıldığı ikinci bölümün adı ise “Osmanlı Kitap Basmacılığı”dır. Bölümün ilk alt bölümüne geçmeden önce, tezin sınırlarını aşmamaya dikkat ederek, basımevinin öneminden ve tarihçesinden kısaca bahsedilmiştir. Bu tavırla hem konu hakkında bir ön bilginin olması hedeflenmiş, hem de Osmanlı’da basma kitap konusuna bir geçişin olması sağlanmıştır. İkinci bölümde ilk olarak Osmanlı kitap basma geleneğinde önemli bir yeri olan azınlıklar⁴ konusuna değinilmiştir. Çünkü her biri teker teker açıklanan azınlıklara ait basımevleri Osmanlı Türk basımevlerinin kurulmasına doğrudan etkide bulunmuşlardır. Daha sonra Osmanlı Türkleri tarafından kurulan basımevlerine geçilmiş ama bundan hemen önce Türk basım tarihinde belirleyici başka bir unsur olan İmparatorluk dışında basılan Türkçe – Arapça kitaplar konusunda bilgilere yer verilmiştir.

⁴ Azınlık tabiri ile anlatılmak istenen insanları tanımlamada kullanılan “cemaat”, “gayri müslim” gibi bazı kelimeler de olmasına rağmen bugün daha çok azınlık kavramı kullanıldığı ve tanındığı için çalışmada, aynı anlama gelebilecek kelimelerin içinden bu kelime kullanım için seçilmiştir.

İkinci bölümün alt başlığı olan “İlk Türk Basımevleri” konusunda da açılan ilk üç basımevi ele alınmıştır. Bu çalışmada Osmanlı beşikdevrinin sonu olarak kabul edilen Risale-i Birgivi adlı eser, açılan üçüncü basımevi olan Üsküdar Basımevi’nde basılmıştır. Basılan ilk din kitabı olan bu eser, Osmanlı İmparatorluğu’nun İslam dini içindeki yeri, din kitaplarına karşı olan tavır ve toplumun yapısı ele alındığında, basımevinin benimsenme dönemi diye de adlandırılan beşikdevrinin Osmanlı’daki tamamlanmış noktası olarak kabul edilmiştir. Bölüm, ilk basılan kitapların yazı, metin, yapı, süsleme ve ciltlerinden bahsedildiği biçimsel özellikler ile tamamlanmıştır.

Tezin son bölümü Risale-i Birgivi’ye kadar basılan Türkçe kitaplardaki iç kapak özelliklerinin gelişimine ayrılmıştır. “Beşikdevri Basmalarında İç Kapak” adlı bölümün hemen başında “beşikdevri” ve “iç kapak” kavramlarının tanımı yapılmıştır. Daha sonra da iç kapak kavramının kitap, okur, kütüphane ve kütüphaneci için anlamı ve taşıdığı değer açıklanmıştır. Risale-i Birgivi dahil 46 eseri kapsayan ve ait oldukları basımevlerine göre sınıflandırılan kitapların iç kapağa yönelik analizlerinin yapılması ile tamamlanan çalışmanın ekler bölümünde ise analizi yapılan eserlerin bazılarında ait ilk ve son sayfa örnekleri ile yazma nüshalarının sayfalarından örnekler vardır.

Tezin hazırlanması aşamasında bu alanda yapılmış en kapsamlı çalışma olduğunu düşündüğüm Prof. Dr. Meral Alpay’ın danışmanlığında Faruk Kuseyri tarafından İstanbul Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü’nde hazırlanan “Türkiye’de Basma Eserlerde İlk İçkapak Teşekkülü” adlı bitirme tezi ayrı tutulacak olursa konu ile ilişkili tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu tez için temel kaynak olarak kabul edilebilecek olan bitirme tezine ulaşamamasının nedeni benim dışımda gelişen olaylardır. Tezin ulaşılabilen tek nüshasının olduğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı, “Fakülte, Seminer ve Araştırma kütüphanelerinin birleştirilerek daha verimli hale getirilmesi” projesi kapsamında hizmete ara verdiğinden ve tüm tezler düzenleme sürecinde koliler içinde tutulduğundan çeşitli uğraşlara rağmen bu teze ulaşamamıştır.

Osmanlıya ait “beşikdevri” ve “beşikdevrinde basılan kitaplarda iç kapak olgusu” konularına daha önce yapılan çalışmaların da ışığında farklı yaklaşımlar getiren ve daha önce bakılmamış açılardan konuya bakılmaya çalışılan bu tezde, konuya ilişkin araştırma yapmak isteyenlere katkıda bulunabilmek hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİLGİ TAŞIYICILARININ TARİHÇESİ VE OSMANLI'DA YAZMA KİTAP

Uygarlık tarihinin önemli kilometre taşları, insanın yaşadığı ve ürettiği her türlü birikimin kendinden sonraki kuşaklara aktarılabilir olmasıyla oluşur. Çünkü mağaralarda yaşayan, taş ve sopayla kendini korumaya çalışan insandan bugün gezegenler arası seyahatler planlayan, baş döndürücü bir hızla ilerleyen teknolojiye sahip insana dönüşümün temelinde, bir öncekinin yaşadıkları tecrübeleri bilmek ve bunlardan gerektiği şekilde yararlanabilmek yatmaktadır. Elbette yaşanan ve üretilen her şeyin zamana karşı direnmesini ve sürekli varolabilmesini beklemek akıllıca değildir. Ancak bu da dönemin imkanları dahilinde söz konusu amaç için çaba göstermeyi engellemez.

Bugün artık tüm dünya tarafından kabul edilen “bilgi en büyük güçtür” aforizması konunun önemini göstermek adına çok çarpıcıdır. Örneğin, dünyada yapılan ilk yelkenli en fazla yüz yıl yaşatılabilir ama onun nasıl yapıldığının bilgisini yaşatmak ve geleceğe taşımak daha kolaydır. Özellikle her şeyin bilgi üzerine kurulduğu ve savaşların dahi bu uğurda yapıldığı 21’inci yüzyılda bu konunun önemini anlatmak için çok çaba gerekmediği inancıdayım.

Bilgi taşıyıcılarının önemi de bilginin önemi ile doğru orantılıdır. Çünkü var olan bilgiyi aktarılabilir kılacak olan şey taşıyıcılardır. Bu nedenle mağara duvarlarından ve taşlardan başlayarak bilgisayarlar ve CD'lere kadar uzanan bu çok renkli süreç, tez konusunun sınırları elverdiği oranda, sırasıyla açıklanmaya çalışılacaktır. Taşıyıcıyı önemli ve anlamlı kılacak olan şey üzerindeki bilginin kullanılabilir ve anlaşılabilir olmasıdır. Bu noktada da yazı ve türleri devreye girer. Bugün hızına erişilemeyen bir teknolojik gelişme yaşanmasına rağmen bilgisayardan kitaba tüm bilgiler eninde sonunda yazı ile ilgilidirler. Günümüzden binlerce yıl öncesine ait uygarlıklarda nelerin yaşandığını ve bu tecrübelerin ışığında nasıl ve ne şekilde tecrübeler biriktirmemiz gerektiğini bizlere ulaştıran şey farklı biçim, yöntem

ve tekniklerle yazıya dökülmüş bilgilerdir. Kuşkusuz kültür ve ahlak birikimi sonucunda bizzat yaşanarak bize ulaşan bilgi ve tecrübeler de vardır ama bunların hem toplam içindeki oranları az hem de her an silinmeye açıktırlar. Bu çalışmanın temel konusu olan iç kapak da yukarıda kısaca söz edilen yazı ve yazı taşıyıcılarına bağlıdır. Bu nedenle çalışmada tez sınırları aşılmadan yazı ve yazı araçlarının gelişimi ile taşıyıcıların çeşitliliğine değinme gereği duyulmuştur.

A. Yazı ve Yazı Araçlarının Gelişimi

İnsanoğlu varolduğundan beri, duygu ve düşüncelerini başka kişilerle paylaşabilmek için çok çeşitli iletişim yolları bulmuştur. Bunların ilk örnekleri arasında günümüzde dahi pek çok toplum tarafından kullanılan görsel işaretler, ateş, duman ve ışık ya da sesli işaretler olarak adlandırılabilir. Davul ve ısıklık çalma gösterilebilir. Ancak bütün bunlar zaman ve alan açısından sınırlıdır. Yani mesaj verildikten hemen sonra kaybolurlar ve tekrar edilmedikleri sürece başa alınma olanakları yoktur. Tekrarları durumunda da aynı sesi ya da biçimi vermek her zaman olanaklı değildir. Ayrıca sadece az ya da çok birbirine yakın bölgede bulunan kişiler arasındaki iletişimde kullanılabilirler. Mesaj vermede alan ya da zamanla kısıtlandırılmamış bir yol arama, insanları çeşitli nesnelere belirli bir sıraya göre yan yana dizilmesinden oluşan “nesne yazısına” götürmüştür. Bunun devamında günümüzde kullanılan yazının ilk örneklerine, oradan da bugüne ulaşmıştır.⁵ Başka bir deyişle, yazının başlangıcının ilk adımı, çeşitli maddeler kullanarak mesajı anlatma ihtiyacıyla oluşmuştur. Daha sonra yazı şekil haline dönüşmeye başlamıştır. Şeklin gelişmesi ile resim yazısı (piktografi) doğar. Bu yazı türü de önce hece yazısına en sonunda da günümüzde kullanılan harf yazısına dönüşmüştür. Yazı, insan aklının eseri olan en değerli ürünlerden biri, hatta en değerlisidir. Tarihin ve uygarlıkların başlangıcı kabul edilen yazı hakkında, bazı araştırmacıların yaklaşım ve düşüncelerinin konunun önemini yansıtacağına inanıyorum.

⁵ U. Bahadır Alkım, “Yazının Başlangıcı,” **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.7

Mahmut Bedrettin Yazır'a göre yazı; "insanlığın medeniyet hayatında hafıza işlevi gören ve birikimlerle doğan medenileşme sürecinin en önemli unsurudur".⁶ Meral Alpay'a göre ise "yazı ve yazabilme, insan varlığının iki önemli yanı ile ilgilidir; düşünsel üretim yeteneği ve birbirini anlama."⁷ Hasan Keseroğlu, yazının amacını "kalıcılık sağlamak", işlevini ise, "duygu ve düşünceyi saptamak, unutulmasını istememek"⁸ biçiminde ele almaktadır. Selen Hırçın'ın tanımına göre ise yazı; "ağızdan çıkan seslerin, dolayısıyla sözcüklerin kulak ya da jest yardımı olmaksızın, gözle görülebilen bazen de dokunulabilen işaretler halinde biçimlendirilerek kaydedilmesini sağlayan araçtır."⁹ Nuray Yıldız ise yaptığı tanımda, yazının gerekçesini de açıklama yolunu seçmiştir: İnsanlığın tarihin akışı içinde elde ettiği birikimlerin yok olması kaygısı ile kaydedilip saklanması ihtiyacı ilk yazının doğuş sebebidir. Bu bağlamda yazı, zaman ve mekan sınırlaması olmaksızın ortak bir kültür yaşamayı zorunlu kılmadan var olan bilgi ve birikimin kaydedilip aktarılmasını sağlayan sosyal ve toplumsal bir icattır.¹⁰ Genel bir tanıma göre de yazı: İnsanlar için ortak anlam ya da sesleri temsil eden işaret ya da simgelere dayalı iletişim sistemi,¹¹ biçiminde verilmektedir.

Yukarıda verilenler ve burada sıralanamayacak kadar çok olan diğer tanımlarda da görülen ortak nokta: Yazı, insan duygu ve düşüncesinin belirli işaretlerle anlama ve anlatılması, bu duygu ve düşüncenin yok oluşunu önlemek, saklamak için bir araç olmasıyla tarihin en önemli icatlarından birisidir. O halde yazı, insanın yaşadıklarının, duygu ve düşüncelerinin gelecek kuşaklara aktarılıp kalıcılığını sağlamak için kuralları önceden belirlenmiş bir sistem, biçim ve teknikle kaydedilmesidir, şeklinde tanımlanabilir.

⁶ Mahmud Bedreddin Yazır, **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli**, 2.bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1981, s.7

⁷ Meral Alpay, "Yazının İşlevi ve Harf Devrimi," **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1983, s.13

⁸ Hasan S. Keseroğlu, **Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Durum**. İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1989, s.15.

⁹ Selen Hırçın, **Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişimi ve Çözümü**, İstanbul, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1995, s.1

¹⁰ Nuray Yıldız, **Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s.1-2

¹¹ "Yazı", **Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.XXII, 1989, s.332

İlk yazının nereden nasıl çıktığı ve ilk kimin kullandığı tarih boyunca merak konusu olmuştur. 5000 yılı aşkın bir geçmişi olan yazının, genel geçer kabul edilen bir keşif tarihi vardır: M.Ö. 3300'lü yıllarda Bağdat'ın güneyindeki Sumer kenti Uruk'ta ortaya çıktığı artık kesin olarak bilinmektedir.¹² Sümer çivi yazısından, Mısır hiyerogliflerine, Müslüman dünyasının hat sanatından, Ortaçağ yazmalarının kaligrafi çalışmalarına ve Çin düşünce yazılarına kadar, zaman içinde çok farklı biçimler almıştır. İlk olarak Uruk'da kullanılmaya başlandığı kabul edilen ve basımevi ile birlikte yaygınlık kazanan¹³ yazının en eski örneği piktogramlar biçiminde kazanmış tahıl çuvalları ve hayvan başları listesidir. Başka bir deyişle yazı, edebiyattan önce bir hesap-kitap meselesine yanıt vermek ihtiyacından doğmuştur.¹⁴ Yani yazının tarihi uzun, yavaş ve karmaşık bir tarihtir. Yazının bu uzun evrimi içinde iki önemli dönem vardır: Hece dönemi ve günümüzde alfabeyi karşılayan fonetik dönem.¹⁵

Maddi çıkarların daha iyi korunmasına bir çözüm olarak doğan yazı, çok büyük bir hızla toplum yaşayışının diğer alanlarına da yayılmıştır. Ancak bu hızlı yayılışı kullanıcı çeşitliliği adına söylemek mümkün değildir. Yazı ve onu kullanabilme ayrıcalığı uzun zaman bir güç kaynağı olmuş, hatta zamanla yazabilmek ve yazılanı okuyabilmek krallar ve imparatorları yöneten zümrelerin özelliği olmuştur. Bu büyük öneminden dolayı insanlar zaman zaman yazının tanrısal güçler tarafından yaratılıp kendilerine sunulduğuna inanmışlardır.¹⁶ Ancak üstün bir deha ve esin kaynağının böyle bir icadı yapabileceğine inanılmıştır.

Yazının ilk dönemlerinde, her medeniyet üstüne yazı yazmak için çevresindeki en kolay ulaşılabilir ve doğal olan ürünü seçmiştir. Bu maddenin seçimi, yazının biçimini ve yazı yazmada kullanılan aletleri de belirlemiştir. Yazı ile birlikte bilgi, duygu düşünce ve olayların saptanması, korunması ve kuşaktan kuşağa,

¹² "Yazının Çetin Yolları," *Focus*, Sayı 2002/4-112414, Nisan 2002, s.89

¹³ Georges Jean, *Yazı İnsanlığın Belleği*, Çev. Nami Başer, İstanbul, Yapı Kredi, 2002, s.12

¹⁴ "Yazının Çetin Yolları," *a.g.e.*, s.89

¹⁵ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı Kağıt Kitap ve Kağıt Damgaları*, Yayına Hazırlayan R. Tuba Çavdar, İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993, s.12

¹⁶ *A.e.*, s.27

devirden devire aktarılması sağlanmıştır. Bu yazı araçları üç ana başlık altında toplanmıştır.

1. Erken Dönem Yazı Araçları

Günümüzde yazılı belgelerde genellikle kağıdı kullanırız. Oysa kağıdın henüz bilinmediği ancak insanların yazıyı kullanmaya başladıkları eski çağlarda, üzerine yazı yazılabilen çok farklı malzemeler kullanılmıştır. Tarihsel gelişimde papirüs, parşömen ve kağıt öncesi dönem, bu çalışmada “erken dönem yazı araçları” biçiminde adlandırılmıştır. Bu çeşitlilik aynı zamanda bugün dahi hayranlık uyandıran ve insan zihninin sınırlarını zorlayan, bir kısmı da henüz çözülmemiş, üzerinde yazılı metinler bulunan eşsiz tarihi eselerin yapılmasına aracı olmuştur. Bunlardan ilk elde sayılabilecekler: Göktürk yazıtları, Eski Mısır, Aztek, Tibet gibi uygarlıkların yazılı tapınak ve sütunları vb.

İlk yazı araçları çevre şartlarına bağlı olarak belirlenmiştir. Mısır’da taşların çokluğu sebebi ile taşların kullanımı, Mezopotamya bölgesindeki ırmakların oluşturduğu kil tabaka sebebi ile kiltabellerin kullanımı, Çin ve Orta Asya bölgelerinde kemik kullanımı, Hindistan’da ağaç kabuğu ve yaprakların kullanımı, bazı bölgelerde ağaç kabuğu üstünde balmumu tabakasının, kumaşın, metaller vb. kullanımı, toplumların çevre şartlarına bağlı olduğunu göstermektedir.

Yukarıda sıralanan yazı araçları, önce doğada kolayca bulunan ve üzerinde çok fazla işçilik gerektirmeyen düz yüzeyli nesnelere seçilmiştir.¹⁷ Bu sınıfa dahil edilebilecek ve ilk akla gelen yazı malzemesi düz taşlardır. Bunun en tipik örnekleri mağara duvarları ve düz taş yüzeyleri olmuştur. İşlenmesi taşa göre çok daha kolay olan kiltabeller ve kilden elde edilen çanak-çömlek parçaları¹⁸ da insanın kullandığı yazı malzemelerinin ilk örneklerindedir. İklim koşullarının kil ve çanak-çömlek yapımı için elverişli olduğu Yakındoğu ve Kuzey Afrika’da daha yaygın olan bu

¹⁷ Horst Blanck, **Antikçağda Kitap**, Çev. Zehra Aksu, Ankara, Dost Kitapevi, 2000, s.49

¹⁸ Tarih sayfasında yer almaya Sümer ve Asur uygarlıkları ile başlayan kil tabletler yazılı kültürün ilk örneklerinden sayılır. Kil tablet kavramı İngilizce’de;clay tablet, Fransızca’da;tablette d’argile, Almanca’da ise;tontofel olarak kullanılmaktadır. (Leman Şenalp, **Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959, s.162-163)

malzemeler, gündelik yaşamda farklı amaçlarla da kullanılmıştır. Toprakta yapılmış bu tür parçalara “ostrakon” denir.¹⁹

Yazı malzemeleri arasında önemli bir grup da madenlerdir. İşlenmesi kolay olan yumuşak madenler bu grubun ilk sırasında yer almışlardır. Yazı malzemesi olarak en çok kurşun, bronz ve kalay gibi madenler kullanılmıştır. Dayanıklı, kolay bulunur ve daha ucuz olmaları nedeniyle bu maddeler üzerine yazı yazma tercih edilmiştir. Bunlar bazen rulo bazen de tablet şeklinde muhafaza edilmişlerdir.²⁰ Altın gümüş gibi değerli madenler de yazı aracı olarak zaman zaman tercih edilmiştir ama bu çok nadirdir. Altın ve gümüş gibi değerli madenler, eğer üzerlerine sihir ve büyü ile ilgili bir şeyler yazılacaksa kullanılmışlardır.²¹

Bitki kökenli organik yazı malzemeleri içinde ilk kullanılan ağaç yaprakları ve kabuklarıdır. Özellikle coğrafi şartların uygun olduğu bölgelerde bu tür malzemeler uzun süre yazı malzemelerinin ilk sırasında yer almışlardır. Ağaçların yanı sıra kullanıma uygun olan kimi daha küçük bitkilerin yaprak ve kabuklarının da bu amaç için kullanıldığı olmuştur. Doğada hazır halde buldukları için yaygın kullanımları çok kolay olan bu malzemelerden ağaç yaprağı kabuktan daha fazla tercih edilmiştir. Bunun da sebebi daha kolay işlenir olmasıdır. Kitap anlamına gelen Latince “liber” sözcüğünün bir anlamı da ağaç kabuğudur.²² Rulo ve kodeks biçimlerinde kullanılmış örnekleri günümüze ulaşmış olan ağaç yaprakları ve kabukları kadar olmasa da ketenden yapılmış ve ilk örnekleri Mısır’da görülen, biçim olarak da ağaç yaprakları ve kabuklarına benzeyen malzeme de yazı taşıyıcısı olarak kullanılmıştır.

Ahşap yazı taşıyıcıları arasında en basit yöntemlerden biri de tahtanın üzerine doğrudan mürekkeple yazma şeklidir. Yazı daha kolay okunabilsin diye bu tahtalar kireç ya da alçı ile beyazlatılmıştır. Günümüze, yüzü hem tek hem de çift sütun

¹⁹ Bedia Demiriş, *Eskiçağ’da Yazı Araç ve Gereçleri*, İstanbul, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1995, s.4

²⁰ Horst Blanck, *a.g.e.*, s.54

²¹ Bedia Demiriş, *a.g.e.*, s.5

²² *A.e.*, s.3

olarak kullanılan tahta tablet örnekleri ulaşmıştır. Antalya'nın Kaş ilçesi Uluburun açıklarında bulunan batık gemiden çıkan tahta tabletler bu örneklerin en yeni keşfedilenlerinden ve ilginç olanlarındandır.²³ Özellikle papirüsün nadir bulunduğu bölgelerde uzun süreli ve yaygın kullanım imkanı bulan ahşap plakanın bazen ortası bıçakla çizilerek aşındırılmış ve ikiye katlanmıştır.²⁴ Tahta tabletler metnin uzunluğuna bağlı olarak birden fazla olması durumunda, birbirine bağlanıyor; bugünkü söyleyişle birbirini izleyen sayfalar biçiminde sıralanıyordu.

Diğer bir ahşap yazı malzemesi de balmumu ile sıvanmış levhalardır: "tabulae ceratae".²⁵ Bu malzeme yazı yazmada insanlara büyük kolaylık sağlamıştır. Çünkü bu tabletler üzerine yazılan yazıyı kolaylıkla silmek ve böylece tableti defalarca kullanmak mümkün olabiliyordu. Balmumu tabletlerin biçim ve kullanılışları kısaca şöyledir: İki tarafı düz olan yazı tahtasının bir yüzü oyulup içine balmumu tabakası yapıştırılır. Yazı, bu tabakanın üstüne tığ kalemle yazılır. Balmumu tabletler, tahta tabletler gibi ikili ya da daha fazla sayıda bir araya getiriliyorlardı. Bu hali ile tahta ve balmumu tabletler bugünkü kitap biçiminin ilk örnekleridir, diyebilir.

Erken dönem yazı malzemelerinden bir diğeri de hayvan derisidir. Dayanıklı bir yapıya sahip olması ve saklanması daha kolay olduğu için dünyanın pek çok yerinde bu amaçla kullanılmıştır. Deriyi parşömenden ayıran, farklı üretim yöntemleri oluşmuştur. İlk kez Yakınoğu'da kullanılmaya başlandığı bilinen deri, tüyleri alınmış hayvan pöstekisinin, mazi istifi içeren bitkisel maddelerle tabaklanması ile elde edilirken, parşömen üretiminde hayvan derisi tabaklanması, bir sonraki bölümde ele alınacak işlemlerden geçirildikten sonra incecik kazınarak

²³ çevrimiçi www.denizinsesi.com/02-ulu.htm (13 Ocak 2002)

çevrimiçi www.antalya-ws.com/turkce/undervvat/ulu.asp (27 Nisan 2002)

Bedia Demiriş, **a.g.e.** , s.9

Dünyanın en eski batık gemisi olduğuna inanılan bu gemide yine dünyanın en eski tahta tabletleri bulunmuştur. Fildişi menteşelerle birbirine tutturulmuş haliyle dünyanın en eski kitap formlarından biri olan bu tahtaların aslında balmumu ile kaplı olduğu ancak zamanın ve deniz suyunun etkisiyle bu kaplamanın erimiş olduğu sanılmaktadır. M.Ö. 1500-1100 yılları arasına ait olduğu sanılan bu enkazdan çıkan tahta tabletler o dönemde tahta tabletlerin yazı taşıyıcı olarak ne denli yaygın olduğunu göstermesi açısından çok ilginçtir.

²⁴ Horst Blanck, **a.g.e.** , s.55

²⁵ Bedia Demiriş, **a.g.e.** , s.8

düzeltilir ve kullanıma hazır hale getirilir. Günümüzde varlığını devam ettirmeyi başarabilen bir çok ilkel topluluklarda da bilgi taşıyıcı olarak deri kullanılmaktadır.²⁶

Parşömen ve papirüse kadar olan yazı araçları kısaca bu şekilde açıklanabilir. Bu araçları çeşitlendirmek (örneğin madenler, kemik gibi) ve nasıl kullanıldıklarını detaylandırmak mümkündür. Ancak tezin konusu ve sınırları açısından bu ayrıntı gerekli görülmemiştir.

2. Papirüs ve Parşömen

İnsanlığın çok önemli buluşlarından birisi olan yazı ile birlikte yazı yazılacak gereçler ile yazı araçları da icat edilmiş ve bunlar zaman içinde çok çeşitlenmiştir. Günümüzün vazgeçilmez yazı aracı kağıttan önce, yüzyıllar boyu onun yerinde olan papirüs ve parşömen ayrı bir başlık altında ele alınmaya çalışıldı. Çünkü kullanım yoğunluğu, onlara verilen değer ve kitap-yazı tarihi içindeki özel konumlarından dolayı diğerlerinden ayrı ele alınmayı hak ettiklerine inanıyorum.

M.Ö. 3000’li yıllardan itibaren Mısır’dan yayılarak tüm dünya da yazı aracı olarak kullanılmaya başlayan, Latince “cyperus papyrus”²⁷ diye adlandırılan papirüs, yine aynı adla bilinen ve Nil vadisinde yetişen bitkinin yapraklarından yapılıyordu. Nil vadisinde yetişen bu bitki yazı aracı olmanın yanı sıra halat, örgü, sandalet ve yelken yapımı gibi işlerde de kullanılıyordu.²⁸ En basit anlatımı ile papirüsün elde edişi şöyledir: Bitkinin sapları henüz taze iken parçalara bölünüp soyulur, böylece öz ortaya çıkar. Bu da ince ama olabildiğince enli parçalar halinde kesilir ve suyla ıslatılmış bir tahtanın üzerine kenarları çok az üst üste gelecek şekilde yan yana dizilir. Bu tabakanın üzerine ters yönde olacak şekilde ikinci bir öz tabakası dizilir ve ardından bu yüzey yassı, geniş bir taşla dövülüp, nişasta içeren özün yapışkanlığı sayesinde iki tabaka birbirine yapıştırılır. Bu şekilde elde edilen yaprak güneşte kurutulduktan sonra ponza taşıyla, bazen de midye ve fildişi bir çubukla düzlenir.

²⁶ Nuray Yıldız, *a.g.e.* , s.58

²⁷ Nuray Yıldız, *Eskiçağ Kütüphaneleri*, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985, s.22

²⁸ Georges Jean, *a.g.e.* , s.41

Bundan sonra da un ve sirke karışımından yapılan yapıştırıcı sayesinde yukarıda anlatılan yöntemle yapılan yapraklar ihtiyaç olduğu kadar birleştirilebilir. Birleştirilen ve daha sonra rulo şeklinde saklanan bu yaprakların sayısı genelde 20-50 arasındadır. Yaprığı oluştururken dikkat edilmesi gereken en önemli nokta rulonun bir yüzündeki bitki liflerinin hepsinin aynı yönde olmasıdır. Bu lifler rulonun dışında dikey, içinde yatay olmalıdır.²⁹

Konunun uzmanı olmayan bile, bir papirüse baktığında bunun bir edebi metin mi, yoksa bir mektup mu, bir hesap pusulası mı, resmi bir belgemi olduğunu anlayabilir. Bu konuda okura ip uçlarını hem papirüsün fiziki özellikleri hem de yazı karakteri vermektedir. Eski çağlarda yazı malzemesi çok bol bulunmadığı için recto (ön) yüzlerinin yanı sıra verso (arka) yüzleri³⁰ de yazılmış papirüsler vardır. Bugünkü “paper” sözcüğü de papirüsten gelmektedir. En iyi papirüs kağıdı “Charta Hieratica” adı verilen papirüstür.³¹ Kutsal kitaplar için bu kağıt kullanılmıştır. Papirüsün kalitesi sadece kullanılan malzemeyle değil ruloların genişliği ile de ölçülürdü. Rulo yaprakları üzerine yazı yazmak oldukça güçtü. Bu nedenle önce ayrı rulo yapraklarına yazılıyor, bunları sonradan birleştirme yoluna gidiliyordu. Yazı kağıt üzerinde sütunlar halinde yer alıyordu. Yazmanın zor olduğu papirüs rulolarında, bir düzeltme yapmak ve aranan bir kısmı bulmak zordu ve metindeki kısımları karıştırma tehlikesi vardı. Tüm bunlar papirüsün parşömen karşısında önemini yitirmesinin ve aynı zamanda parşömende kodeks biçimini tercih etmenin nedenleridir.

Üzerinde yapılan işlemlerden dolayı deri olmasına rağmen yazı malzemesi olarak deriden ayrı tutulan parşömen, antikçağda papirüsün en ciddi rakibi haline gelmiş ve zaman içinde papirüsten daha yaygın hale gelerek kağıda kadar insanlığın en yaygın yazı malzemesi olmuştur. Araştırmacılar arasında ilk kullanımının hangi yüzyılda olduğu konusunda fikir ayrılıklarının olmasının nedeni de deriden ayrı

²⁹ Horst Blanck, a.g.e. , s.67

³⁰ Günümüzde de iç kapak'ın ön yüzüne recto, arka yüzüne verso denilmektedir.

³¹ Orhan Öcal, **Kitabın Evrimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1971, s.67

tutulup tutulmaması ile ilgilidir.³² Günümüz kağıt ve kitap formlarının oluşması için çok önemli fikirler veren parşömen bu bakımdan da çok değerli ve özel bir yazı malzemesidir. Parşömenin yazı malzemesi olarak yaygınlaşması okuma ve yazma sanatını bütünüyle değiştirmiştir.³³

Latince karşılığı “pergamenum” olan parşömen kelimesi Pergamum (Bergama) kentinin isminden gelmektedir. Dönemin Bergama kralı II. Eumenes, İskenderiye Kütüphanesi'nin tek rakibi olan Bergama Kütüphanesi'ni Mısır'ın egemenliğinde üretilen papirüs bağımlılığından kurtarmak için bu yazı malzemesinin üretilmesini sağlamıştır. Papirüsün üretimi şu şekildedir: Deriler öncelikle yıkanır, kılırları ve etli kısımları temizlenir. Tam bir temizlik olabilmesi için, temizlenen deri bir gün süre ile kireçli suya yatırılır. Daha sonra gerilerek kurutulur, sünger taşı ile düzleştirilir ve son olarak tebeşirle (kireçle) beyazlaştırılır.³⁴ Bu hale getirilmiş deri tabakasına “folium” denir. Parşömen yapmak için sığır, koyun, keçi, domuz ve eşek derileri kullanılır. Kuzu ve oğlakların derisi daha taze olduğu için diğerlerinden daha değerlidir ancak geyik ve antilop gibi nadir bulunan hayvanların derisi en değerli olanıdır. M.S. 4'üncü yüzyılda papirüsün ilk sıradaki yerini kesin olarak alan parşömenin maliyeti daha yüksekti ve yapılan işlem daha fazla emek istiyordu. Hristiyan kilisesinin de desteğini alan parşömen, papirüsten üstün olan yönleri sayesinde olumsuz yanlarını kapatmayı başarmıştır. Parşömenin kullanılmaya başlaması ile birlikte iki önemli ilerleme kaydedilmiştir: Bu malzeme öncelikle kaba kamış fırçasından çok daha kullanışlı olan kaz tüyünün kullanılmasını sağlamıştır. Aynı zamanda katlanıp üst üste konarak dikilen yapraklarla, bugünkü kitapların atası

³² Parşömen'in M.Ö. 3'üncü yüzyılın başlarında o dönem Anadolu'nun en önemli ve büyük şehirlerinden biri olan Bergama'da kullanılmaya başladığı kabul görmüştür. Oysa deri bu tarihten çok daha önce özellikle Asya kökenli uygarlıklar tarafından oldukça yaygın bir şekilde yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Parşömeni deriden ayıran en önemli fark derinin her iki yüzünün de yazı yazılabilecek şekilde hazırlanması ve sonradan defter şekline dönüşmesidir. Bu çalışmada ilgili bölümlerde de görüleceği gibi deri ve parşömen ayrı yazı malzemeleri olarak görülmüş ve o nedenle parşömenin tarih sayfasındaki başlangıcı Bergama şehri ve M.Ö. 3'üncü yüzyıla gösterilmiştir. Çünkü parşömen deriden farklı olarak insanlığın yazı, kitap ve kültür tarihine farklı bir eğilim kazandırmıştır.

³³ Georges Jean, a.g.e. , s.80

³⁴ Svend Dahl, **Antikçağ'dan Günümüze Her Yönü İle Kitabın Tarihi**, Çev. Mehmet Dünder, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999, s.16

kodeksler elde edilmiştir. Çünkü parşömenin fiziksel özellikleri bu malzemeyi rulo biçiminden çok kodeks biçiminde kullanmayı gerektirir.

Uzun bir zaman insanların en çok kullandıkları yazı malzemesi olma özelliğini koruyan papirüsün yerini alan ve yazı malzemelerinin kağıda kadarki evrim sürecinde son nokta olan parşömenin bunu nasıl başardığını anlamak iki malzeme arasında bir karşılaştırma yapıldığında daha kolay olacaktır.

1-Parşömenin her iki yüzüne de yazı yazılabilir, oysa papirüste buna çok fazla rastlanılmaz.

2-Parşömen üzerine yazılmış metinde aranılan yerin bulunması daha kolaydır.

3-Parşömenin üzerine metin yazılırken bırakılan boşluklara notlar alınabilir.

4-Kodeks biçimindeki parşömenler hem renk hem de süslemeye olanak verme açısından daha uygundur.

5-Parşömen kodeksleri papirüse göre daha kolay taşınabilir.

6-Parşömen üzerinde silinti yapmak bu sayede bir parşömeni defalarca kullanmak mümkündür. Papirüste buna nadiren rastlanır.

7-Deri üzerine mürekkeple yazılmış yazı papirüs üzerindeki yazıdan daha kolay okunur.³⁵

Yukarıda sayılanların dışında, parşömenin katlanıp biçilip dikilebilmesi ve kolaylıkla kitap haline getirilebilir olması yazı dünyası için bir devrim olmuştur. Artık yazı ve okuma adına her şey değişir. Kitap haline getirilmiş parşömen, insanın ellerinin okurken özgür olmasını sağlamıştır. Okuma da içerik değiştirmiştir. Panoramik bir açıyla okumanın yerini, artık sadece gözün yukardan aşağıya hareket etmesinin yeterli olacağı okuma şekli almıştır.³⁶ Bir başka görüşe göre de; "Parşömenin icadı, Gutenberg'in matbaayı icadı kadar önemli bir buluştur."³⁷

³⁵ Bedia Demiriş, a.g.e. , s.17

³⁶ "Yazının Çetin Yolları", a.g.e. , s.92

³⁷ Halikarnas Balıkcısı, Anadolu'nun Sesi. 3.bs. Ankara, Bilgi Yayınevi, 1984, s.140.

Yazı aracı olarak kaya ve taş parçalarından başlayarak, defter ve kitap formunun yakalandığı parşömene kadar izlenen bu değişim, toplumların içinde buldukları fiziksel koşullara bağlı olarak gelişmiştir. Kağıt da papirüs ve parşömenin ardından kullanılan ve ağırlıklı olarak da kullanılması sürdürülen en temel yazı aracı olmuştur.

3. Kağıt

Parşömeden sonra üzerine yazı yazılan bir diğer malzeme de kumaş olmuştur. Hemen her çağda az ya da çok kullanılan bu yöntemin ilk uygulayıcıları Çinli'lerdir. Hatta günümüzde bile bu türün örneklerini görmek mümkündür. Ancak genelde ipekten yapılan bu kumaşlar çok pahalı malzemelerdi ve yaygın kullanımları da çok mümkün değildi. Bu durum karşısında yeni yöntemler bulma çabası insanlığın kağıtla tanışmasını sağlamıştır.³⁸

Doğu ya da Batı kökenli tüm kaynakların kağıt ve tarihi hakkındaki ortak görüşü; kağıdın Çin'de hükümdarın saray muhafız alayı mensuplarından bir sanatkar olan Ts'ay Lun adlı kişi tarafından icat edildiğidir. Bu icadın tarihi ise M.S. 105 yılı kabul edilir.³⁹ Kağıt hamuru olarak çeşitli bitki kabuklarını, özellikle böğürtlen liflerini, eski pamuklu elbiseleri, hurda balıkçı ağlarını kullanan Lun bu sayede yapılışı çok pahalı olan ipekli kumaşın çok daha ekonomik bir alternatifini bulmuştur.

Kağıt yapısı lifli bir yazı gerecidir. Kağıt hamurunu hazırlamak için emiştirme yolu ile yıkanıp ezilen çeşitli bitkilerin kabukları, özellikle böğürtlen lifleri, eski pamuklu elbiseler, hurda balıkçı ağları kullanılırdı. Bu tür lifli maddelerden hazırlanan sulu kağıt hamuru ya da kağıt çorbası kağıt süzgeçlerine dökülür, su süzgeçten geçerken posası süzgeçte kalır, güneşte kurutulan bu kısımdan kağıt tabakaları elde edilirdi.

³⁸ Mehmet Ali Kağıtçı, **Kağıtçılık Tarihçesi**, İstanbul, Kader Basımevi, 1936, s.79-80

³⁹ Şinasi Tekin, **a.g.e.** , s.25

Hızla yayılan bu yeni icat, önce İpek Yolu'nun başladığı bölge olan Çin'in batısındaki Lau Lan Tun-Huang'da kullanılmıştır. 8'inci yüzyıla kadar bu icadı saklamayı başaran Çinli'lerden kağıt yapımını ilk öğrenenler Moğollar olmuştur. Moğollar da kağıt yapımını bir kaç küçük ham madde değişikliği hariç aynı şekilde uygulamışlardır. Moğollar bu bilgiyi Semarkand'ta yapılan ticaret sayesinde Araplar'a taşımışlardır. Talas savaşı sırasında Müslümanlar'a esir düşen Türk ve Çin'li kağıt ustaları sayesinde İslam dünyası da insanlık için önemli basamaklardan biri olan bu icadı tanımıştır. O dönemde yayılmacı bir politika izleyen İslam dini sayesinde kağıt, Avrupa'ya ilk geçiş noktası olan İspanya'ya da ulaşır. Aynı anda Sicilya üzerinden İtalya kanalı ile de Avrupa'ya kağıt girmiştir. Bir başka kaynaktan ise kağıdın Batı'ya gelişi şu şekilde anlatılmaktadır: "704 yılında Semerkant savaşı sonucu Müslümanlar'ca ele geçirilen kağıt yapımcısı bazı Çinliler, bu sanatı savaşı kazanan Müslümanlar'a öğretmişlerdi. Böylelikle ilk kağıt imalathanesi 751 yılında Semerkand'ta kuruldu ve onu 793 yılında Bağdat'taki imalathane izledi. Kağıt yapımı daha sonraları 900 yılında Mısır'a 1100 yılında İspanya'ya ve nihayet Pireneler'deki Herault kentinde 1189 yılında üretime geçen imalathane ile de Kuzey Avrupa'ya yayıldı."⁴⁰ Bu sırada Bizans İmparatorluğu'na da kağıt ihracatı yapılmaktadır. İspanya'da Fas'lılar, Sicilya'da Arap'lar Avrupa kağıt üreticiliğine öncülük ederler. Avrupa'ki ilk kağıt değirmeni 1348 yılında Troyes kentinde kurulur ve kağıt üretimi için çaput kullanılır. Daha sonra diğer büyük Avrupa şehirlerinde de yaygınlık kazanan kağıt, kısa bir süre sonra o dönemde kullanım yoğunluğu hızla gerilemeye başlayan parşömenin yerini alır. Osman Ersoy çok kısa bir sürede tüm Avrupa'da kullanımı yaygınlaşan kağıdın kullanılmaya başladığı ülkeleri ve tarihlerini şu şekilde sıralar: Fransa (1348), Almanya (1390), Polonya (1491), İngiltere (1494), Avusturya (1498), Rusya (1576), Danimarka (1635) ve Norveç (1690).⁴¹ O döneme kadar kağıt ihtiyacını doğudan karşılayan Osmanlı İmparatorluğu da yavaş yavaş Avrupa ile kağıt ticareti yapmaya başlar.⁴² Ticaret yönünün Doğu'dan Batı'ya kaymasında genel olarak İmparatorluğun yönünün o

⁴⁰ Stephen S. Mason, **Bilimler Tarihi**, Çev. Umur Daybelge. Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001, s.84.

⁴¹ Osman Ersoy, "Kağıt ve Kağıtçılık," **Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl**, Yayına Haz. Doğan Atılğan, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998, s.365

⁴² Osman Ersoy, **18. ve 19. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt**, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1959, s.48-51

dönemde keskin bir şekilde Batı'ya dönmüş olmasının etkisi olmuştur. Gerek askeri gerekse siyasi alanda o ana kadar hiç görülmemiş derecede Batı'ya bağlanmaya başlayan İmparatorluk doğal bir süreç olarak kağıdın da içinde bulunduğu ihtiyaçlarını karşılama konusunda Batı'ya daha yakın durur hale gelmiştir.⁴³ Avrupa'da ağaç hamurundan kağıt üretimine ise 19'uncu yüzyılda geçilebilmiştir. Kağıdın makinelerde üretimine ise 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başlanır.⁴⁴

Kağıdın bulunuşu kitap ve kültür tarihinde çok önemli bir rol oynar. Kağıtla birlikte elyazması kitapların sayısında bir artış olur. Fiyatlar düşer. Kitap, çok dar ve çok az zenginin süs malı olmaktan çıkar, daha geniş bir kitlenin okuma aracı olmaya başlar. Dolayısıyla kültür dünyası yeni bir hız ve hareket kazanır.

Bazı insanların hararetle savundukları gibi günümüzde gelişerek yaşanan bilgisayara dayalı sistem, kağıdın önemini azaltmayacak, hele kağıtsız bir dünya hiç yaşanmayacaktır. Çünkü bilgisayar çıktısı alabilmek, faks vb. işlemler için de bazılarının görmezlikten gelmek istediği ve küçümsediği kağıda ihtiyaç vardır. Aşağıda verilen ve son derece güncel olan kağıt ile ilgili iki küçük istatistik bu konuyu daha iyi anlaşılır kılacaktır.

-- 2002 yılı verilerine göre yıllık dünya kağıt üretimi yaklaşık 300 milyon tondur.

-- Kağıt sanayii, toplam dünya gelirinin yüzde 2,5'ini oluşturur. (Dünya havacılık sanayiinin cirosuna eşdeğer bir rakamdır)

-- Kağıt geri dönüşümü ve ağaçtan daha ucuz ve daha az zararlı bir ham madde bulabilmek için yapılan harcamalar dünya daki 33 ülkenin milli gelirinden daha fazladır.⁴⁵

⁴³ Eset Tuğbay, "Osmanlı Devletinde Kağıt Kitap ve Bununla İlgili Meseleler (17-18. Yüzyıllar)," İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1970, s.49 [Basılmamış Bitirme Tezi]

⁴⁴ "Kütüphaneler," Focus, Sayı 2002/6-112414, Haziran 2002, s.60

⁴⁵ "Yazının Çetin Yolları," a.g.e. ,s.93

Yazılı belge / okunan kaynak ve insan arasındaki tarihi etkileşim konusunda göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli özellik de okunan kitabın (ya da yazı taşıyıcısının formu ne olursa olsun) elle tutulabilir olması, okurla okuduğu yazı arasında bir bütünlük duygusunun oluşması ve manevi bir bağlılığın gelişmesini sağlamasıdır.⁴⁶

4. Kitap

Antik çağın ilk bilgi taşıyıcılarından başlayarak, günümüzde bilgisayar ortamına ulaşan sürecin en önemli gereçlerinden biri de kitaptır. Zaman zaman her şeyin bilgisayar ortamında kullanılabileceğinin ve kitap, defter gibi diğer malzemelere gerek kalmadığının çok iddali ve yüksek sesle söylendiği günümüzde dahi alanının tartışmasız en önemli değerlerinden bir tanesidir.

Yukarıda açıklanılmaya çalışılan bilgi taşıyıcılarının tamamının bir kitap olarak değerlendirilip-değerlendirilemeyeceği konusu birbirinden farklı görüşleri beraberinde getirmekte ve bazen bireysel tavırlarla belirlenmiş sınıflandırmalara varan ayrımlar yaratmaktadır. Yani, “eski çağlara ait hangi bilgi taşıyıcıları bugünün kitabına karşılık gelir? Hangileri kitaba karşılık gelmekten uzaktır?” sorusunun cevabında ortak bir fikir birliği ve standart olduğu söylenemez. Eğer bu konu hakkındaki farklı görüşlerden yola çıkarak her bilgi taşıyıcısı ayrı ayrı değerlendirilecek olursa, bu girişim başlı başına ayrıntılı bir araştırma konusu halini alır. Oysa bu, çalışmanın asıl konusu değildir. Bu noktada amaca yönelik olarak söylenebilecek en kısa ve anlamlı söz: Kitap bu çalışmada ele alınan ve karşılaştırılan bilgilerin temel taşıyıcısıdır ve günümüzde dahil olmak üzere pek çok biçimsel ve içeriksel değişiklikler, bilgi taşıyıcıları kitap formunu kazandıktan sonra ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Bu nedenle kitaba karşı gösterilmesi gereken tavır, ona ne layık olduğundan daha azını ne de daha fazlasını vermeden hak ettiği değeri vermektir.

⁴⁶ Alberto Manguel, *Okumanın Tarihi*, Çev. Füsun Elioğlu, İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s.155

Kağıt da dahil buraya kadar sözü edilen bilgi taşıyıcılarının tamamı amaçlarına, önemine ve işlevlerine bakılacak olursa birer kitaptırlar. Onların bugün bilinen kitaptan tek farkları, biçimlerinin daha değişik ve ilkel olmasıdır. Bu durumun bir zorunluluk olduğu ve o günün şartlarının bu konuda asıl belirleyici olduğu hatırlanacak olursa aradaki ayrımın çok da önemli olmadığı söylenebilir. Yukarıda sayılan bilgi taşıyıcıları da tıpkı kitap gibi bilgi aktarmışlardır. Aynı zamanda tarihin derinliklerine dalarak okuyucuya tarihsel gerçekliği yorumlama ya da sorumluluk alma imkanı sunarlar.

Erken dönem yazı araçları diye adlandırılan bilgi taşıyıcıları, daha önce de belirtildiği gibi, genelde kullanıma hazır hale getirilmesi çok kolay ve çok ucuz malzemelerden oluşur. Doğal olarak her biri tıpkı kitap gibi aktarılmaya değer olan bilgiyi barındırır ama bu malzemeler gerek form olarak gerekse işlenmeleri açısından kitaptan çok farklıdırlar. Ancak bu madenden, ahşaptan, yapraklardan, ağaç kabuklarından, ketenden vb. malzemedeki yapılmış bilgi taşıyıcılarının kitap kabul edilmeyecekleri anlamına gelmez. Bununla birlikte kitap tarihi üzerine yapılan çalışmalara ve modern bilimin yaklaşımlarına bakılacak olursa bilgi taşıyıcılarının tür ve biçimlerine bakılmaksızın kitap formunun doğmasına ön ayak olmuş iki farklı biçimden söz edilir.⁴⁷ **Rulo** ve **Kodeks**. Bu iki bilgi taşıyıcısının gelişimi sonucunda bugünün kitabına ulaşılmıştır.

Kodeksten çok daha eskilere dayanan rulo yüz yıllar boyunca kullanılan tek kitap biçimidir. Svend Dahl'a göre rulo biçiminin kullanılması papirüs ile başlar.⁴⁸ Bu bilginin doğruluğu araştırılmaya açık olsa da rulonun en yaygın kullanımının papirüsün yazı malzemesi olarak kullanıldığı dönemde olduğu kesindir. Papirüs yapraklarının birbirlerine yapıştırılması ile oluşturulan rulo kitabın kalitesini iki yazı sütunu arasında yeterince mesafe olması ve yazının rulonun kenarlarına çok yakın olmaması belirliyordu.⁴⁹ Rulonun tamamı yazı ile dolunca ince bir çubuk son papirüs sayfasının sağ kenarına yapıştırılıyor ve rulo bu çubuğa sarılıyordu. Genellikle

⁴⁷ Horst Blanck, a.g.e. , s.86

⁴⁸ Svend Dahl, a.g.e. , s.3

⁴⁹ Horst Blanck, a.g.e. , s.87

rulonun dışına kitabın adının yazılı olduğu küçük deriden yapılmış bir etiket iliştilirdi. Silliybus denilen bu etiketin olup olmaması rulonun sahibinin insiyatifindeydi.⁵⁰ Okunmak istendiği zaman ruloyu yazı görünecek biçimde yavaş yavaş açmak gerekiyordu. Satırlar genellikle rulonun sonuna kadar uzamıyor fakat rulo çok kısa satırlardan oluşan kolonlara ayrılıyordu.⁵¹ “Volumen” adı ile bilinen⁵² bu rulo kitabın boyutları genelde kullanılan malzemenin yüksekliğine bağlı idi. Bu nedenle çok farklı boyutlarda olan rulo örnekleri ile karşılaşmak mümkündür. Teorik olarak bir ruloyu sonsuz uzunlukta yapmak mümkün olsa da “kollemata” adı verilen papirüs yapraklarının yapıştırılarak çok uzatılması pek kullanışlı değildir. Bu nedenle bir rulonun uzunluğu on metreyi geçmemelidir. Aksi halde o ruloyu kullanmak güçleşecektir. Birden çok ciltli eserlerde genel eğilim her bir cildi bir ruloya sığdırma yönündedir.⁵³

Günümüzün kitap biçiminin atası olan kitap formu ise kodekstir. Kodeksin kullanılmaya başlanması ve yüzyıllardır kullanılan tek form olan rulonun tahtını ele geçirmesi Gutenberg tarafından basımevinin kullanılmaya başlaması kadar önemli sonuçlar doğuran bir olaydır.⁵⁴ Kodeksin yapısı bakımından iki ayrı tipi vardır. Temel biçim olarak da adlandırılabilir ilk tip okul defterlerinin prensibine benzer. Çok sayıda kağıt tabakası ortadan katlanır, tekrar açılarak üst üste konur ve tomarın ortası iğne iplikle dikir. İkinci tip ise ilk tipin kullanma güçlüklerinin ortadan kaldırabilmek için oluşturulan biçimdir. İççe konmuş tabakalardan oluşan tek bir tomar yerine, daha az sayıdaki tabakalardan oluşan formların kullanıldığı, yani bugünün kitabını oluşturan biçimdir. Bu formlar genellikle 8 yaprak ve 16 sayfalık dört tabakadan oluşur (4 tabakalı; quaterniones, 1 tabakalı; uniones, 3 tabakalı; terniones, 5 tabakalı; quiniones, 9 tabakalı; noniones). Ayrıca formları farklı farklı olan kodekslere de rastlanır.⁵⁵ Kodekslerin boyutları konusunda ise belirli bir standardın olduğunu söylemek oldukça güçtür.

⁵⁰ A.e., s.96

⁵¹ Svend Dahl, a.g.e., s.4-5

⁵² Georges Jean, a.g.e., s.41

⁵³ Horst Blanck, a.g.e., s.97

⁵⁴ A.e., s.109

⁵⁵ A.e.s, 99

Bir kitaptan farklı olarak kodekse yazmaya başlanmadan önce yazılacak metnin iyi hesaplanması gerekiyordu. Çünkü formalar bu bilgilerin ışığında hazırlanıyordu. Ayrıca karışıklığı önlemek için sayfaların ve formaların numaralanmış olmasına da dikkat etmek gerekiyordu. Genelde sayfalar tek sütunlu kullanılmış olsa da zaman zaman iki sütunlu örnekler de verilmiştir.⁵⁶

Kodeksin kitap tarihine silinemeyecek bir biçimde bıraktığı izin öneminden kısaca şu şekilde bahsetmek mümkündür: Rulo kitaba kıyasla kodeks kitaba çok daha fazla yazının sığdırılması imkanı doğmuş ve büyük sorun olan yazı malzemesi bulma konusunda önemli bir çözüm yaratılmıştır. Ruloya göre kodeks kitabı okumak daha kolaydı. Kodekste kitap bloğunun ve cildinin daha derli toplu olması zarar görmesini engelliyordu. En önemlisi ise, kodeks ruloya göre her açıdan çok daha kullanışlıydı. Kullanılmaya başlanmasının üzerinden 2000 yıla yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen kitapların tek biçimi hala kodeks kaynaklıdır.⁵⁷

Kitabın bugünkü formuna ulaşmasından sonra yaşanan ve bilgi taşıyıcılarını doğrudan etkileyen basımevi ve basımevinin yaygınlaşması konusuna, çalışmanın ikinci bölümünden itibaren ayrıntılı bir biçimde değinileceği için, burada yazma kitap ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yazma kitap konusu ele alınacaktır.

B. Osmanlı'da Yazma Kitap

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa'dan farklı bir algılanışı ve önemi olan yazma kültürü tıpkı basımevi gibi ülke ve coğrafyalara göre değişen zamanlarda ortaya çıkmış ve gelişim göstermiştir. Var olmanın getirdiği döngüselliğin bir sonucu olarak yazma kitap geleneği ve bu geleneğe verilen önem de zaman zaman Avrupa diye bilinen Batı kültürlerinde, zaman zaman da Doğu kültürlerinde daha bir belirgin hale gelmiştir. Bu noktada Osmanlı ile Batı arasındaki fark, yazma kitap kültürünün Osmanlı'da Batı'ya göre daha uzun sürmüş olması ve yazma kitapla okuyucu arasındaki yoğun manevi bağlılıktır.

⁵⁶ A.e., s.103-105

⁵⁷ Horst Blanck, a.g.e., s.113

Basımevinin Osmanlı'da uzun süre yaygınlık kazanamaması anlamına da gelen bu durumun ardındaki nedenlerden birisi yazma kitap kültürüne bağlı hattat sayısının çokluğudur denilebilir. Sayıları on binleri bulan hattatlar, var olan yazıya aktarmaktan öteye geçerek, din ile yazı arasındaki sıkı bağın da etkisiyle bir sanata dönüşen kitap yazmacılığının Osmanlı'daki yerini göstermek adına çok çarpıcı bir örnektir. Kuşkusuz basımevi kültürünün dünya için henüz yabancı olduğu dönemlerde toplumsal iletişimin olduğu tüm coğrafyalarda kitaplar elle yazılarak üretiliyordu. Bu gelenek, kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'in ve sanatsal hünerleri göstermeye çok açık olan Arap harflerinin etkisiyle İmparatorluk'ta özel bir biçim almıştır. Pek çok ülkede olduğu gibi Osmanlı'da da kitap yazan zümre saygın ve etkin bir sınıf olarak kabul görmüştür. Yazma kitap ile arasında farklı bir gönül bağı olan ve bu nedenle, el yazması karşısında basımevinin olumlu yönlerini bilmesine rağmen, uzun süre bu teknik buluşa karşı yazma kitabın yanında yer alan Osmanlı okuru için, bu gönül bağına ihanet etmeme kaygısından olsa gerek, basımevi ve basma kitabı benimseyiş çok zor olmuştur.

Yazma kitap, basma kitaptan daha fazla yazarın kişisel görüşünü ve tavrını yansıtma imkanına sahiptir. Çünkü baskı tekniğinde baştan belirlenip hazırlanmış olan kalıp ve şekillerin dışına çıkmak pek mümkün değildir. Oysa bir yazma kitapta yazı yazan kişi metin üzerinde biçimsel olarak çok rahat anlık oynamalar yapabilir. O anki ruh hali bile yazı üzerinde belirleyici olabilir. Ayrıca basımevi ile ortaya çıkarılan basma kitaptan farklı olarak, yazma kitabın değişik türlerde oluşturulması söz konusudur. Bu çeşitliliğin gerek inanç, gerekse toplumsal yaşayış alanlarında yazmacılığın özel bir yere konulduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda da fazlasıyla var olduğunu söylemek çok zor olmasa gerek. Bu çalışmanın sınırları da göz önünde bulundurularak Osmanlı İmparatorluğu'nda yazılışları bakımından kitaplar aşağıdaki şekilde gruplandırılmaya çalışılmıştır.

1. Kitap Türleri

Yazma kitap matbu olmayan, elle yazılmış kitaptır. Bu nedenle kolay üretilen bir ürün değildir. Ciddi zaman ve emek ister. Yazılış şekli ve amacı nasıl olursa olsun, genel olarak yazma kitabın malzemesi iki ana kısımdan oluşur.

- 1) Yazının Dış Malzemesi: Bu başlığın altında cilt, kağıt, mürekkep, yazının çeşidi, eserin yaprak sayısı, yaprak ve yazılı alanın ölçümü gibi alt başlıklar sıralanabilir.
- 2) Yazının İç Malzemesi: Bu başlığın altında da metin ve daha sonra değinilecek olan yazarın metin hakkında verdiği bilgiler yer alır.

Şinasi Tekin'in *Eski Türklerde Yazı Kağıt Kitap ve Kağıt Damgaları* adlı eserinde de belirtildiği gibi bu alt başlıkları çeşitlendirmek ve ayrıntılandırmak mümkündür⁵⁸. Yazmaların yazılışları ne şekilde olursa olsun, ister dış malzeme, ister iç malzeme açısından tüm yazma kitaplarda bu bölümleri birbirinden ayırmak mümkündür. Bir yazma ancak içeriği ile önemli ve değerli olabilir. Yazılış şekli ve fiziki özellikleri bu önem ve değeri taçlandırarak olan diğer öğelerdir.

a. Te'lif

Yazma kitap geleneğinin kendine has özelliklerinin ötesinde İslam kültürünün özel konumu ve halk üzerindeki etkisi ile çıkmış kitap türlerinden bir olan te'lif kitap genel olarak şu şekilde tanımlanabilir: Yazarın, içerikten sorumlu olduğu özgün eser. Te'lif eser, yazarın topladığı bilgileri gözden geçirerek, düzeltme ve ekler aracılığı ile kendi görüşlerine de yer verecek şekilde, özgün bir eser olarak ortaya koyması yöntemi ile oluşturulan kitap türüdür,⁵⁹ biçiminde de tanımlanmaktadır.

Eğer bir eser te'lif kitap olarak yazılmışsa, genellikle kitabın türünün te'lif olduğunu göstermek için oluşturulmuş "te'lif kaydı" adı verilen bir kayıt vardır. Genellikle yazmanın başında ya da mukaddimesinde(önsöz) bulunan te'lif kaydı eserin niteliğini ifade etmesi bakımından da önemlidir. Çünkü kitabı eline alan bir kişi eserin niteliklerini en kısa sürede tanıyabilmek ve bir ön bilgi sahibi olabilmek

⁵⁸ Şinasi Tekin, a.g.e. , s.51-52

⁵⁹ Abdülsettar el-Halwaji, "İslami Yazmaların Tarihçesi," *Al-Furkan İstanbul Training Course for Cataloging of Islamic Manuscripts: 29.8.1994-30.9.1994.*, İstanbul, [basılmamış kurs metni], s.1

için kitapta yer alan kayıtlara bakar. Bu kayıtlardan çıkaracağı bilgi ile kitabın güvenilir olup-olmadığına ve ihtiyaçlarına cevap verip-veremeyeceğine ilişkin bir fikir sahibi olacaktır. Şerh⁶⁰ kitaplar da te'lif eser kapsamında kabul edilirler. Te'lif kitapta olduğu gibi bir yazmanın şerh olduğunu gösteren ve “şerh kaydı” olarak tanımlanan kayıt da vardır⁶¹ ve eserin niteliğini görebilmek için okur tarafından çok sık kullanılır. Bu ve benzeri kayıtların sayısı kitap ne kadar eski ise o kadar çok olacaktır.

Te'lif bir eseri ortaya koyan yazarın kendi elinden çıkmış nüshası temize çekilmeden önce, ki buna “tebyiz etmek” denir, müsvedde haldedir. Ancak bu nüsha daha sonra yapılan kopyalardan daha değerlidir ve “müellif nüshası” olarak adlandırılır. Çünkü yazılacak her yeni nüsha, eserin ilk halinden uzaklaşma ve yazma sırasında hata yapma riskini taşır. Bu nedenle yazma kitap gerek elle gerekse baskı tekniği ile çoğaltılmak istenildiğinde, eğer mümkünse *müellif nüshasına* ulaşılmaya çalışılmış ve bu nüsha esas alınarak çoğaltma işlemi yapılmıştır.

b. Tercüme

Tercüme olarak yazılmış olan kitap, günümüzdeki tercüme eserlerden biçimsel özellikler dışında farklı değildir. Tercüme yapan mütercim, yazma kitabın genellikle mukaddimesinde tercüme ettiği kitabı ve yazarını belirtir. Bu belirtmenin şekli ve yeri konusunda kural olmamakla birlikte bir genel kullanım biçiminin olması, okur için kısa sürede ulaşılabilen bir danışma bölümünün var olmasını sağlamıştır. Eğer bir kitap tercüme ise buna ilişkin bilgilere ulaşmak için ilk nereye bakılması gerektiği konusunda bir yol gösterici olmuştur.

Yazmaların zamanla basılmasıyla kitap ve yazar adının belirtilmesinden başka, tercüme olan kitabın hangi gerekçelerle yazıldığı da açıklanabilir. Kısaca kitabın tercümesine niçin gerek duyulduğunun anlatıldığı bu bölüme zaman zaman

⁶⁰ Şerh: Bir kitabın ibaresini kelime kelime açıp izah ederek yazılan kitap (Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Doğu Matbaası, 1970, 1187)

⁶¹ **Catalogue Of Manuscripts In The Köprülü Library Volum 1**, Haz. Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İstanbul, IRCICA, 1986, s.26

“sebeb-i te’lif” adı verilmiştir. Böyle bir kayıt olsun ya da olmasın sebeb-i te’lif bölümünün dışında yazma eserde bulunan diğer bazı kayıtlardan da kitabın tercüme olduğunu tespit etmek mümkündür.⁶²

Yazma kitapta verilmiş olan kayıtlarla (Rivayet kaydı, Sema kaydı, İcazet kaydı, Manaleve kaydı, Kitabet kaydı gibi...) birlikte tercümenin hangi gerekçelerle yazıldığına belirtildiği açıklamalar (sebeb-i te’lif) ve orijinal kitabın adı ile yazarına ilişkin bilgilerin yanı sıra bazı küçük belirtmelerin yapıldığı bölümler (yazar ve kitaba ilişkin yazma üzerine düşülen notlar), dönemin bilimsel atmosferinin belirlenmesi bakımından da yararlıdır. Buralardan elde edilecek bilgilerin yorumlanması ve içinden çıkartıldığı toplum ile ilişkilendirilmesi sayesinde kültürel birikimin hangi seviyede ve kitap dünyasının nasıl olduğu konularında bir fikir edinilebilir.

c. Dikte ve Diğerleri

Osmanlı için sıkça kullanılan bir diğer kitap türü de *dikte* kitaptır. Bilimsel yetkinliği kabul edilmiş bir alimin verdiği dersler sırasında anlattıklarının öğrencileri tarafından kaydedilmesiyle ve kaydedilen bu notların biraraya getirilmesi ile oluşturulan kitap türü dikte kitap olarak tanımlanır.⁶³ Kitap özel olarak kitap yazmak için ayrılmış olan zaman dilimlerinde değil de alimin ders anlatması esnasında yazılmış olur. Eğer birden çok öğrenci hocanın anlattıklarını eksiksiz yazıya geçirebilmişse ve yazılmış olan nüshalar arasında da içerik olarak bir farklılık ya da eksiklik yoksa o zaman kitabın aynı anda birden çok nüshası yazılmış olur. Ancak bunun başarılabilmesi için derste anlatılanları yazacak olan öğrencilerin çok dikkatli olması gerekir. Hatta sadece dikkatli olmak yetmeyecek belki de aynı bilinçle dersi dinlemek ve yazma sırasında kişisel tavırlardan sıyrılmış olmak gerekecektir. Ders sonunda yazılan nüshalar arasında karşılaştırmanın yapılabilecek olması ise bu kitap türünün rahatlatıcı yanındır.

⁶² A.e., s.26-27

⁶³ Abdülsettar el-Halwaji, a.g.e., s.2

Eğer yazma kitap bir alimin dersi sırasında anlattıklarının yazıya geçirilmesi ile oluşturulmuşsa bu durumu belirtmek için kitaba “sema kaydı” adı verilen bir kayıt eklenir. Okur bu kaydı gördüğünde elindeki nüshanın bir dikte kitap olduğunu anlayacaktır. Dikte kitap ile ilişkili olan bir diğer kayıt da “kıraat kaydı”dır. Kıraat kaydı da yazma kitabın bir alim huzurunda ve ders sırasında okunduğunu gösterir.⁶⁴

Yazma kitabın dönemin şartlarından dolayı hızlı, kolay ve çok sayıda çoğaltılamıyor olması, kitapların güvenilirliklerinin kanıtlanması gereğini doğurmuştur. Çünkü yazma kitapta, basma kitapta olduğu gibi basmaya esas olan nüshanın tıpkısını çoğaltma imkanı yoktur. Hem yazı karakterlerinin farklılığından hem de insana özgü bazı dikkatsizlik ve hatalardan dolayı her yazma nüsha esas alınan eserden az ya da çok farklı olacaktır. Bu risk asıl kaynağa ulaşmak zor olduğu için rivayet⁶⁵ kitaplarda çok daha fazladır. Bundan dolayı bazı bilim dallarında rivayet yolu ile oluşturulmuş nüshalarda, kimden rivayet edildiğini ya da rivayet zincirinin ne şekilde oluştuğunun açıklanması gereği duyulmuştur. Özellikle hadis, tarih, fıkıh, zühd,⁶⁶ edebiyat ve şiir kitaplarında rivayet kaydı nüshanın güvenilirliğinin kabulü açısından çok önemlidir.⁶⁷ Bu ve diğer kayıtlar sayesinde yazma nüshanın hangi tür bir kitap olduğu bilgisine ulaşmak da mümkün olabilecektir.

2. Yazma Kitabın Oluşum Evreleri

Yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda kitaba özel bir değer verilir, kitap yazanlara da saygı duyulurdu. Bu saygının ve değerinin oluşmasında İslam dini ve dolayısıyla Kur’an-ı Kerim ile yazı arasındaki ilişki belirleyici rol oynamıştır. Basimevine kadar üretilen kitapların büyük çoğunluğunun din konulu olması da bunun bir göstergesidir. Kitabın yazılmasından süslenip ciltlenmesine kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun kitaba ve yazarına verdiği önem çok açıktır. Hemen tüm sanat dallarında olduğu gibi kitap yazma konusunda da toplum içinde bir

⁶⁴ **Catalogue Of Manuscripts In The Köprülü Library Volum 1, s.27-28**

⁶⁵ Rivayet: Hikaye edilen bir haber, söz veya hadise (Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1074)

⁶⁶ Zühd: Her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete verme (Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s.1436)

⁶⁷ **Catalogue Of Manuscripts In The Köprülü Library Volum 1, s.27**

lonca oluşmuş, içinden gelenin cemiyetin dini, ahlaki ve manevi hayatı, eserlere yansımış, cemiyetin tercümanı olmuştur. Kitap yazma ve onu çeşitli şekillerde bezeme konusunda dünya tarafından kabul edilen özel bir yeri vardır.⁶⁸ Yazma kitaba duyulan saygı ve verilen önem beraberinde kitaba bağlılığı da geliştirmiştir. 19'uncu yüzyılın ortalarına kadar yazma kitabın, her ne olursa olsun basma kitaba tercih edilmesi bu bağlılığın bir göstergesidir. Oysa o dönemde başta Avrupa olmak üzere dünyanın bir çok yerinde yazma kitap geleneği hemen hemen tamamen yerini basma kitap geleneğine bırakmış durumdadır.

İnsanoğlu doğası gereği değer verip saygı duyduğu şeyleri iyi muhafaza etmek ve en güzel halleri ile onların devamlılığını sağlamak ister. Osmanlı'da da özel bir yeri olan kitap için gerek yazılması gerekse ciltleme, bezeme gibi biçimsel yapısının oluşturulması aşamasında en mükemmeli yapılmaya çalışılmıştır. Her biri bir sanat dalı olan ve binlerce çalışanı bulanan yazma kitabın cilt, süsleme, yazma vb. gibi aşamaları da bu kaygıdan türemiştir. Elbette bu genellemenin dışında tutulabilecek sıradan örnekler de vardır ancak, bunlar bütünü içinde çok az yer tutar. Kitabın yazma aşamasından başlayarak ciltlemeye kadar uzanan bu gelişim süreci ve özellikleri araştırma dahilinde şu şekilde verilmeye çalışılmıştır.

a. Kağıt

Osmanlı'da kağıt ihtiyacı iç üretimden çok dışardan satın alınması şeklinde karşılanıyordu. İlk önceleri kağıt Doğu'dan alınırken daha sonra bu iletişimdeki yön Batı'ya doğru olmuştur. Asıl nedeni kağıdın Batı'da daha ucuza satılması olan bu geçiş kesin olmamakla birlikte 16'ncı yüzyıldan sonra yaşanmıştır. Zaman içinde artan kağıt ihtiyacı nedeni ile Osmanlı içinde de kağıt üretimine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Hatta Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, İstanbul'un Kağıthane semtinde Bizans'tan kalma küçük bir kağıt fabrikası bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁹ Ancak bu bilgi henüz kanıtlanabilmiş değildir. Kanıtlanabilen ilk Osmanlı kağıt

⁶⁸ İsmet Binark, **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, Ankara, Kazan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1975, s.21

⁶⁹ Osman Ersoy, "Kağıt ve Kağıtçılık," s.360

fabrikası Kağıthane’de Rusçuklu Mehmet Emin Behiç tarafından III. Selim döneminde kurulmuş ancak zarar ettiği için kısa sürede kapatılmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve başarısız olan girişim ile küçük ve bireyselliği aşamayan birkaç küçük çabanın hedeflerden uzak düşmesinden dolayı Osmanlı yazmalarında kullanılan kağıt dışardan ithal edilmiştir.

Osmanlı’nın ilk uzun süreli hizmet veren kağıt fabrikası basımevinin kuruluşu ardından faaliyete geçmiştir. Yukarıda verilen bilgiler ışığında Osmanlı yazmalarında kağıt konusunda söylenebilecek doğru ve kısa yorum: Osmanlı Türkleri hem yazma kitaplar döneminde hem de ilk kez kitapların basılmaya başladığı yıllarda kendi kağıt ihtiyacını karşılamaktan uzaktır,⁷⁰ biçiminde yapılabilir.

b. Yazı ve Metin

Osmanlı yazma kitapları Arap harfleri ile yazılıyordu. Bu harflerin yapısı, yazı şeklini süslemeye ve biçimlerini çeşitlendirmeye çok uygundu. Çünkü her harf kelimenin içinde bulunduğu yere göre farklı şekillerde yazılabiliyor bu da kişisel tavrın harfler üzerine daha fazla yansıtmasını sağlıyordu. Avrupa’daki yazma kitaplarda da bu tarz süslü harfleri görmek mümkündür ancak bu harfler genelde paragrafin ya da sayfanın başlangıç harfleridir. Ayrıca Latin harflerinin Arap harfleri gibi kelime içindeki yerlerine göre değişen farklı biçimleri de yoktur.

Yazı, günümüzden farklı olarak soldan sağa doğru değil, sağdan sola doğru yazılırdı. Kitabın başı da sol değil sağdan açılan kapakla başlardı, buna göre yazma kitabın başlangıcı günümüz kitabının sonu oluyordu. Sayfalar genelde tek sütun halinde kullanılmalarına rağmen sayfanın iki sütun halinde kullanıldığı örnekler de vardı. Avrupa’da uzun süre kitap yazma işi kilise ve manastırların sınırları içinde yürütülmüş ve buraların dışına çıkılması özellikle din adamları tarafından

⁷⁰ A.e. , s.361

engellenmiştir.⁷¹ Böyle bir yaklaşım Doğu'da, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda görülmez. Bu tespit iki farklı kültürün kitap yazmacılığına bakış açılarını göstermesi açısından ilginçtir.

Bazı yazma eserlerde bugün *içindekiler* diyebileceğimiz bir bölüm yer alır. Tam olarak bugünün içindekiler sayfasına (fihrist) karşılık gelmese de ortak kaygılara cevap olabilmesi için hazırlanan bu bölümün, yazmalarda çok da yaygın olduğunu söylemek mümkün değildir. İçindekiler kısmı olmadığı durumlarda, metnin başladığı yaprağın "a" yüzü iç kapak olarak tanımlanır. Eğer bu sayfa süslü ise *zahriye* diye adlandırılır. Zahriyeler aynı zamanda yazmanın hangi kütüphaneye ait olduğunu, yazar ve kitap adını da gösterirler. Bu açıdan bakıldığında Batı'nın *exlibris*lerine⁷² benzerler. Zahriyelerde ayrıca bazı doğum ve ölüm tarihleri, şiirler ve fevaid (faideler) denen okur için yararlı küçük notlarda bulunur.

Yazma kitapta asıl metin zahriyenin arka yüzünde başlar. Metnin baş kısmında süsleme varsa bu *serlevha* adını alır. Metin besmele ile başlar. Bunu Allah'a şükür anlamına gelen *hamdele* kısmı izler. Daha sonra Peygamberi ve soyunu selamlayan ve hürmetlerin sunulduğu *salvele* kısmı gelir. Daha sonra bugün kitaplarda önsöz ve giriş yerine geçen ve *dibace* adı verilen bölüm yer alır. Bu bölüme *sebeb-i te'lif* kısmı adı da verilir. Bu bölümde yazar adı, kitap adı, yazmanın ne zaman, nerede, kimin için ve neden yazıldığı belirtilir. Ayrıca kitabın hangi kaynaklardan yararlanılarak yazıldığı gösterilir. Yazma kitap *hatime* adı verilen bir sonuçla bitirilir. *Hatime*de bir dua kısmı, onunda sonunda *istinsah* (çoğaltma) kaydı

⁷¹ O dönem Hıristiyan dünyasında ciddi fikir ve görüş ayrılıklarının başladığı, Vatikan'a karşı gelenlerin seslerinin yükseldiği ve bu sesi diğer Hıristiyanlarla da paylaşmak istedikleri bir dönemdir. Bu paylaşım ve duyurma işinin yapılabilmesi için de fikirleri anlatan kitapların yazılıp dağıtılması gerekir. Kitap yazma ve çoğaltılmasının kendi inisiyatifi dışına taşmasının gücünü kaybetmesi anlamına geleceğini gören Vatikan ve onun temsilcisi olan kiliseler kitap yazma ve üretimini tek elde tutmaya gayret göstermişlerdir. Oysa farklı cemaatlerden oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nun böyle bir kaygısı yoktu. Hatta belli kurallara bağlı kalınması koşulu ile kitap üretimi için resmi izinler veriliyordu.

⁷² **Exlibris**: Kütüphane damgası, kitap sahibinin topladığı kitapların kendine ait olduğunu gösteren belirteç (Meral Alpay, **Kütüphanecilik Terimleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s.38)

Üzerinde kitap sahibinin ismi bulunan ve kitabın başında yer alan ibare (**İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlük**, İstanbul, Redhause, 1968, s.336)

yer alır.⁷³ Genel olarak yukarıda sıralanan bölümlerden oluşan yazmalarda, zaman zaman bu bölümlerin sadece bir kısmını içeren ya da burada bahsedilmeyen farklı bölümleri içeren örnekler de vardır. Yazma giriş bölümlerinin genel-geçer bir biçimsel özellik taşıdığından söz etmek mümkün değildir.

Görüldüğü gibi yazmalarda biçim ve içerik düzeni, günümüz kitabından oldukça farklıdır. Üstelik yazmalardaki bu düzen, kitabın konusuna ve türüne göre de değişebilir. Bu da günümüzde bir kitabı nitelirmede kullandığımız ve genelde tamamına yakını bir sayfada bulabileceğimiz bilgilerin yerleri değişebilir ve bu bilgilere ulaşmak için metnin tamamını okumak gerekebilir, anlamı taşır. Zaten bu değişkenlik ve günümüzdeki gibi bir standarttan uzak olma durumu, yazma kitabın sağlıklı nitelenebilmesinin önündeki en büyük engeldir. Bu biçim karmaşası hem Batı el yazmaları hem de erken dönem basma kitaplar için geçerlidir. İsmail Erünsal da bu konunun önemine dikkat çekmekte ve çeşitli tesbitlerle çözüm önerileri sunmaktadır.⁷⁴ Örneğin kitap 11'inci yüzyıla kadar olan sürede yazılmışsa genelde eserin ve yazarın adı (1a) sayfasında yer alır ve bu özellik 13'üncü yüzyıldan sonra (1b) sayfasına taşınmıştır. Başka bir örneğe göre de Allah'a hamd ve Peygambere salavatı içeren hamdele ve salvele ile başlayıp daha sonra "emma ba'd" sözcüğünden sonra genellikle yazarın adı yer alır. Biçim ve içerikteki bu değişkenliğe rağmen, Osmanlı dönemi yazmalarında değişmeyen tek şey dine olan saygı ve olağanüstü özendir. Çünkü hem tüm yazı karakterleri daha güzeli arama ve ekolleşme kaygısı ile çeşitlendirilmiş ve bu çeşitliliğe Kur'an-ı Kerim de uydurulmuş, hem de yukarıda sıralanan metnin bölümlerinin yerleri değişse dahi besmele, Allah'a ve Peygamber'e saygı ve şükran, sürekli metinde yer almıştır.

c. Süsleme

Kitaba ve yazıya duyulan saygının, onlara verilen önemin bir göstergesi olan kitap süslemeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda olağanüstü boyutlara ulaşmıştır. Bu süslemeler yapılırken yazma kitabın güzelliğini ve dayanıklılığını artırması yanında

⁷³ Orhan Öcal, a.g.e., s.94-95

⁷⁴ İsmail E. Erünsal, "Yama Eserlerin Kataloglanmasında Karşılaşılan Güçlükler I : Eser ve Müellif Adının Tespiti," **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s.233-243

okuyucuda da o kitabı okumak için bir istek uyandırması yönünde çalışılmıştır. Hemen tüm süslemelerde İmparatorluğun kültürel ve toplumsal yapısının, dine bağlı günlük yaşantının izleri görülür. Bu süslemelerin en çok bilineni ve kullanılanları şunlardır:

(1) Tezhip

Uzun ve köklü bir geçmişe sahip en eski kitapçılık sanatlarımızdan olan tezhip kelime anlamı olarak; altın sürme, sürülme, yıldızlama, yıldızlanma, süsleme gibi ifadelere karşılık gelir.⁷⁵ Aynı zamanda hat ve cilt sanatlarını tamamlayan, onlara ahenk ve güzellik kazandıran, bu sanatlarla birlikte kitaba nakış ve renk uyumu katan bir güzel sanat koludur. Yapılan iş tam olarak yazma kitapların ve murakkalarının kenarlarını boya ve yıldızlı süslemelerle tezyin etmektir. Boyamanın yapılabilmesi için öncelikle kullanılacak desenlerin çizilmesi gerekir. Bu sanatla uğraşanlara da *müzehhib* denir. Altın ya da boya ile nakşedilip süslenmiş eserlere ise *müzehheb* adı verilir.⁷⁶

Tezhiplerde altın bazen ezilip sürülmüş, bazen de yaprak halinde bunu tutacak bir madde sürülerek yapıştırılmıştır. Yazma kitapların zahriyelerinde ya tek ya da çift sayfa halinde olan tezhipler, kitaplarda fasıl, bab başlarında, Kur'an-ı Kerim'de ise sure başlarında bulunurdu. Ayetleri ve cüzleleri ayırmak için nokta anlamında, küçük yıldızlar ya da çeşitli çiçekler çizilirdi. Bunlara *vakfe* veya *duracak* denirdi. Tezhipçinin ustalığı her duracağın aynı biçimde çizilmesinde aranırdı.⁷⁷ Ayrıca yazma kitaplarda sayfa kenarlarında *matlap*⁷⁸ adı verilen küçük yazılar yer alırdı. Bu yazılar o sayfada aranan bilgiyi ilk bakışta görebilmek ve okuyucunun dikkatini çekebilmek için yazılırdı. Bazen bu yazıların çevresi de tezhiplenmiştir. Bu tür tezhiplere "gül" adı verilir. Genelde içi boş yuvarlak süslemeler şeklinedirler.

⁷⁵ Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s.1331

⁷⁶ Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1985, s.52

⁷⁷ Celal Esad Arseven, "Tezhip," *Sanat Ansiklopedisi IV*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1975, s.1983

⁷⁸ Kelime anlamı olarak talebolunan, maksat, meram, istenilen şey, bahis, mesele gibi ifadelere karşılık gelmektedir. (Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s.700)

Tezhibin değişik bir Şekli de cetvel çizmektir. Cetvel sayfaların kenarına yaldızlı, biri kalın diğeri ince çizilen çizgilerdir.⁷⁹ Altın yaldız kullanılarak, sırf altınla yapılan tezhibe ise *halkari* denir. Kullanılan bu altını hazırlamak oldukça güç ve emek isteyen bir iştir. Tezhipler, yapıldıkları dönemin üslubuna göre değişse de üsluplarla onları doğuran medeniyet tarzları arasında sıkı bir ilişki vardır.

İsmet Binark'a göre resim ve minyatür sanatlarında olduğu gibi tezhip sanatı da Türkler'le başlar. Ancak Binark, bunu açıklama ve kanıtlama gereği duymaz!⁸⁰ Bu sanat, hat, cilt ve bunlara bağlı diğer eski kitap sanatları ile birlikte kitap sevgisi ve okuma isteği uyandırmak, kitap toplama ve *istinsah* yolu ile kitap çoğaltmayı teşvik etmesi yönünden çok önemli ve özeldir. 17'inci yüzyılda tepe noktasına ulaşan bu sanatın 18'inci yüzyıldan itibaren önemi azalmaya başlamıştır.⁸¹

(2) Minyatür

Elyazması kitapların süslenmesinde yaygın olan sanatlardan biri de minyatürdür. Gerek İslam dünyasına, gerekse Avrupa'ya ait yazma kitaplarda kitabın betimlenmesi ve anlatımı zenginleştirmesi için sıkça kullanılan bir süsleme türü olmuştur. Minyatür kelimesinin Türkçe'de, Arapça'da ve Farsça'da bir karşılığı yoktur. Binark, bu kelimenin dilimize nasıl geçtiği ile ilgili olarak Őunları söyler: "Ortaçağ Avrupa'sında el yazması kitapların bölüm başlarındaki ilk harfler *minium* denilen maden kırmızısı ile boyanıp süslenirdi. Daha sonraları kitapları resimlemek için yapılan süslemelere de bu ad verilmiştir."⁸² Osmanlı İmparatorluğun'da minyatüre "nakış", minyatür yapan sanatçılarda "nakkaş" ya da "musavvir" denilmiştir.⁸³

Minyatür, anlatılan hikaye, tarih ve okunan Őiirin canlı bir tercümesidir. Bir minyatüre bakıldığında ait olduğu dönemdeki topluluğun gelenek ve adetlerini, o

⁷⁹ Ayla Ersoy, *Türk Tezhip Sanatı*, İstanbul, Akbank, 1988, s.59-60

⁸⁰ İsmet Binark, *a.g.e.*, s.29

⁸¹ İsmet Binark, "Tezhip Sanatı ve Kitapçılık Tarihimizde Fatih Devri Tezhipleri," *Türk Kültürü*, Sayı 75, Ocak 1969, s.227

⁸² İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, s.35

⁸³ A. Süheyl Ünver, *Türklerde Resim Tezhip ve Minyatürün Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973, s.93

dönemin giyiniş tarzını, o döneme ait günlük ya da özel yaşamı ve beraberinde pek çok şeyi görmek mümkündür. Ancak bu bilgi ve yargılara varılırken minyatürü yapan sanatçının da kişisel tavrı gözardı edilmemelidir.

Osmanlı'da minyatür Fatih devrinde gelişmeye başlar. Bu dönemden 19'uncu yüzyıla kadar minyatürün kendine özgü bir üslupla çok yaygın olarak kullanıldığı söylenebilir. Padişah da bu sanatın yaygınlaşmasını bizzat desteklemiştir. Uzun bir dönem Avrupa minyatürleri ile yarışan Osmanlı minyatürünün son parlak dönemi 18'inci yüzyılın ilk yarısı olur. Bu tarihten sonra Batı kültürüne karşı ilginin artması, minyatür alanında da kendini gösterir. Bu doğrultuda minyatür de gerilemeye başlar. Zaman zaman dini inanışlar bahane gösterilerek çok yoğun eleştirilerle de karşı karşıya kalan minyatür, 19'uncu yüzyılda önemini iyice kaybeder. Özellikle sarayda minyatürden Batı resmine hızlı bir geçiş olmuştur.⁸⁴

Kendine özgü bir kullanılış biçimi olan ve yapılırken ciddi emek isteyen minyatür sanatı, daha fazla görsellik taşıması ve resmedilene farklı açılardan ele alması gibi nedenlerden dolayı yazma kitap sanatları arasında ayrı bir yer ve öneme sahiptir. Bu girift yapıdan dolayı "minyatür okumak" uzmanlık gerektiren bir disiplin haline gelmiştir.

Diğer süsleme öğeleri gibi yazma kitapta minyatüre yer vermenin amacı metni tasvir ile desteklemek, kitaba karşı duyulan saygıyı daha iyi gösterebilmek, var olan görsellik sayesinde kitabı daha güzel ve cazip hale getirmektir. Minyatür sanatlı yazma kitaplarda okuru en çok etkileyen ve dikkatle elindeki kitaba eğilmesini sağlayan temel öğelerdir.

(3) Diğer Süsleme Öğeleri

Yukarıda sözü edilen yazma kitap süsleme sanatlarının dışında da çeşitli kitap süsleme sanatları vardır. Ebru, mühür, hat, ahar bu sanatlardan bazılarıdır. Her biri

⁸⁴ "Minyatür," *Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, C.XVI, 1989, s.126-127

ayrı bir dünya olan bu sanatların en çok bilinenleri hat ve ebrudur. Bu sanatların özelliklerinden kısaca şu şekilde bahsedilebilir.⁸⁵

i. Hat

Hat sanatı en genel anlamı ile güzel yazı yazma sanatıdır. Başka bir ifade ile estetik değeri olması ön planda tutularak yazılmış yazılara hat, bu yazıları yazanlara da hattat denir. Uzun ve köklü bir geçmişe sahip kitap süsleme sanatları ile hat sanatı yan yana yürüyen, birbirini tamamlayan sanatlardır. Örneğin hat sanatı tezhip ve cilt sanatı ile kullanıldığında bir uyum ve güzellik kazanır. Aynı şekilde ebru ile birlikte kullanılması ve onun renkleri yazıya canlılık katacaktır.

Kendine has bir bakışı gerektiren hat sanatı aslı itibarıyla Türk sanatı değildir ancak, Türkler'in dinlerine olan bağlılıklarının da etkisiyle benimsenmiş ve sanatın en iyi örneklerini Türkler vermiştir. Batı'ya ait el yazmaları denildiğinde akla ilk Ortaçağ el yazmaları gelir. Doğu'da, özellikle de İslamiyet'in yaşatıldığı topraklarda ise yazma daha detaylı ve zengin bir geçmişe sahiptir. İslam dininde insan şeklinin görsel tasvirinin yasak olması sanatçıları yazıya yöneltmiş, bu da hat sanatını yüceltmıştır.⁸⁶ Batı'da ise güzel yazı karşılığında kullanılan *calligraphie* ve bunun farklı şekilleri estetik değerler yönünden bir özellik taşımadığı için kitapçılık sanatları arasında hat kadar önemli bir yer alamamıştır.

İslam dini ile birlikte kullanılmaya başladığı sanılan hat kısa sürede bir sanat koluna dönüşmüş ve kuralları belirlenmeye başlamıştır. Günümüze ulaşabilen en eski hat örnekleri de Selçuklular'dan kalmadır. Arap harfleri ve İslam dini ile ilgili olan hat sanatında Arap kültür ve medeniyetinden farklı bir gelişim gösteren, ayrı tarzları olan Türk hattatlarının özel bir yeri vardır. Özellikle Osmanlı hattatları Müslüman

⁸⁵ Diğer sanatlar direkt olarak yazı ve içerikle değil de kitap biçiminin hazırlanması ile ilgili oldukları için sadece adları verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için ayr. bkz. İsmet Binark, **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, s.39-61 ; Celal Esad Arseven, "Türk Bezemeleri," **Sanat Ansiklopedisi I**, İstanbul, İstanbul Maarif Matbaası, 1958, s.237-238 ; Hüsnü Züher, **Türk Süsleme Sanatı**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1971, s. 28-37

⁸⁶ İsmet Binark, "Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik," **Türk Kültürü**, Sayı 41, Ekim 1966, s.477

ulusların ortak yazısı olan bu yazıya çeşit açmış, renk katmış ve onu güzel sanat dalı haline getirmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan başlıca hat sanatı yazı çeşitleri şunlardır:

--**Aklam-ı Sitte**: Birbirine ikili gruplar halinde bağlı altı alt türü vardır. Sülüs-nesih, muhakkak-reyhani, tevki'-rıka, Aralarında küçük nüanslar vardır ve bu farklılıklar yazının şeklini belirler.

--**Divani-Celi Divani**: İran'da resmi yazışmalarda kullanılan kadim ta'lik Osmanlı'da küçük değişikliklerle Divan-ı Hümayundaki resmi yazışmalarda kullanıldığı için divani adını almıştır. Harekesiz yazılan divaninin 16'ıncı yüzyılda İstanbul'da doğan herkelî, süslü ve haşmetli şekline Celi Divani adı verilmiş, bu da devletin üst seviyedeki yazışmalarında kullanılmıştır.

--**Talîk**: Bu yazı aslında tevki hattının 14'üncü yüzyılda İran'da kazandığı değişiklikle ortaya çıkan yazıya verilen isimdir ve orada daha çok resmi yazışmalarda kullanılmıştır.

--Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda tahtta bulunan padişahın adına çekilen ve imparatorluğun temsili olan **tuğralar** da hat sanatının bir türüdür.⁸⁷

Osmanlı'da kullanılan tüm yazma kitap süsleme sanatları zaman içinde Batı'da kullanılan benzerleri ile etkileşim içinde olmalarına rağmen hat sanatı bu genellenmenin dışında kalmıştır. Uğur Derman bunun nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:

--Bünyesini değiştirebilecek bir sanatın Avrupa'da bulunmayışı

--Üslup sahibi hattatların elinde usta-çırak esasına göre, sağlam kurallarla nesilden nesile aktarılması

--Zamanla kendi şartları içinde yenilenme kabiliyetine sahip olması⁸⁸

⁸⁷ M. Uğur Derman, **Osmanlı Hat Sanatı Sakıp Sabancı Müzesi Sabancı Üniversitesi İstanbul, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2001, s.18**

⁸⁸ **A.e.**, s.21

Basımevinin kullanılmaya başlaması ve gelişmesi, güzel olması kaygısı ile yazılmış el yazısına olan ihtiyacı azaltmış, Latin harflerine geçiş süreci de hat sanatının zamanla ortadan kalkmasına yol açmıştır. Hat sanatının bu çöküşü tezhip ve cilt sanatlarının yanı sıra kağıtçılık, ebruculuk, kağıt aharcılığı, mühürcülük ve benzeri gibi sanatların da sonu olmuştur.

ii. Ebru

Buluta benzer biçimde dalgalı ve hareli şekillerle süslenmiş kağıtlara ebru ya da ebrulu kağıt, kağıtların üzerini boya ile mermer damarları gibi renkli dalgalar şeklinde süsleme işine de ebrulama denir. Ebru ile süslenmiş kağıda Batı'da "Türk kağıdı" ya da "Türk mermer kağıdı" adları da verilmiştir. Bu aynı zamanda ebruculuk sanatında en başarılı uygulamaları Türkler'in yaptığı ve ebru sanatının Türkler aracılığı ile Batı'ya taşındığının açık bir göstergesidir. Kağıt ve dolayısıyla kitap süsleme sanatlarının en önemlilerinden birisi olan ebruculuğun başlangıç tarihi kesin olarak bilinmez. Ancak günümüze kalabilmiş en eski tarihli ebrulu kağıt 16'ncı yüzyılın ilk yarısına aittir. Özel bir tarzda, çeşitli şekil ve desenlerle boyanan ebrulu kağıt, cilt alt başlıklı bölümde de görüleceği gibi, genelde cilt ve hat sanatları ile birlikte kullanılmıştır.⁸⁹

Ebrunun yapılışı kısaca şu şekildedir: Koyu kitreli suyun yüzüne damlatılan bal kıvamındaki sığır ödü karıştırılmış çeşitli renkteki boyalara, ince bir tel tarak ya da kıl ile istenilen şekiller verilir, ebrulanacak kağıdın bir yüzü bu boyanacak yüzeye dokundurularak kaldırılır. Suyu ve kitresi akıtılan kağıt daha sonra düz bir zeminde kurutulur. Kağıdın ebrulanmasında en çok lahor, bedahşi, bengal ve çivit gibi boyalar kullanılıyor. Ebrulanacak kağıdın özellikle boyayı emen türden olmasına dikkat edilir. Osmanlı'da çok yaygın bir kullanım alanı olan ebruculuğun farklı türlerdeki kağıtlar üzerine yapılmış örnekleri vardır. Bu kağıtlardan en çok kullanılanları; akkase, battal, çifte aharlı, hatip, Necmeddin ve somaki adları ile bilinenleridir.⁹⁰

⁸⁹ M. Uğur Derman, *a.g.e.*, s.29

⁹⁰ İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, s.52

Maddi değeri de yüksek olan ve bu nedenle her kitapta kullanılamayan bir sanat olan tezhipin yerine daha az masrafla kitabın süslenmesi ebru sayesinde olabilmektedir. Osmanlı yazmalarında kullanıldığı sıklıkla ve amaçlarla kullanılmasa da ebru günümüzde de kullanılmakta sınırlı bir çevrede de olsa değerini korumaktadır. Dönem dönem bu sanatın moda olması, konuya ilgili çevreyi genişletebilmektedir.

d. Cilt

Yazılı eserlerin saklanmasında ve korunmasında, kitap ve benzeri yayınların rahatça okunabilmesi ve uzun süre dağılmadan kalabilmesinde kilit rol üstlenmiş olan cilt, aynı zamanda en önemli kitap süsleme sanatlarından biridir. Genelde deri, bazen de mukavvadan yapılan ve en eski süsleme öğelerinden olan cilt kelimesi Arapça'dan dilimize geçmiştir. Bu işi yapanlara ise "mücellid" yani ciltci denilmiştir.⁹¹ Cilt sanatı özellikle yazma eserlerde diğer kitap sanatları ile de birleşerek eserin fiziksel yapısının temel belirleyicisi olmuş, onu güzel bir sunu şekline dönüştürmüştür.

Cilt ve ciltciliğin tarihi çok eskidir. Kağıdın icadından önce balmumu levhalar, rulo şeklinde olan papirüs ve parşömenler çoğunlukla değerli tahtalardan yapılmış değerli kutulara konurdu. Dayanıklılık ve taşıma kolaylığı adına, bu kutuların iki yanlarından ipler bağlanmak suretiyle oluşturulan form, cildin ilk örneği sayılır. Ciltciliğin asıl gelişimi ise kağıdın bulunuşundan sonradır. Kağıtta olduğu gibi cilt de Doğu kökenli bir malzemedir.⁹² Özellikle Rönesans'a kadar olan dönemde zaman içinde cilt ve ciltciliğin gelişiminde Türkler'in özel bir yeri vardır. Bu uğraş Türk topraklarında zamanla bir sanat ve iş kolu haline gelmiştir. Tüm dünya tarafından kabul edilen bu özel durumun oluşmasında Kur'an-ı Kerim'i en iyi şekilde korumak gerektiği inancı ve buna duyulan saygı, kitaba karşı beslenen sevgi ve hürmet duyguları etkili olmuştur.⁹³

⁹¹ Mine Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1998, s.9

⁹² Engin Özdeniz, "Türk Cilt Sanatı," *Sanat Dünyamız*, Sayı 21, 1981, s.13-15

⁹³ Celal Esad Arseven, "Cilt," *Sanat Ansiklopedisi I*, İstanbul, İstanbul Maarif Matbaası, 1943, s.341

Sebebi ne olursa olsun Türkler bu sanatın tarih sahnesinde hızla yükselmesini ve önemsenmesini sağlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu kitapçılık tarihinde cilt sanatı en üst seviyesine 15 ve 16'ncı yüzyıllarda ulaşmıştır.⁹⁴ Bunun sebebi 15'inci yüzyılda sağlanan kuvvetli siyasi iktidarın memleketin iktisadi, kültürel ve sanatsal faaliyetlerinde canlılık yaratması ve 15'inci yüzyılın da Selçuklu-Osmanlı devri kültür unsurları arasında bir köprü olmasıdır. İlk başta basit geometrik şekilli süsleri olan ciltlerin zengin motiflere dönüşmesi de bu dönemde olmuştur. Türk sanatlarının çoğunda olduğu gibi ciltçilik de babadan oğula geçen bir sanat dalı olarak gelişmiştir. Bu sanat Osmanlı'da ilk önce sarayda kullanılmaya başlamış, zamanla saray dışında da rağbet görmüştür. Ancak cilt sanatının Osmanlı'daki gelişiminde sarayın her zaman ayrı bir yeri olmuştur. Doğu ve Türk dünyası cilt türlerini geliştirirken Avrupa diğer kitap sanatları gibi ciltte de hızlı önemli adımlar atmak için Rönesans sonrasını beklemek zorunda kalmıştır. Ciltçilikte deri ile birlikte mukavvanın da kullanılmaya başlaması da Rönesans sonrasında yaşanan hızlı gelişim dönemine rastlar.⁹⁵

Gerek Osmanlı gerekse Avrupa yazı hayatında yaygın ve çok eski kullanım alanı bulunan cilt konusunda söylenebilecek olanlar elbette yukarıdakilerle sınırlı değildir. Ancak cilt konusunda daha fazla ayrıntıya girmek bu çalışmanın sınırları dışına çıkılması anlamına gelir. Bu nedenle cildin bölümleri, çeşitleri ve ciltçilik üslupları hakkında kısaca bilgi verilerek konunun tamamlanılmasının uygun olacağı inancındayım.

Klasik bir cilt; alt ve üst kapak, sırt, alt kapağa eklenen *sertap* ve ona bağlı olup katlanarak üst kapakla kitap arasına giren *miklep* bölümlerinden meydana gelir. Bunlara bir yazma cildi yıpranmadan koruyan ve *ciltbend* adı verilen kap ile *şiraze* de eklenebilir.⁹⁶ Ciltler kullanılan malzemeye, taşıdığı sanat değerine ve süslemelerine göre adlandırılır. En çok bilinen ve kullanılanı deri ciltlerdir. Bu türün en çok bilinenleri ise şunlardır: Çarköşe, düz deri, şemseli, acemkari (hayvan

⁹⁴ Oktay Aslanapa, "Osmanlı Devri Cilt Sanatı," *Türkiyemiz*, Sayı 38, 1982, s.13-14

⁹⁵ Ahmet Saim Arıtan, "Ciltçilik," *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, C. III, 1993, s.551-552

⁹⁶ **Şiraze:** Kitabın ciltlerinin iki ucunda bulunan ve yaprakları muntazam tutuan ibrişimden örülmüş ince şerit. Cüzleri tutan ve birbirine ekleyen kısımdır. (Ferit Devellioğlu, a.g.e., s.1196)

desenli), şükufe üsluplu, işlemeli, yazılı ve zilbahar. Derinin yanı sıra kullanılan diğer cilt türleri de şunlardır: Mukavva, lake, kumaş, ebru ve murassa ciltler. Cilt sanatındaki üsluplar da tıpkı cilt çeşitlerinde olduğu gibi cilt malzemesine ve süsleme türüne göre belirlenmiş ve çeşitlilik kazanmıştır. Hatayi, Herat, Arap, Rumi, Memlük, Magribi ve Türk üslupları doğu dünyasında bilinen ciltçilik üsluplarının en tanınanlarıdır.⁹⁷

Bu bölümde yazı ve araçları, Osmanlı el yazmalarının özellikleri ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde de değinileceği gibi gerek yazma kitapta kullanılan yazı araçları, gerekse el yazması türleri varlıklarını basımevleri açılmaya başladıktan sonra da devam ettirmişlerdir. Bu devamlılık zaman zaman basma kitap üzerinde de birincil derecede belirleyici rol oynamıştır. Şimdi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda basımevi ve basma kitaplarının özellikleri irdelenecektir.

⁹⁷ "Türklerde Cilt Sanatı," **Türk Ansiklopedisi**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, Fasikül 81, 1961, s.3

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI KİTAP BASMACILIĞI

Kitabın baskı yoluyla çoğaltılmaya başlanması, insanlık tarihi için bir dönüm noktasıdır. Bu önemli hareketin Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıcı ile erken dönem örneklerini ele alırken, iki küçük alt başlık şeklinde basımevinin öneminden ve kısaca tarihinden bahsetmenin, konunun bütünlüğü açısından yararlı olacağı inancındayım.

--Basımevinin Önemi

Basımevinin icadı kültürel, toplumsal, tarihsel ve bilimsel açılardan dünyanın önemli olaylarından biridir. Her şeyden önce basımevinin kullanılmaya başlanması ile bilgi taşıyıcısı kimliğinin yanına iletişim aracı olma özelliğini de alan kitap, bu farklılaşmanın beraberinde bilginin yaygın kullanımı konusunun da temel kaynağı olmuştur.

Yazının icadından 1453 yılında devingen harflerle basma tekniğinin bulunmasına kadar kitaplar elle yazılarak çoğaltılıyordu. Ancak basımevi ve tekniği ile karşılaştırılamayacak kadar emek ve zaman isteyen yazma geleneği, başta Avrupa'da olmak üzere artan kitap ve yazılı kaynak ihtiyacını karşılamaktan çok uzaktır. Günümüz koşullarındaki gibi kağıt ve diğer yazı malzemelerinin yaygın üretiminin ve dağıtımının olmadığını düşünürsek durumun güçlüğünü anlamak daha kolay olacaktır. Basımevi sayesinde bu ciddi soruna çözüm bulunmuş, kitabın hızlı ve fazla sayıda üretimi sağlanabilmiştir.

Ayrıca basımevinin bulunuşu ile sayısı artan kitaplar zamanla ucuzlamış, çok geniş toplulukların yararlanmaları olanağı doğmuştur.⁹⁸ Bunun sonucu olarak elyazması kitapları bekleyen en büyük tehlikelerden biri olan bilginin kaybolma ya da yeteri kadar aktarılamama sorunu da ortadan kalkmıştır. Çünkü tek nüsha olarak

⁹⁸ Jale Baysal, **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, 2.bs., İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1992, s.63

üretmiş olma olasılığı yüksek olan bir kitap, o nüshasının başına bir şey geldiğinde içinde yazılı olanlarla birlikte varlığını yitirecek, aktarılabirliği sona erecektir. Oysa çok sayıda basılan bir kitap için böyle bir son çok kolay değildir.

İnsanoğlunun yaşayışını şekillendiren geçmiş ile gelecek arasındaki bağlantıyı sağlayan köprü, yazının icat edilmesinden sonra güçlü bir biçimde kurulabilmiştir. Ne var ki yazının icadı olayların ve düşüncelerin belgelenmesi için yeterli olmuşsa da herkes tarafından bilinir ve kullanılabilir hale gelmesi basımevinin icadına kadar gecikmiştir.⁹⁹ Tüm bunların yanında basımevinin doğrudan insan psikolojisini etkileyen yanları da olmuştur. Bu sayede kitabın otoritesi ve değeri yaygınlaşmıştır.

Basımevinin önemi, bilgiyi daha geniş kitlelere yaymak ve yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Basımevi farklı bilgiler arasındaki etkileşimi de kolaylaştırmıştır. Farklı farklı yerlerdeki insanların aynı metinleri okumalarını ya da aynı imgeleri incelemelerini olanaklı kılarak bilgiyi standartlaştırmıştır. Bunun yanı sıra aynı kişinin aynı konu ya da olay üstüne rakip ve birbiriyle bağdaşmayacak anlatıları karşılaştırabilmesine imkan vererek kuşkuculuğu da geliştirmiştir.¹⁰⁰

Önemini ve beraberinde yararları listesini daha uzatabileceğimiz bu toplumsal buluşun işlevsel kılınabilmesi için üç temel koşul vardır: 1-basım işine başlanabilmesi için bazı teknik ilerlemelerin olabilmesi, 2-yeterli kağıt üretimi, 3-basım sanatının beslenmesi için yeterli bir okuyucu kitlesi.¹⁰¹

Yukarıda ana hatları ile olumlu yönleri ve yararları anlatılmaya çalışılan bu teknik gerekli koşullar sağlanmadığı takdirde elle kitap yazmaktan farklı bir uygulama olmayacaktır. Basımevinin Avrupa'da icadını takip eden ilk yıllarda ve Osmanlı'da basımevi kültürünün yerleşmesi için geçen yüzyıla yakın bir dönemde

⁹⁹ **Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1981, s.77

¹⁰⁰ Peter Burke, **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.11

¹⁰¹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yayına Haz. Ahmet Kuyaş, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2003, s.61

yaşandığı gibi basılan kitaplar satılamayacak, basımda kullanılan harflerin tür ve biçimi konusunda kötü tecrübeler yaşanacaktır. Basımevinin bilgi kaynağı ile olan ilişkisinden dolayı insanlık tarihi açısından ne anlama geldiği çok açıktır ancak bu anlam ve önemin amaca hizmet etmesi için uygun ortam ve şartların hazırlanması gerekliliğide de unutulmamalıdır.

--Basımevinin Kısa Tarihi

Günümüzdekinden oldukça farklı işleyiş yöntem ve koşulları olsa da basımevinin geçmişi çok eski tarihlere dayanır. Başlangıçtan bugüne yaşanan tecrübelerden ve teknolojik gelişmelerin nimetlerinden faydalanan basımevi, sürekli gelişerek bugüne ulaşmıştır. Dünya kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan basımevi çağlar boyunca insanlığın en değerli icatlarından, en önemli iletişim araçları listesinin ilk sırasındaki öğelerden biri olmuştur.¹⁰² İnsanlar çok eski zamanlardan beri yazdıkları yazıları çoğaltma ve bu işi daha kısa bir zamanda yapma ihtiyacını duymuşlardır. Modern basımevinin başlangıcı kabul edilen 15'inci yüzyıldan çok önce bu tekniğin bilinip uygulandığını gösteren bir çok inceleme ve araştırma yapılmıştır.¹⁰³ Bu araştırmaların sonuçlarında ulaşılmış değişik tarih ve kişilere rağmen ortak nokta; basımevinin ilk bulunuş ve uygulamalarının Uzakdoğu kaynaklı olduğudur.¹⁰⁴

Kitapların günümüz bilgisayar teknolojisiyle bağlı basılmasına geçilmeden önce "basma" veya "baskı" diye adlandırılan teknik, tek tek harfleri biraraya getirerek bunlardan kelime, cümle ve sayfalar oluşturmak, yani devingen harflerle yapılan baskı olarak tanımlanabilir. Uzakdoğu'da uygulanan baskı tekniği ise kitap

¹⁰² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, İstanbul, Yapı Kredi, 1996, s.3

¹⁰³ Necip Asım Yazıksız, **Kitap**, Yayına Haz. Türker Acaroğlu, İstanbul, İletişim, t.y., s.135

¹⁰⁴ Öcal, Orhan, **a.g.e.**, s.136

Bu konuda yapılmış araştırmalar, Çinliler ile Uygur Türklerinin Gutenberg'den çok önce "tahta oyma baskı" yöntemiyle kitap bastıklarını kanıtlamaktadır. Ancak kullanılan tekniğin geliştirilememesi yanında, sınırlı bir dönem ve bölgede kalması basımevinin icadının 15'inci yüzyıl olarak kabul edilmesine yol açmıştır. Bu konuda ayr.bkz.

İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri," **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, 26(1), 1977, s.23-26

sayfalarının tek tek tahta kalıplara oyularak basılmasıdır. Bu tekniğe *ksilografi* (ağaç oymacılığı, tahta oyma baskı) denir. Bunun yanı sıra “klişe baskı”, “mühür baskı”, “kalıp baskı” (block book) gibi adlarla da bilinmektedir.¹⁰⁵

Varlığı kesin olarak bilinen ve günümüze ulaşan ilk baskı Budizm’in Japonya’da yayılmasını sağlayan İmparatoriçe Shotoko (ölümü 769) dönemine aittir. Türkler ve Araplar aracılığı ile basımevi ve tekniği ile tanışan Avrupa’da da başlangıçta Doğu’da olduğu gibi klişe baskı kullanılmıştır. Zamanla tek tek harf kalıplarını yan yana getirerek satırları, satırları alt alta koyarak da sayfaları oluşturacak yöntemin bulunması baskı işlerini hızlandırır ve kolaylaştırır.¹⁰⁶ Bundan sonra ise Alman gezgin Johann Gutenberg’le başlayıp diğerleri ile gelişerek devam eden modern basımevinin serüveni başlar. Farklı görüşleri savunan çeşitli yazarlar ve onların kalemlerinden çıkmış yazılar olmasına rağmen¹⁰⁷ devingen harflerle kitap basımının yapıldığı basımevlerinin Gutenberg’le başladığı fikri daha yaygındır.¹⁰⁸

1398-1468 yılları arasında yaşadığı sanılan Gutenberg’in hayatı ve basımevinin tarihi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak basımevinin Avrupa’da yayılmasının Almanya’nın Mainz şehrinden başladığı tüm araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir. Bu hızlı yayılış sırasında bazı şehirlerde basımevinin kuruluşuna ve faaliyetlerine karşı çıkışlar olduğu bilinmektedir.¹⁰⁹ Ender de olsa bazı Avrupa şehirlerinde basımevinin kullanılmaya başlanmasından rahatsızlık duyanlar ve yaygınlaşmasını istemeyenler olmuştur.¹¹⁰ Bu karşı tavır alış, uygarlık tarihi adına son derece önemli bir adım olan basımevine Osmanlı’da olduğu gibi olumsuz bir

¹⁰⁵ Jale Baysal, **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, s.66

¹⁰⁶ Orhan Öcal, **a.g.e.** s.137

¹⁰⁷ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın** adlı eserinde (İstanbul, Literatür Yayıncılık, 1997) devingen harflerle baskı tekniğinin ilk Hollanda’da kullanılmaya başladığını söyler ancak kaynak göstermez. O ve onun gibi düşünen yazarlara göre (Aydın Su, **Matbaanın Hikayesi**, İstanbul, Hür Yayınevi, 1964 -- M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Ankara, Ülkü Matbaası, 1945) tarih sadece Gutenberg’e gülmüş onun bilinip tanınmasını sağlamıştır. Kanaatimce bu Gutenberg’e biraz haksızlık olacaktır.

¹⁰⁸ Adil Şen, **İbrahim Müteferrika ve Usulü’l-Hikem Fi Nizam’l Ümem**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1995, s.49

¹⁰⁹ Bu şehirlerden bazıları şunlardır; Mannheim (Almanya), Torino (İtalya), Rouen (Fransa), Anvers (Hollanda)

¹¹⁰ Albert Labarre, **a.g.e.** , s.60

yaklaşımı ortaya koyması bakımından ilginçtir.¹¹¹ Gutenberg'in basımevinde basılan ilk yapının "Kırk Satır İncil / Gutenberg İncili" olduğu biliniirse de bu İncil'den önce kimi tek yaprak üstüne basılı takvimler, induljanslar,¹¹² Papa emirnameleri ve ufak kitapçıklar basılmıştır.¹¹³

Basımevi Avrupa'da çok hızlı yayılır ancak bu hızlı yayılış ve gelişmeyi sağlayan etkenlerin başında 15'inci yüzyılda kağıt yapım/üretimi ve üretim ve kullanımının yaygın olması gelir. Avrupa'da basımevi ve yayılması konusunda anılması gereken ilk ülke Almanya'dır.¹¹⁴ Kitaba kapak geçirme ve buna kitap adı, yazar adı, basımevi adı, baskı tarihi koyma işlemleri Almanya'da başlamıştır. Almanya'dan Avrupa'nın diğer ülkelerine giden gezgin basımevi ustaları aracılığı ile bu icat tüm Avrupa'ya yayılır. 1550 yılına kadar Avrupa'da açılan basımevlerinin sayısı 200'ü geçmiştir¹¹⁵ Gutenberg'in basımevinde ilk kitabın basılmasının ardından Avrupa için yazmadan basma geleneğine geçiş dönemi (beşikdevri)nin sonu kabul edilen 1500'lü yılların ilk çeyreğine kadar basılan kitapların sayısı 30 ile 35 bin arasındadır. Bu sayı ileride daha ayrıntılı bir biçimde ele alacağımız "Osmanlı'nın Beşikdevri" ile kıyaslanamayacak kadar çoktur ve aynı zamanda basımevinin Avrupa'da yayılma hızının da bir göstergesidir.¹¹⁶

1453 yılında Gutenberg tarafından faaliyete geçirildikten sonra dünya da basımevinin yayılışını sayfa 49'da görünen "Tablo 1" ile ifade etmek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.¹¹⁷ Osmanlı'da kurulan ilk Rum ve Ermeni basımevlerine ait bilgilerin bu tez için sonradan eklendiği tablo, Batı ülkeleri ile Osmanlı'da basımevinin tarihlerini yansıtmaları açısından önemlidir.

¹¹¹ Şükren Seher Cezar, "Matbaanın Osmanlılarda Gecikme Sebebi ve İbrahim Mütefrika" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 1966, s.22-29 [Basılmamış Bitirme Tezi]

¹¹² **İnduljans**: Katolik Mezhebine göre insanın günahlarından dolayı dünyada çekeceği cezanın bir kısmının ya da tamamının Papa veya yetkisini devrettiği kardinal ve piskoposlarca bağışlanmasının onayı (**Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi**, İstanbul, y.y., C.II, 1992, s.459)

¹¹³ Turgut Kut, a.g.e., s.3

¹¹⁴ Diğer Avrupa ülkeleri için bak. tablo 1

¹¹⁵ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Tanzimat'a Kadar**, 2.bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1989, s.120-121

¹¹⁶ Turgut Kut, a.g.e., s.4

¹¹⁷ **Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981**, a.g.e. , s.78

<u>Tarih</u>	<u>Ülke</u>	<u>Şehir</u>	<u>Matbaacı</u>
1423-50	Almanya	Mainz	Johan Gutenberg
1454	Almanya	Mainz	Fost ve Schoeffer
1458	Almanya	Strasburg	Johann Mentellin
1467	İtalya	Roma	Süvenhem ve Panartz
1468	İsviçre	Basel	Bertol Rubel
1468	Çekoslovakya	Pilsen	
1470	Fransa	Paris	Martin Grantz
1473	Hollanda	Utrecht	Gerardus
1473	Macaristan	Budapeşte	Andreas Hess
1473	Belçika	Louvatın	John Veftefalya
1474	Polonya	Krakovi	Caspar
1474	İngiltere	Westminster	Villiam Caxson
1474	İspanya	Valansiya	Lambert Palmart
1482	Avusturya	Viyana	Stefan Koblinger
1482	Danimarka	Odense	Johann Snell
1483	İsveç	Upsala	Johann Snell
1487	Portekiz	Lizbon	Samuel Zorra
1494	Osmanlı (Yahudi)	İstanbul	David ve Samuel
1512	Romanya	Makarije	
1512	Osmanlı (Ermeni)	İstanbul	Apkar Tıbir
1534	Meksika	Mexico	Esteban Martin
1556	Hindistan	Gao	Joao de Endem
1563	Rusya	Moskova	İvan Fedelof
1588	Litvanya	Riga	Niclas Mollyn
1590	Çin	Macao	İsa Cemiyeti
1627	Osmanlı (Rum)	İstanbul	Nicodeme Metaxas
1638	Amerika	Cambridge	Reverend Jose
1728	Osmanlı (Türk)	İstanbul	İbrahim Müteferrika

Tablo 1: Dünya'da Basımevinin Yayılışı

Basımevinin Avrupa'da hızla yayılıp gelişmesi kitap için yeni bir devrin başlangıcı olur. Kitap ucuzlar. Dolayısıyla çoğalıp geniş halk kitlelerine mal olur. Bu durum batıl inançların yıkılmasını, siyasal toplumsal yeni bir devrin doğmasını

sağlar. Bu yeni bir duyuş, yeni bir düşünüş ve yeni bir görüş olarak tanımlanan yeniden doğuş (Rönesans) hareketidir.¹¹⁸

A. Azınlık Basımevleri

Osmanlı İmparatorluğu'na basımevinin girmesi her ne kadar 1700'lü yılların başı olarak kabul edilse de bu tarihten çok önce basımevinin Osmanlı'da bilindiği ve kullanıldığı belgelerle kanıtlanmış durumdadır.¹¹⁹ İstanbul'un İmparatorluğun merkezi olmasının yanı sıra sosyal, kültürel ve toplumsal alanlarda da Osmanlı'yı temsil ettiği bu dönemde genel nüfus "cemaatlerden" oluşuyordu. Cemaatleri her anlamda İmparatorluğu temsil ediyor olsa da kendi aralarında ayrı bir bağlılıkları ve sosyal yaşayışları vardı. Resmi bir düzenleme ve kanun olmamasına rağmen belli iş ve meslekler belli cemaatlerle anılır duruma dönüşmüştü. Rum ve Ermeniler'in ticaretle, Türkler'in ağırlıklı olarak tarımla ilgileniyor olmaları buna tipik örneklerdir. Genelde içe kapalı bir anlayışın olduğu –bunun sebeplerine ileriki konularda değinilecektir- siyasi ilişkiler haricinde İmparatorluk dışındaki ülkelerle etkileşimin en alt düzeyde tutulduğu Osmanlı'da, kültürel ve dini bağları ülke dışında olan azınlıkların dış dünyayla özellikle de Avrupa ile olan etkileşimleri daha yoğun ve etkiliydi. Buna bağlı olarak ülke dışında olup bitenlerden ilk haberdar olanlar da onlar oluyordu. İmparatorluğun resmi ilk basımevinin kurulmasından çok önce basımevinden söz edilebilmesi de bu ilişki zinciri sayesinde mümkün olabilmiştir. Yani Osmanlı'da Türkçe ve Arapça kitapların basıldığı basımevinin kurulmasına temel teşkil eden çalışmalar ve basımevleri azınlıklara aittir. Bu basımevlerine sadece ait olduğu azınlığın dilinde kitap basmak kaydı ile izin verilmiştir. Hangi azınlığa ait olursa olsun basımevinin Türkçe ya da Arapça kitap basması yasaktır. Azınlıklara ait bu basımevleri sayesinde başta Avram Galanti olmak üzere pek çok araştırmacı İmparatorluk'taki basımevi kültürünün başlangıç tarihini 1700'lerden 1400'lü yılların sonuna kadar çekmektedir.¹²⁰ Bu nedenle Osmanlı kitap basmacılığının ayrılmaz bir parçası olan ve Osmanlı basmacılığı hakkında derin

¹¹⁸ Orhan Öcal, a.g.e. , s.137

¹¹⁹ İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri," s.40

¹²⁰ Avram Galanti Bodrumlu, **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1947, s.23-28

ipuçları barındıran bu konu çalışmanın sınırı ve amacı aşılmadan ele alınmış, azınlıklar ve basımevleri konusunda şöyle bir sınıflama yoluna gidilmiştir.

Yahudi basımevleri

Ermeni basımevleri

Rumlar ve diğerlerine ait basımevleri

1. Yahudi Basımevleri

Yukarıda basımevinin dünyadaki gelişimini gösteren tabloda da görüldüğü gibi 15'inci yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde de dizgi harflerle kitap basımına başlanılmıştır. Osmanlı topraklarında ilk basımevini kullananların Yahudiler olduğu konu ile ilgili çalışmalarda hiç şüphe duyulmadan kabul edilmiştir. Ancak aynı fikir birliğini ilk basılan kitabın tarihi konusunda görmek mümkün değildir.¹²¹

15'inci yüzyılın sonlarında Hıristiyan kilisesinin Yahudiler'e karşı olan saldırıları en acımasız halini alır ve tüm Avrupa'ya yayılır. İspanya'daki bu baskıdan ve saldırgan tutumdan kaçan Yahudiler'in bir bölümü, büyük çoğunluğun yerleştiği İtalya'dan ayrılarak 1492 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na sığınır ve beraberlerinde Osmanlı'nın ilk basımevi olacak basımevini ve malzemelerini de getirirler.¹²² Sözü edilen göç tarihi konusunda fikir birliği oluşturamayan araştırmacılardan bazıları 1492 yılını esas alırlar ve tarihi belgelerle bunu kanıtlarlar.¹²³ Kanıtlarla desteklenen bu bilgilerin ışığında; kaynak gösteremediği için "İstanbul'da ilk basılan kitap 1488 de basılmış *Leçons des enfants* adlı küçük bir İbranice sözlüktür"¹²⁴ iddasında bulunan Alpay Kabacalı'nın söylediklerine katılmak olanaklı değildir. Yahudi cemaati İstanbul'a geldikten iki yıl sonra David ve Samuel Nahmes kardeşler kurdukları basımevinde Yahudi Jacop Ben Aşer'in

¹²¹ A. K. Offenber, "İstanbul'da Basılan İlk Kitap", Çev. Rifat Bali, *Müteferrika*, Sayı 4, 1994, s.11

¹²² *Matbaacılığın 250.Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basım*, Moskova, Nuka Yayınevi, 1972, s.19

¹²³ 1492 tarihini veren çalışmalar(Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara, Güven Basımevi, 1959, s.61; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2.bs., Ankara, Maarif Matbaası, 1943, s.93 ; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.53-54)

¹²⁴ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.20-21

“Arba’ah Turini” kitabını basarlar. Bu kitap Osmanlı topraklarında basılan ilk kitaptır. Temel görüş ayrılıkları da burada başlar. Öncülüğünü De Rossi, Steinschnider ve Goldschmidt gibi bibliyografyacıların yaptığı gruba göre Arba’ah Turini’nin basım tarihi 1503 dür. Alexander Moses Marx kardeşlerinde içinde yer aldığı diğer gruba göre ise bu kitabın basım tarihi 1493-94 dür.¹²⁵ Bu görüş farklılıklarının nedeni kitabı inceleyen kişilerin basım tarihi olarak bazen rakam bazen de yazı ile verilen tarihi esas almaları olmuştur. Çünkü İbrani dilinde rakamları okumada, yazış şeklinden kaynaklanan bazı okuma yanlışlıkları olabilir. Özellikle o dönemin basım teknolojisini düşünürsek yanlış okumaya sebep olabilecek küçük farklılıkların ortaya çıkmasının daha da kolay olduğunu görebiliriz. Yine Offenberg’e göre söz konusu kitabın basıldığı kağıdın ham maddesi, kullanılan baskı malzemeleri ve dökme harflerin biçimi dikkatli incelenecek olursa tarihin 1503 olması mümkün değildir. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu’nun 1500-1510 arasında savaşta olması ve böyle bir durumda barış zamanında dahi çok etkin olmayan kağıt ticaretinin hiç yapılamayacağı gerçeği bu tezin doğruluğunu desteklemektedir.¹²⁶

İlk Yahudi basımeviden iki yıl sonra yine Yahudiler Selanik’te Osmanlı sınırları içindeki ikinci basımevini kurarlar. O tarihlerde henüz Avrupa’nın bütün şehirlerinde basımevi yoktur.¹²⁷ Selanik’te kurulan basımevini Edirne, Halep, Şam ve İzmir’de kurulan diğer Yahudi basımevleri izler. Bu arada İstanbul’daki Yahudi basımevlerinin sayısı da dokuzu bulmuştur.¹²⁸ Bu dönemde basılmış toplam 44 kitap tespit edilebilmiştir. Sadece II. Bayazid döneminde İstanbul’da basılan kitap sayısı on dokuzdur.¹²⁹ Bu kitapların dışında bir o kadar da nerede basıldığı belirlenemeyen İbranice kitap vardır.¹³⁰ Sayıları yirmiyi bulan Yahudi basımevlerinde İbranice’nin dışında Yunanca, İspanyolca ve Latince eserler de basılmıştır. Basılan kitapların

¹²⁵ A. K. Offenberg, *a.g.e.*, s.12

¹²⁶ *A.e.*, s.12-13

¹²⁷ Jale Baysal, *a.g.e.*, s.69

¹²⁸ Kabacalı, Alpay, *Türk Kitap Tarihi I*, s.22-23

¹²⁹ Türker Acaroğlu, “Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap Vankulu Lügatı Değildir,” *Milliyet Sanat Dergisi*, Ağustos 1980, s.68

¹³⁰ Arif Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1977, s.93

çoğu din konusudur. Aralarında tarih, dil ve toplum konuları ile ilgili olanlarda vardır.¹³¹

2. Ermeni Basımevleri

Yahudiler'den sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde kendi basımevlerini kuran ikinci azınlık Ermeniler olmuştur ve kaçınılmaz olarak Yahudiler'den ve onların basmacılık konusundaki tecrübelerinden etkilenmişlerdir. Araştırmacı Pars Tuğlacı'ya göre Ermeniler'i ve Ermeni basımcılığını Osmanlı'da yaşayan diğer azınlıklardan ayıran bir farklılık vardır: Ermeniler kendi kültürlerinin gelişmesine çaba harcamakla kalmayıp, Türk basımcılığına ve tüm ülkenin kültürel gelişimine destek olmuşlardır.¹³² Ancak bu açıklamada bilinçli ya da bilinçsiz bir milliyetçilik tutkusunun olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Tuğlacı'nın açıklamasında da görüldüğü gibi basımevinin asıl kuruluş amacı Ermeni kültürünün gelişmesine yardımcı olmak ve hem Osmanlı ile hem de diğer azınlıklarla olan ilişkilerde Ermeni kimliğinin yaşatılabilmesini sağlamaktır.

Osmanlı Ermenileri'nin Türkler'den çok daha önce Batı ile ilişki kurma imkanına sahip oldukları bilinmektedir. Bu nedenle basımevi ile tanışmalarının ve benimsemelerinin Osmanlı Türkleri'nden daha önce gerçekleşmiş olması son derece doğaldır. 16'ncı yüzyılın ilk çeyreğine kadar ağırlıklı olarak minyatür ve güzel yazı sanatında kullanılan Ermeni harfleri ile dünya da basılan ilk kitap basımevinin icadından 57 yıl sonra 1512 yılında Venedik'te yazılan Barzadumar adlı kitaptır.¹³³ Osmanlı topraklarında ilk Ermeni basımevini kuran kişi ise basmacılık hakkındaki eğitimini İtalya'da almış olan Tokatlı Apkar Tıbir'dir.¹³⁴ Apkar Tıbir bu basımevinin

¹³¹ Selim Nüzhet Gerçek, **Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası**, Ankara, Devlet Matbaası, 1939, s.27-28

¹³² Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", **Tarih ve Toplum**, C.XV, Sayı 16, 1991, s.48

Yazara göre bu destek kültür alanı altında verilse de uzun vadede bakıldığında daha geniş bir etki alanı vardır. Bu basımevleri sayesinde hem ülkede basılı kitap sayısı artmış, hem de daha sonra Osmanlı'da kurulacak basımevleri için örnek olabilecek bir tecrübe yaşanmıştır. Diğer azınlıklara ait basımevleri ve daha sonra açılan Türk basımevleri Ermeni basımevleri kadar etkin olamamıştır. Ayrıca bu basımevlerinde kullanılan harfler de hem daha sonrakilere örnek olmuş hem de diğer basımevlerinde kullanılmıştır.

¹³³ Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.49

¹³⁴ Turgut Kut, **a.g.e.**, s.5

malzemelerini Venedik'ten getirmiştir.¹³⁵ Tıbir 1567 yılında İstanbul Topkapı'da Kefeli mahallesindeki Dominiken keşişleri ile Ermeniler'in ortak kullandıkları Surp Nigoğayos Kilisesinde (Kefeli Mescit) Patrik Mikael Sebastetsi'nin de desteğini alarak basımevini kurar. Hator adlı keşişin de yardımları ile kurduğu bu basımevinin ilk kitabı "Pokir Keraganutyanyan gam ayperan (Basit Ermeni Alfabesi) adlı eserdir.¹³⁶ Bu kitabı "Gramer", "Şark Kitabı" gibi eserlerinde aralarında bulunduğu diğerleri izler. Basımevi kuruluşunun ilk dört yılında yedi tane Ermenice kitap basar.¹³⁷ Bu kitaplar Osmanlı'da basılan ilk Ermenice kitaplardır. 1567 den 1782 yılına kadar çalışmalarını sürdüren basımevinin bastığı kitapların çoğu din kitaplarıdır. Aralarında tarih, coğrafya ve dil konulu olanlarla sözlükler, yıldız falı kitapları da vardır.¹³⁸

Apkar Tıbir'den sonra İstanbul'da ikinci Ermeni basımevi Eremya Çelebi Kömürçüyan tarafından Kumkapı Kadirga semtinde kurulmuştur. Bu basımevinin ömrü iki yıl sürer ve iki kitap basabilir.¹³⁹ Aynı yıl Merzifonlu Krikor, Kömürçüyan'dan etkilenerek İstanbul'un üçüncü Ermeni basımevini kurar. Bu basımevi 45 yıllık ömründe 14 kitap basmıştır.¹⁴⁰ 17'inci yüzyılın sonunda Osmanlı'daki Ermeni basımevlerinin sayısı 10'dan fazladır. 1697 yılında da Ermeni Patrikhanesinin basımevi faaliyete geçer. Bu basımevinde dini kitapların yanında eğitici niteliği olan değerli kitaplar da yayımlanır.¹⁴¹ Merzifonlu Krikor'un eski ortağı olan İstanbullu Asdvadzadur Tıbir 1699'da kendi adına yeni bir basımevi kurar. 1776 yılında kapanan bu basımevinin ilk 60 yılında 38 değişik kitap basılır. Bunların dışında Mırgıdıç Khrimyan Vartabetd adlı Ermeni Anadolu'da Muş ve Van kentlerinde de iki basımevi açar.¹⁴² Şimdiye kadar bahsedilen Osmanlı'daki Ermeni basımevlerini diğerleri izler ve bu basımevleri değişik uzunluklardaki ömürleri ile başta İstanbul olmak üzere Osmanlı'da 19'uncu yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirirler. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 1567-1923 yılları arasında

¹³⁵ Selim Nüzhet Gerçek, a.g.e., s.29

¹³⁶ Turgut Kut, a.g.e., s.5-6

¹³⁷ **Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basım**, s.19

¹³⁸ Jale Baysal, a.g.e., s.70

¹³⁹ Tuğlacı, Pars, a.g.e., s.50

¹⁴⁰ Turgut Kut, "Ermeni Harfleriyle Basılmış Türkçe Halk Kitapları," **Halk Kültürü**, 1984/1, s.71-72

¹⁴¹ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Emek Matbaası, 1983, s.73-74

¹⁴² Pars Tuğlacı, a.g.e., s.50

İstanbul'da 131, Anadolu'da 63 Ermeni basımevinde Ermenice ve Ermenice yazılarıyla Türkçe basılan gazete ve dergi sayısı 598'dir. Basılan kitaplar arasında Ermenice ve Ermenice yazılarıyla Türkçe din, kilise, dil, tarih, coğrafya, edebiyat, çocuk eğitimi, gezi notları, mantık, felsefe, antoloji, biyografi, sözlük, anı, takvim, salname, her türlü ders kitabı gibi telif ve çeviri binlerce eser yer almıştır.¹⁴³

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni basımacılığının öncülüğünü yapmış ayrı bir öneme sahip kişileri şu şekilde sıralayabiliriz:

--**Boğos Arapyan**: II. Mahmut döneminde Takvimhane-i Amire yöneticisi olan Arapyan Matbuat nişanı sahibidir. Takvim-i Vakayi'yi ve bu gazetenin Ermenicesi olan Lıro Kir Medz i Derutyen'in basımcısıdır.

--**Ohannes Müderrisyan**: İlk basımevini 1839'da kurmuştur. 1842 yılında Takvimhane-i Amire yöneticiliğine getirilir. Onun döktüğü yazı kalıpları Latin harflerinin kabulüne kadar kullanılmıştır.

--**Haçik Kevrokyan**: Maarif Madalyası sahibidir. 11 ayrı türde harf dökmüştür ve bunlar uzun yıllar kullanılmıştır.

--**Rafael Kazancyan**: Osmanlıda ilk kağıt parayı basan basım ustasıdır.¹⁴⁴

3. Rum Basımevleri ve Diğerleri

Araştırmalarım sırasında Rum basımevleri konusunda Ermeni ve Yahudi basımevlerine oranla daha az çalışma bulunduğunu tespit ettim. Kanımca bunun iki nedeni olabilir. Birincisi diğer iki azınlık kadar köklü ve eski bir basımevi kültürüne sahip değillerdir. İkincisi basımevi kültürleri ve geçmişi en az diğerleri kadar eskidir ancak bu basımevi kültürünü anlatan kaynaklar ve üstüne yapılan çalışmalar yeterli sayıda değildir. Bu saptamanın ayrı bir tez konusu olacak kadar ayrıntılı ve araştırmaya değer olduğu kanısındayım. Azınlıklar ve basımevlerine ilişkin çalışmalarda milliyetçi ve yanlı bir tavrın gizliden gizliye el üstünde tutulduğunun ve diğer azınlıkları daha az önemli göstermeye yönelik bir çabanın var olduğunun görülmesi bana bu konuda önemli noktaların olduğunu düşündürüyor. Ayrıca bu

¹⁴³ A.e., s.53

¹⁴⁴ A.e., s.55-56

yanlı tutum yalnız azınlıklarla sınırlı kalmamış bir sonraki konuda da değinileceği gibi Türk basım tarihini ele alan çalışmalarda da zaman zaman hissettirilmiştir.¹⁴⁵ İnsanın toplum yaşayışındaki edilgen yapısı ve çevre ile yaşanan etkileşimler düşünülecek olduğunda bu tür bir tavrın ortaya konulması son derece normal kabul edilebilir. Unutmamak gerekir ki günümüzde de hemen her alanda, tüm evrensellik söylem ve çabalarına rağmen bu tavır görülmektedir. Bu noktada bize düşen önyargılardan uzak olarak ilk adımı atmak ve var olan tüm bilgileri değerlendirerek sağlıklı ve doğru bir karar verebilmektir. Ayrıca bu çalışmada basımevinin gelişimine hangi devlet ya da cemiyetin ne kadar katkıda bulunduğu değil üretilen eserler ve onların içerikleri aracılığı ile Osmanlı'ya nelerin katıldığı esas alınmıştır.

Osmanlı'da ilk Rum basımevi Ortadoks Patriği Kyril Lukaris'in desteği ile Nicodeme Metaxas adlı bir Rum rahip tarafından Beyoğlu'nda İngiliz Konsoloslugu civarında kurulmuş ve bu basımevinde 1627 yılında ilk olarak Museviler lehine bir risale (faziletli İskenderiye Patriği Pargalı Georgies Üzerine Risale) basılmıştır.¹⁴⁶ Metaxas İngiltere'de Oxford Balliol Koleji'ni bitirmiş, Londra'da bir süre basım işi ile uğraştıktan sonra İstanbul'a basımevi malzemeleri ile birlikte dönmüştür.¹⁴⁷ Rum basımevinin ortaya çıkması, İstanbul'da yaşayan Fransız Cizvitleri'nin güçlü cemiyetini tedirgin eder. Cizvitler'in kıskırtması ile Yeniçeriler ayaklanır ve basımevini basarlar, içindekileri de talan ederler. Yani basımevinin ömrü iki yıl sürebilmiştir. Mataxas ve İngiltere elçiliği katibi tutuklanır. Haklarında yapılan yargılama beraatla sonuçlanır. Bunun ardından tutukluluk hali sona eren Mataxas basımevinden arta kalan yararlanılabilecek durumdaki araç gereçlerini de toplayarak İstanbul'dan ayrılır ve İngiltere'ye geri döner.¹⁴⁸ Ne var ki Fransız Cizvitleri Osmanlıda Rum kitap yayımcılığının gelişmesini engelleyemezler. Ayrıca hiçbir

¹⁴⁵ Bu konuda ayr. bkz. Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim, C.IV, 1985, s.1681-1683

Seli Nüzhet Gerçek, **a.g.e.**, s.59

Avram Kalanti Bodrumlu, **a.g.e.**, s.33-36

Pars Tuğlacı, **a.g.e.**, s.49

İmre Karaçun, "Müteferrika İbrahim," Çev. Mustafa S. Kaçalın, **Müteferrika**, Sayı 4, 1994, s.149-150

Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s.51-57

¹⁴⁶ Adnan Adıvar, **a.g.e.**, s.147

¹⁴⁷ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.5

¹⁴⁸ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basım ve Yayın**, s.93-97

Rum basımevi ilk basımevi kadar baskı ve engellemelerle karşılaşmamıştır. Özellikle Patrikhane basımevinde ve onun desteklediği diğer küçük Rum basımevlerinde çok sayıda kitap basılmış ve halka sunulmuştur.¹⁴⁹

Bahsedilen üç azınlığın dışında Avrupa ülkelerinin İstanbul'daki temsilciliklerinde de küçük basımevleri bulunduğu ve Osmanlı'da yaşayan halklarının kullanımına yönelik yayınların üretildiği bilinmektedir. Öte yandan Cizvitleri'n 1703 yılında dini propaganda amacıyla bir basımevi kurduklarının bilinmesi, ülkede var olan basımevlerinin genelde var olma sebeplerini açıklamaktadır. Bu ve buna benzer basımevleri bir çok kez kapatılmalarına rağmen propaganda amaçlı yayınlarını basmaktan vazgeçmemişlerdir. Bu noktada bilinmesi ve çalışma için bağlayıcı olan en önemli konu siyasi ve yıkıcı faaliyet göstermediği sürece Osmanlı idaresinin azınlıklara ait hiçbir basımevine müdahalede bulunmadığıdır.¹⁵⁰

Türkçe kitap basan ilk basımevinin kurulmasına kadar yukarıda bahsettiğimiz azınlıklara ve dini amaçlı cemiyetlerle ülke temsilciliklerine ait basımevlerinin sayısı 37 olarak tespit edilmiştir.¹⁵¹ Sayıları özellikle 17'inci yüzyılın başında artmaya başlayan azınlıklara ait basımevleri teknik yönden son derece gelişmiş durumdadırlar. Yalnız kalıp oyma yöntemiyle çalışmıyorlardı. Gravür, dizgi harf dökümü ve kitap baskısı konularında tecrübeli ustalara sahiplerdir. Her yıl çok sayıda kitap yayınlayan bu basımevleri Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygınlaşmış ve basmacılık bilinen bir meslek haline gelmiştir. Bu gelişmenin bir sonucu olarak azınlıkların Rönesans sonrası Avrupa ile sıkı ilişkilerde buldukları ve Müslüman olanlara oranla yaşam düzeylerini yükseltmeye, kültürlerini geliştirmeye yöneldiklerini söyleyebiliriz.

¹⁴⁹ Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basım, s.20

¹⁵⁰ Adil Şen, a.g.e. , s.51

¹⁵¹ Jale Baysal, a.g.e. , s.70

Osmanlı'da basımacılığın çok uzun bir dönem yalnız azınlıkların yaptığı bir iş, bir meslek kolu olmasının araştırmacılara göre çok farklı nedenleri vardır. Bu farklı nedenler içindeki ortak yaklaşımı: İmparatorlukta basımevlerinin tabii oldukları hukuki düzendir,¹⁵² biçiminde belirleyebiliriz. Bu düzenlemeler içinde Müslümanların din kitaplarını baskı tekniği ile çoğaltmalarının yasak oluşu da yer alır. Oysa, Müslümanlar'ın elyazması olarak ürettikleri kitapların büyük çoğunluğu dinle ilgilidir. Değişik bir deyişle, müslümanların basımevleri olsa da basılacak kitap sayıları son derece sınırlı gibi görünmektedir. Azınlıklar için böyle bir kısıtlama ve yasak yoktur. Azınlıkların kitap basabilmesi için iki temel kural vardır: Birincisi Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde hiç kitap basmamak, ikincisi, isyana teşvik edici yayınları çıkarmamaktır. Bana göre basım işlerinin uzun yıllar azınlıkların tekelinde kalmasının en önemli sebebi, Müslümanlar için böyle bir sınırlamanın olmasıdır.¹⁵³ Azınlıklar ve basımevleri konusunda göz ardı edilemeyecek en önemli gerçek, Osmanlı'nın bir parçası olarak algılanan bu toplulukların basımevi geleneğine yaptıkları katkılardır. Kişisel tavırlardan dolayı bu gerçeği görmek istemeyen ya da konunun Türk basımcılığındaki yerini aşağılarda göstermeyi amaçlayan çalışmalar da bu gerçeği ortadan kaldıramayacaktır.

B. İlk Türk Basımevleri

İkinci bölümün başında da değinildiği gibi Batı'da ilk basımevinin kuruluşundan 40 yıl sonra İmparatorluk sınırları içinde basımevi kurulmuş ve kitaplar basılmaya başlanmıştır. Ancak bunlar nüfusun müslüman olmayan kesimine aittir. 31 Ocak 1729 yılında açılan Mütferrika Basımevi'ne kadar ülkedeki basımevlerinin hiç birinde Türkçe ya da Arapça kitap basılmamıştır. Bu nedenle İlk Türkçe ve Arapça kitapların basıldığı Mütferrika Basımevi'nin kuruluşu "İlk Türk Basımevinin" başlangıcı olarak kabul edilir ve Osmanlı'daki basımevleri tarihinde ayrı bir yerde tutulur. Çünkü yayınevi kurma ve kitap basma izninin ilk kez bir Müslümana verildiği basımevidir. Elbette 250 yıldan daha uzun bir zaman öncesinde

¹⁵² Osman Ersoy, a.g.e., s.21-47

¹⁵³ Osmanlı İmparatorluğunda basımevinin gecikme sebepleri konusunda da değinileceği gibi İmparatorluk sınırlarında var olan Arapça ve Türkçe kitapların büyük çoğunluğu din kitaplarıdır. Bu tür kitapların elle yazmanın dışında çoğaltılamayacağını bilen yazıcılar bu güvenceden dolayı basımevine uzak kalmışlar onun önemini ve artılarını görememişlerdir.

Avrupa'da kurulmaya başlayan basımevlerinden, o yüzyılda en parlak dönemini yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun haberinin olmadığını söylemek doğru olmaz. Fakat yüzyıllar süren bu gecikmenin Osmanlı Türkleri'ndeki sosyal yaşayışla ilgili sebepleri vardır. Bununla birlikte 300 yıla yakın gecikme süresinde “Türk Basımevleri'nin” ortaya çıkmasına bazı öncü hareketlerin zemin hazırlamış olduğu bir gerçektir.¹⁵⁴

Türk kitap basımcılığının başlaması konusunda itici güç olan gelişmelerden biri de İmparatorluk sınırları dışında basımı yapılan Arap harfli Türkçe kitaplardır. Osmanlı'da Arap harfleri ile baskı yapılmasından 200 yıl önce bu iş Avrupa'da gerçekleştirilmiştir. Yazılış amaçları birbirinden farklı olan bu kitaplar, çalışmanın konusu ile doğrudan ilgili olmasa da etkileri göz önüne alındığında anılmaya değerdir. Ancak ayrıntılı hazırlanmış pek çok çalışmanın ana teması olan bu konu, burada mümkün olduğunca kısa ele alınmaya çalışılmıştır.

1.Osmanlı İmparatorluğu Dışında Basılan Türkçe-Arapça Kitaplar

Dünya'da Arap harfleri ile kitap basımının başlangıç tarihi ile ilk basılan kitabın tarihi arasında çok büyük dönem farklılığı yoktur. Bu konuda çarpıcı olan konuya ilk ilginin İmparatorluk dışından gelmiş olmasıdır. Türker Acaroğlu'nun çalışmasında da yer verdiği¹⁵⁵ Alman bilimci Karl Faulmann'ın “Basımevinin Tarihi” adlı kitabına göre Arap harfli ilk Türkçe kitap İtalya'nın Fano kentinde Venedikli bir basımcı olan Gregorio Georgio'nun basımevinde 12 Eylül 1514 tarihinde basılmıştır.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.48

¹⁵⁵ Türker Acaroğlu, *a.g.e.*, s.68

¹⁵⁶ Konu hakkında bilgilere yer veren çalışmalar yapan Alpay Kabacalı, Yahya Erdem, Niyazi Berkes, Sarver İskit gibi kimi araştırmacılar da bu bilginin doğru olduğunu kabul etmektedirler. Ancak bu bilgiyi birbirlerinden almış olabilecekleri ihtimali de vardır. Yine de aksini savunan ve bunu ispat eden başka bir fikir olmadığı için bu çalışmada da aynı veri esas alınmıştır.(Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basım ve Yayın**, s.59-60 ; Yahya Erdem, “Avrupa'da Arap Harfleri İle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar”, *Kebikeç*, Sayı 2, 1995, s.179 ; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.57 ; Server R. İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Ankara, Ankara Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s.38-39)

Kitabın adı *Kitab salat as-sava'i*'dir.¹⁵⁷ Bu tarihten 28 yıl önce basılmış 1486 tarihli bir Arap alfabesinin bulunması da bu gerçekliği değiştirmemiştir. Çünkü bu alfabe klişe baskıdır, tipografik baskı¹⁵⁸ değildir. Ayrıca bu bir yayımda sayılmaz, çünkü söz konusu olan bir seyahatnamenin içindeki ağaç baskı bir Arap alfabesidir.¹⁵⁹ Arap harfleriyle yayımlanan bu ilk kitabın basımından iki yıl sonra bu defa Cenova'da 1516 yılında çok dilli bir mezamir kitap yayınlanmıştır. İbranice, Yunanca, Arapça ve Keldanice dillerinde olup Latince çevrisi ile birlikte hazırlanan Mezamir'de Arapça ilk defa kullanılmıştır. Bu eserdeki Arapça harfler bilinen ikinci dökümdür. Bu harflerin yapımı harf dökümü konusunda Fano'dakilerden daha büyük ve önemli bir adımdır. Mezamir'in basımında hazırlanması çok daha fazla zaman ve emek aldığı için kimi araştırmacılar bu eseri Avrupa'daki Arap harfli kitapların ilk örneği olarak gösterilir. Yukarıdaki bilgiyi doğrulamayan Turgut Kut'a göre ise Tunuslu Hacı Ahmed'in 1559 yılında elma ağacı tahtası üzerine çizdiği kalp şeklindeki düzlem küre dünya haritasının kenarlarında satırlar halinde yazılmış Türkçe yazı bu tarihin başlangıcını oluşturur. 115x111 cm. ölçülerindeki bu harita Onlar Kilisesi'nin emri ile 1795 yılında 24 adet bastırılmıştır.¹⁶⁰ 1530'lu yıllarda yine İtalya'da, Venedik'te ilk kez Kur'an basılmıştır. Basılan ilk Kur'an-ı Kerim'i 1566 yılında Roma'da İsa Cemiyeti Koleji'nin basımından çıkan Arapça ders kitabı takip eder. 33 sayfalık Latince ve Arapça başlıklı bu uzun isimli kitap kısaca "İ'tigad al-amanah" adıyla bilinir.¹⁶¹ Ticari çıkar amaçlı basılan bu ilk birkaç kitabın istenen sonucu vermemesinin ardından, uzunca bir süre yalnız Hıristiyanlar'ın ve misyonerlerin kullanabilecekleri Arapça kitapların basımı yoluna gidilmiştir. Bu amaçlar doğrultusunda kurulmuş, Hıristiyanlığın propagandasını yapmayı hedef

¹⁵⁷ Yahya Erdem, "Avrupa'da Arap ..." s.180 ; Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat ...*s.40 ; Türker Acaroğlu, *Dünyada Basılan İlk ...*s.69-70 göre bu eser basımının tek ürünüdür. Bu kitaptan sonra basımına kapanmıştır. Alpay Kabacalı ise *Türk Kitap Tarihi I* adlı eserinde Arap harfleri ile yayımlanan ikinci kitap olan Mezamir'in de bu basımında basıldığını söyler. s.12

¹⁵⁸ **Klişe Baskı:** Kağıda Basılmak için üstüne kabartma durumunda yazı ya daresim yapılan farklı metallerden ya da ahşaptan levhalarla yapılan baskı (*Türkçe Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974, s.498)

Tipografik Baskı: Kabartma kalıplar üzerinde yapılan dizgi ve baskı, Bu teknikteki baskı kalıpları metin ve resimlerden oluşur (*Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş., C.XXII, 1986, s.11548)

¹⁵⁹ Yahya Erdem, *a.g.e.* ,s.177

¹⁶⁰ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar*, s.4

¹⁶¹ Yahya Erdem, *a.g.e.* , s.185

seçmiş mezheplere ait basımevlerinin en bilineni Medici basımevidir. Bu basımevinin kuruluş amacı Katolik meshebinin propagandasını yapmak, Doğu'da Arapça kitap ticareti ile para kazanmak ve Katolik meshebini tanıtmak, Arapça metinlerin güzel yayınlarını yaparak Avrupa bilimine katkı sağlamak olarak söylenebilir. Bu basımevinin ilk ürünü Arapça İncil'dir. Bu basımevlerini ve eserlerini Arapça bastıkları kitapların sayısı binleri bulan diğerleri izler.¹⁶²

Tamamı Türkçe ilk Türkçe kitap da İncil'dir. Eserin Türkçe'ye çevrilmesi William Seaman'e aittir. Kitabın Türkçe basılmasına İngiliz Bilimler Akademisi (**British Royal Society**) karar vermiş ve bastırmıştır. Bu akademi üyeleri Yahudi ve Müslümanlar'ın Hristiyan'lığa geçmelerini sağlayarak uluslararası bir bilgi alış veriş imkanının doğacağını düşünmektedirler. Bu sayede İsa'nın yeryüzüne geri döneceğine inanırlar. Bu nedenle bir çok Doğu diline İncil'in çevrilmesi için komisyonlar kurmuşlardır.¹⁶³ Adı geçen kitabın basım tarihi 1666'dır ve kitap 600 sayfadır. Dikkati çeken nokta dünya da ilk Türkçe kitabın Osmanlı'daki Türk basımevinin kuruluşundan 63 yıl önce basılmış olmasıdır. İlk Türkçe Kitabı Türkler'in değil de Avrupalı'ların basmasının yanı sıra Osmanlı'da basımevinin tarihini ele alan araştırmaların da Batı'da başlamış olması bizim için düşündürücüdür.¹⁶⁴

1729 yılında Osmanlı'da ilk Türkçe Kitap Vankulu Lugatı'nın basımından çok önce Avrupa'da basılan çok sayıdaki Türkçe kitaplardan en çok tanınanları şunlardır.

-- İbn Sina; "El -Kanun fit-tıb" 1593, Roma.

-- Nasireddin el-Tusi; "Kitab-ı Tahrir-i usul-ül-Öklides" 1594, Roma.

Medici Basımevinde basılan bu kitabın sonunda devrin Osmanlı padişahı III. Murad'ın adı geçen kitabın ticaretinin yapılabileceğine dair yazdığı ferman Arap

¹⁶² Türker Acaroğlu, "Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap," **Bellekten**, Sayı 197, 1986, s.513

¹⁶³ Yahya Erdem, **a.g.e.**, s.207

¹⁶⁴ Adnan Ötüken, "Türk Matbaacılığı Tarihi Türk Kütüphanesi Tarihi ve Bibliyografyası İçin Bibliyografi," **Yücel III**, Sayı 47, 1939, s.266

harfleri ile basılmıştır. 1588 tarihli ferman Branton ve Orazio Bandini adlı kardeşlerin İmparatorluk sınırları içinde kitap ticareti yapabilecekleri iznini içermektedir. Bu ferman dışarıda basılan bazı kitapların İstanbul'a getirilip satıldığını, hükümetinde buna karşı olmadığını aksine desteklediğini gösteren bir kanıttır.¹⁶⁵ Ayrıca Arapça, Türkçe, Farsça dillerinde yayınlanan yabancı kitapların Osmanlı'da sınırlı şekilde yayılmasının başlangıcı olarak da kabul edilir.¹⁶⁶ Kemal Beydilli ise bu fermanın sanıldığı gibi bir ferman olmadığını, bunu idda edenlerin hata yaptığını ifade eder. Beydilli'ye göre ferman "serbest ticaret güvencesidir."¹⁶⁷

-- Latince yazılmış fakat içinde Arap harfleri ile Türkçe örnekler veren ilk gramer kitabı Hieronymus Megiserus'un 1612 yılında bastığı "Institutionum linguae Turcicae libri quator" adlı kitaptır. Kitabın dördüncü bölümünde 220 tane Türkçe atasözü vardır.

-- Fransızca ile birlikte Arap harfli Türkçe basılmış ilk kitap 20 Mayıs 1604 tarihinde Osmanlı devleti ile Fransa arasında yapılan Kapitülasyon metnini içeren Fransa Kralı ile Osmanlı padişahı arasında yapıla anlaşmadır. Metnin basım tarihi 1615'dir.¹⁶⁸

Sonuç olarak bu konu ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Arap harfli basımın Avrupa'ya giriş nedenlerinin başında Batı ile Doğu arasındaki kültürel bağların giderek güçlenmiş olması yatmaktadır. Bir başka sebep ise hiç şüphesiz dindir. Bunun iki yönü vardır. İlki Avrupa'da ortaya çıkan reform hareketlerinin etkisiyle Katolik kilisesinin zaten kan kaybetmekte olan gücünün iyiden iyiye azalacağı, Protestanlığın da güçleneceği inancı. İkincisi ise Hıristiyan olmayan toplulukları yani Müslüman ve Yahudileri Hıristiyan yapabilme umududur.¹⁶⁹ Söz edilebilecek bir diğer sebep ise hiç şüphesiz ticari çıkarlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da, Asya'da ve Afrika'da, özellikle de Akdeniz bölgesinde geniş toprakları egemenliği altında bulundurması nedeniyle yabancılar Osmanlı'nın dili, yazını ve

¹⁶⁵ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.4

¹⁶⁶ **Matbaacılığın 250 Yılına Armağan: Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basm**, s.21

¹⁶⁷ Kemal Beydilli, "Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog -Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar- Adlı Eser Üzerine", **Toplumsal Tarih**, C.VI, Sayı 33, Eylül 1996, s.49

¹⁶⁸ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.4-5

¹⁶⁹ Yahya Erdem, **a.g.e.**, s.217

kültürü ile yakından ilgilenmek zorunluluğunu duymuşlar bu da beraberinde Batı'da Arapça ve Osmanlıca kitap basma ihtiyacını doğurmuştur. Batı dünyası Arapça kitap basmakla, Arap harfli basımevi kurmakla kalmamış, bunları en güzel şekilde üretmek için çaba harcamış, araştırmıştır. Bizim ilk basılı kitabımız Avrupa'da Arap harfli basılan kitaptan 215 yıl sonra yayınlanmasına rağmen (bu arada yaşanan gelişmeler olmasına karşılık) kitapların harflerinin aynı güzellikte olduğunu söylemek mümkün değildir.

“Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk Basımevleri” konusuna geçmeden değinilmesi gereken bir diğer nokta da basımevinin kullanılmaya başlamasından itibaren varlığını bilen, bu teknolojiyi kullanılabilmek imkanı olan hatta himayesinde yaşayan kimi cemaatlere belli kurallar çerçevesinde basımevi açma izni veren ve zaman zaman bu konudaki girişimleri destekleyen bir yönetimin, neden basımevini kullanmak konusunda 250 yıl beklediğidir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın bu durumun ciddi araştırmaya gereksinimi olduğu muhakkaktır. Burada dikkati çeken nokta her çalışmada kişisel tutumlar ve duygusal tavırların etkisinde sebep listesinin oluşturulduğu ve listeler arasında önemli karşıtlıkların olduğudur. Eklektik bir bakışla konuya yaklaşıldığı zaman ise ileri sürülen bu sebeplerin ardında başka kaygıların olduğunu görmek son derece kolaydır.

Genel olarak basımevinin Osmanlı'ya geç girmesinin nedeni İslam dininin kendisi gösterilmiş, bazen bu tez kanıtlanma ihtiyacı dahi duyulmadan ilgili çalışmalarda tekrarlanarak yer almıştır. Bu tezi savunan yazıların hiç birinde dinin basımevine karşı çıktığına ilişkin her hangi bir belgeye rastlanmamış olması da ilginçtir.¹⁷⁰ Bunun yanında geç girişle doğrudan ilgili olan teknik, ekonomik, sosyal ve siyasi yönler üzerinde fazla durulmamış ya da yeter derecede önemli kabul edilmemiştir. Bu gerçekten affedilemez bir hatadır.¹⁷¹ “Kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir misyona sahip, bilime, pozitif dünya görüşüne ve ilerlemeye ayrı bir önem veren cemiyetlerin ve kişilerin fikrî gelişmelerini desteklemiş olan İslamiyet'i Osmanlı'da basımevinin önündeki tek engel olarak göstermek doğru değildir. Bu

¹⁷⁰ Niyazi Berkes, a.g.c. , s.63

¹⁷¹ İsmet Binark, “Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri”, s.23

ancak İslamiyeti tanımayan bilim ve kültürden yoksun kalmış insanların yöntemidir.”¹⁷² Basımevinin Osmanlı’ya girmesini 250 yıl geciktiren İslam dini değil, din adına hareket ettiğini sanan Türk-İslam cemiyetinin bu ve buna benzer yöndeki gelişmesini istemeyenlerin yaptıklarıdır. Ayrıca küçük kişisel çıkarları için bu engellemeye destek olanları da unutmamak gerekir.

Yukarıda açıklanan şekliyle din başlığı altında gecikmeye sebep olan gerekçenin yanına, İmparatorluğun yönetim sistemi, kültürel geri kalmışlık ve halkın büyük çoğunluğunun cahil olmasının da içinde yer aldığı uzun bir listeden söz edilebilir.¹⁷³ Bir cemiyetin eski ve köklü yaşayışından gelen bir çok alışkanlıklara, ölçülere, birtakım değişme zorlukları karşısında din icabı imiş gibi bir kimlik kazandırılması gecikmenin ilk sosyal sebebi olarak gösterilebilir. Bilindiği gibi Osmanlı’da ilk basımevi Yahudiler’ce kurulmuştu. Basımevinin önce Museviler arasında daha sonra Ermeniler ve Rumlar arasında ne gibi düşüncelerle ilgi gördüğü, zaman içinde milliyetçilik fikrinin cemaatler içinde yüksek sesle söylenir duruma gelmesi ve hangi olaylara yol açtığı düşünülecek olursa, gerek Osmanlı devlet adamları gerekse halk arasında tepki ile karşılanması olayın siyasi bir boyutudur.¹⁷⁴

Kendisinin her zaman Avrupa’dan güçlü olduğunu bilerek yaşayan Osmanlı, gerileme döneminde dahi yoğun yaşadığı yenilmezlik fikri, görünmeyen bir kitle direnişi ve millet gururu yüzünden Avrupa’nın fikir ve teknik alandaki gelişmelerini almak istememiştir. Bu tavır basımevinin gecikmesinin bir diğer sosyal sebebinin oluşturur. Osmanlı’nın, Batı’nın kendisinden üstün olduğunu kabul etmeye başladığı dönem basımevinin de kurulduğu 18’inci yüzyıldır. Hatta basımevi bu gerçeği kabul etmiş olmanın en somut göstergesidir.¹⁷⁵

¹⁷² A.e., s.28

¹⁷³ **Matbaacılığın 250. Kuruluş Yıldönümüne Armağan: Türkiye’nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basım**, s.21

¹⁷⁴ Adnan Adıvar, a.g.e., s.37

¹⁷⁵ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bigi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993, s.31

Bir başka sebep o derin yaşama düzeninde önemli yer tutan, kaynağını dini ve milli geleneklerden alan eski esnaf teşkilatının yani loncaların¹⁷⁶ durumudur. Bu loncalara bağlı olan ve sayıları biraz da abartılarak 90 bin civarında olduğu söylenen¹⁷⁷ hattatlar ve müzehhipler, basımevinin Osmanlı'ya sokulması girişimi karşısında haklı olarak meslek ve geçim kaynaklarını kaybetmek sosyal bir güvenlik kaynağı olarak gördükleri loncalarının dağılması korkusu ile direnmişlerdir. Nitekim sonradan basımevinin Osmanlı'da gelişmesi hat sanatına ve hattatlara olan ihtiyacı azaltmış, hat sanatının ve ona bağlı diğer eski kitapçılık sanatlarının ortadan kalkmasına, dolayısıyla bir esnaf teşkilatının gelenek ve göreneklerinin sona ermesine yol açmıştır.¹⁷⁸ Basımevinin kurulmasına karşı çıkan hattatların bu direnişlerinin bir diğer sebebi de kitap basımcılığını kendileri için büyük bir ticari kazanç kaynağı olarak gören Rum ve Yahudiler'in memleket sınırları içerisinde ve özellikle İstanbul'da çevrenin bütünlüğünü rahatsız edecek şekilde faaliyet göstermeleridir.

Ayrıca unutulmaması gereken bir diğer nokta da “yazma kitabın Türk benliğinin gücünü ortaya koymak, yaratıcı zengin Türk muhayilesinin ve zevkinin inceliğini, bütünlüğünü ortaya çıkarmak bakımından ayrı bir değer ölçüsüne sahip olarak görüldüğüdür.”¹⁷⁹ Bizde yazma kitaba karşı duyulan ilgi ve düşkünlük çok eskiye kadar uzanır. Türkler basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber işlek olmayan bir yazıyla da yazılmış olsa yazma kitabı en güzel

¹⁷⁶ **Lonca:** Eski Türk kültüründe her esnaf grubunun kurduğu birliğe verilen ad (**Türkçe Sözlük**, s.543)

¹⁷⁷ İsmet Binark, Jale Baysal, Alpay Kabacalı, Server İskit, Osman Ersoy, Giambatista Toderini, Orhan Koloğlu ve Faik R. Unat bu rakamı çalışmalarında veren araştırmacılardan bazılarıdır. O dönem İstanbul'un nüfusu ve rakamı birbirlerinden almış olabilecekleri düşünülürse 90 bin sayısında bir hata payının olabileceği akla çok yakındır. (Server R. İskit, **Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1939; Giambatista Toderini, **İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı**, Çeviren Rikkat Kunt, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1990; Orhan Koloğlu, **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, İstanbul, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987; Faik R. Unat, **Neşri Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943; **Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii**, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi, 1998; Jale Baysal, **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1968; İsmet Binark, “Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri”; Osman Ersoy, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**)

¹⁷⁸ Ali F. Kahramanoğlu, “Kültür Tarihimizde Matbaanın Yeri,” **Türk Kültürü** , C.IX, Sayı 100, 1971, s.55-56

¹⁷⁹ İsmet Binark, “Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri,” s.39-40

basmalara uzun zaman tercih etmişlerdir. Tüm bunların yanı sıra ülkede kağıt üretiminin yetersizliği, basımevini çalıştıracak yeterli sayıda teknik elemanın bulunmaması ve nüfus içinde basma kitabı talep edecek sayıda okur-yazar olmaması gecikme konusunda şüphesiz önemli rol oynamıştır.

Osmanlı'ya basımevinin geç girişinin nedenini sadece İslam dininde değil, yukarıda bahsedilen tüm noktalarda da aramak gerekir. Aksi taktirde bu art niyet olur ve bilimsellikle, nesnellikle bağdaşmaz. Basımevi Avrupa'da da Osmanlı'dakilere benzer tepkilerle karşılaşmıştır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Avrupa'da basımevi kurulurken her şey mükemmel değildi ve basımevi sanıldığı kadar kolay yaygınlik kazanmadı. Zaman zaman papanın, çıkarları zedelenen kişilerin ciddi karşı koymalarıyla karşılaşan, kimi Avrupa şehirlerinde açıldıktan sonra kapanmak zorunda kalan basımevleri, Avrupa'nın sosyal ve siyasi yapısının daha uygun olmasından dolayı, daha kısa sürede benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. Kısaca, bu aydınlanma ile birlikte ilerleyen ve hız kazanan bir ihtiyaç durumuna gelmiştir.

Yukarıda verilen bilgilerin ışığında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan Türk basımevleri daha sağlıklı işlenebilecektir. Bu çalışmada, daha sonra da ifade edileceği gibi Osmanlı beşikdevrinin ilk üç basımevinin faaliyetleri sırasında sona erdiği kabul edildiğinden, sadece ilk üç Türk basımevi ele alınmıştır. Bu nedenle ilk üçünden sonra kurulan diğer Türk basımevlerine konunun sınırlarını aştığı için yer verilmeyecektir.

2. İbrahim Müteferrika Basımevi

Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan bu ilk Türk basımevi, kurucusunun adıyla bilinir. Basımevinin gerçek ismi “Darü't-tıbaati'l-ma'mure”dir. Halk arasında ve bazı resmi kayıtlarda Darü't-tıba'a yerine “basmaha'ne”, “tab'hane” ve “karhane-i basma” gibi isimler de kullanılmıştır. Bu ad daha sonraları “Darü't-tıba'ati'l-amire”, “Tab'hane-i Hümayun”, “Tab'hane-i Amire”, “Darü't-tıba'ati's-sultaniye”, “Matbaa-

i Amire”, “Milli Matbaa”, “Devlet Matbaası” gibi değişik biçimlerde de kullanılmıştır.¹⁸⁰

Hazırlıklarına 1725 yılında başlanan, ilk eserini 31 Ocak 1729 tarihinde basan ve yarı resmi bir işleyişi olan Osmanlı'nın bu ilk Türk basımevinden söz etmeden önce, oluşumundan bastığı eserlere kadar bu basımevine en fazla emeği veren ve Türk basım tarihinde çok özel bir yeri olan İbrahim Müteferrika'dan bahsetmek gerektiğini düşünüyorum. Her şeyden önce İbrahim Müteferrika yalnız ilk Türk basımevinin kurucusu değil müteferrikalık¹⁸¹ ve daha sonra haccanlık¹⁸² rütbesine yükselmiş bir fikir adamı, bu yönleri ile de araştırılması gereken dönemin bir aydınıdır. Onun konu edildiği çalışmalarda genellikle zorla mı yoksa isteyerek mi Müslümanlığı seçtiği, Osmanlı'ya gelişinin hikayesi ve saray çevresinde bulunduğu hizmetlerden söz edilir. Üstelik bu çalışmalarda gerçeklerle yanlış bilgilerin ve söylentilerin iç içe geçtiği noktalar vardır. Müteferrika'nın Türk kültür tarihi için ne anlam taşıdığı konusu üzerinde fazla durulmaz. Onu araştırırken üzerinde durulması gereken Hıristiyanlığın hangi mezhebenden olduğunun tartışılması, zorla mı yoksa gönüllü mü Müslüman olduğunun tespiti çalışılması ve Osmanlı'da esir hayatı yaşayıp yaşamadığı değil, Türk fikir tarihi için önemi ve bu konuda yaptıkları olmalıdır.

Basımevi kültürünün dünyada en hızlı ve rahat yerleştiği yerlerden biri olan Macar toprakları içinde bulunan Kolozsvar'da 1674 yılında doğan İbrahim Müteferrika'nın baskı makinesi ile ilk teması da muhtemelen burada olmuştur. Müteferrika'nın asıl adı bilinmemektedir. Asıl adının İslamiyet'i seçmeden önce “Abraham” olduğu ve Müslüman olmasından sonra “İbrahim” olarak devam ettiği tahmin edilmektedir.¹⁸³ Bu tahmin ayrı tutulacak olursa adı ve ailesine ilişkin

¹⁸⁰ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.6

¹⁸¹ **Müteferrika**: Fatih devri öncesine dayanan bir saray hizmetli ünvanı. Önceleri sadrazam, vezir, beylerbeyi, ve nişancıların oğulları bu sıfatla saray hizmetlisi olurken zamanla bunların dışındaki kişilerden de aynı ünvanı alanlar olmuştur. (Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.36)

¹⁸² **Haccan**: Osmanlı İmaratorluğunda beşinci derecedeki resmi daire memuru (Mustafa Nihat Özön, **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 6.bs. İstanbul, İnkılap ve Aka Basımevi, 1979, s.273)

¹⁸³ Niyazi Berkes, “Bir Not”, **Bellekten**, C. XXVIII, Sayı 109, Ankara 1964, s.183

bilginin olmadığı söylenebilir.¹⁸⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamaya başlamasından önceki hayatı hakkında farklı iki temel görüş vardır. İlk gruba göre Hıristiyanlığın “baba, oğul ve kutsal ruh” inanışına bağlı Kalvanizm mezhebine bağlı olan Müteferrika, bir savaşta Osmanlı ordusuna esir düşer ve çektiği acılara dayanamayarak esaretten kurtulabilmek için Müslüman olmaya karar verir. Daha sonra yabancı dil bilgisinden dolayı sarayda çeşitli görevler alır ve bu süreç onu ilk Türk basımevinin kurucusu olmaya kadar getirir.¹⁸⁵ Öncülüğünü Niyazi Berkes, Server R. İskit ve İhsan Sungu'nun yaptığı ikinci gruba¹⁸⁶ göre ise Müteferrika dini inanış açısından İslamiyet'e daha yakın olan Tanrı ile inanan arasında bir aracının olmaması gerektiğini savunan Uniterian mezhebine bağlı olarak yetişmiştir ve Müslüman olup Osmanlı için hizmet etmesi tamamen kendi özgür iradesi ile oluşan gelişmelerdir.¹⁸⁷

Basımevinin kurulması sorumluluğunu almadan önce daha çok saraya bağlı olarak tercümanlık yapan Müteferrika'nın geçmiş yaşantısı konu açısından çok bağlayıcı değildir. Bu açıdan bakıldığında o, yaşadığı döneme göre farklı ve yeni fikirleri olan, Avrupa'da filizlenmeye başlayan rejimleri ve düşünce yöntemlerini kavrayabilen, Osmanlı için o döneme kadar pek düşünülmemiş olan çözüm yolları tespit eden bir kişidir. Onun basımevi ve yayıncılığa hizmetlerinin yanı sıra, ıslahatların gerekliliği, Batı'nın Osmanlı üzerindeki planları gibi konularda fikirler ürettiği görülür. Doğruluğu daha sonra ortaya çıkmış olan gözlemleri ile

¹⁸⁴ Erhan Afyoncu, “İbrahim Müteferrika”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, Cilt XXI, 2000, s.324

¹⁸⁵ İmre Karaçun, **a.g.e.**, s.145

Hasan Refik Ertuğ, **Basım ve Yayın Hareketleri Tarihi**, İstanbul, Sulhi Garan Matbaası, 1959, s.55-59

¹⁸⁶ Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaacısının Dini ve Fikri Kimliği”, **Belleten**, Cilt XXVI, Sayı 104, 1962, s.727-733

İlhan Sungu, “İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar”, **Hayat Mecmuası**, Cilt XIII, No:43, 1938 s.11-13

Server R. İskit, **Türk Matbuat Rejimleri**, Ankara, Ülku Matbaası, 1939, s.39

T. Halisi Kun, “İbrahim Müteferrika”, **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, C.V, 1994, s.897

Aladar V. Simonffy, **İbrahim Mütefrrika**, Çev. Faruk Yener, Ankara, Başbakanlık Basım ve Yayın Genel Müdürlüğü Ülku Matbaası, 1945, s.57-65

Rana Temir, “İlk Türk Matbaası Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler”, **Türk Kültürü**, Sayı 321, 1990, s.43-44

¹⁸⁷ Niyazi Berkes, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği,” s.727-728

Müteferrika'yı Türk kültür tarihinin ilk öncü düşünürleri arasında kabul etmek mümkündür.¹⁸⁸ Ayrıca Avrupa ile olan devlet ilişkilerinde aldığı önemli görevlerle Osmanlı siyasi yapısının seyrinde etkisi olmuş özel bir kişiliktir. Onun derin araştırma merakı, doymak bilmeyen okuma ve inceleme iştahı onu Türk fikir hayatında önemli ve vazgeçilmez bir noktaya getirmiştir. Bilime olan merakı ve objektif olabilen dünya görüşü sayesinde pek çok alanda ilklerin uygulayıcısı olan Müteferrika'nın 1745 yılında öldüğü bilinmektedir. Ölümünden sonra onun kurduğu basımevinin düştüğü durum Müteferrika ve önemini daha iyi anlamayı sağlayacaktır.¹⁸⁹

Batıda gördüğü örneklerden ve İmparatorluk için yapılması gerekenleri analiz ettikten sonra Müteferrika bir Türk basımevinin mutlak gerekliliğine karar verir. Onun bu girişimde başarılı olmasında en büyük etkenlerden biri de Padişah III. Ahmed, Sadrazam Damat İbrahim Paşa ve Avrupa'da yaşayıp basımevinin önemini gören Sait Efendi'nin ona destek olmalarıdır.

Müteferrika Türkçe kitap yayıncılığı hazırlıklarına 1719 yılında başlar ve ilk yayımladığı eser Marmara Denizi'nin haritaları olur. Daha sonra da bu haritaları Babıali'nin dikkatini çekebilmek için Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya takdim eder. O sırada Fransa'dan yeni dönmüş olan ve Paris basımevini görüp çok etkilenen Sait Efendi de 1724 yılında Müteferrika'ya bu girişimde destek olmaya başlar.¹⁹⁰ Müteferrika 1726 yılında basımevinin kurulmasını gerektiren sebepleri, sonuç olarak sağlayacağı kolaylık ve yararları gayet mantıklı açıklamalarla ortaya koyan "Vesiletu't Tıba'a" adlı bir risale yazar ve bunu Sait Efendi ile birlikte devlet erkanına, dönemin alimlerine dağıtır. Bu risale beklenenden çok fazla ilgi ile karşılanır. Bu ilginin ardından 1727 de Müteferrika bu risaledeki fikirlerini kısaca tekrar ederek, basımevi ile ilgili çalışmaların hangi aşamada olduğunu ve daha nelere ihtiyaç duyulduğunu da ekleyerek sadrazama bir "Arz-ı hal" sunar. Arz-ı halin en

¹⁸⁸ Jale Baysal, "II. Rakoczi Ferenc'in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türkleri'nin İlk Bastıkları Kitaplar," **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1976, s.219-221

¹⁸⁹ Adil Şen, a.g.e. , s.11-45

¹⁹⁰ Osman Ersoy, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, s.31-37

sonuna ilk basmayı düşündüğü kitap olan Vankulu Lügati'nden basılmış birkaç sayfa ile tashihlerin kimler tarafından yapılacağını ve musahhihlerin adlarının listesini de ekler.¹⁹¹ Sadrazamın çok beğendiği ve ikna edici bulduğu bu yazıda basımevinin yararları kısaca şu şekilde sıralanmıştır;

- Önemli kitapların çoğaltılması asiller içinde halk içinde yararlıdır
- Kaybolmuş, unutulmuş bir çok değerli eser yeniden canlanır
- Yazılar okunaklı ve güzel olur
- Karlı bir sanattır, bir cilt yazmanın zahmeti ile binlerce kitap elde edilir kitaplar ucuzlar
- Kitaplar ucuzlayınca taşra halkı da kitaplardan yararlanabilir
- Şehirlerde büyük kütüphaneler kurulur ve bilim yapmak isteyenler çoğalır
- Kitaplara fihristler konur böylece yararlanma kolaylaşır
- Avrupalılar'ın Arapça, Türkçe ve Farsça bastıkları kitaplar hatalıdır. Ayrıca bu işten para kazanmaktadırlar
- Kitap basmak da sefer yapmak gibi İslam ve şerefine hizmet etmektir
- Daha önce bu sanatın kurulması için olmayan imkan şimdi vardır¹⁹²

Sadrazamın desteğini alan Müteferrika bununla yetinmez ve padişahın ferman, şeyhülislamdan da fetva almak için talepte bulunur.¹⁹³ Sait Efendi'nin ısrarlı tavrı ve Damat İbrahim Paşa'nın girişimleri sonucunda önce basımevine izin veren ve destek olduğunu açıklayan Şeyhülislam Yenişehir'li Abdullah Efendi onaylı fetva, daha sonra da Padişah III. Ahmed'in mührünü taşıyan ferman çıkarılır. Adının "Darü't-tıbaati'l-mamure" olmasına karar verilen basımevine hükümetten para

¹⁹¹ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.6

¹⁹² Bu liste aşağıda sıralanan kaynaklar karşılaştırılarak çıkartılmıştır

Osman Ersoy, **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**

Jale Baysal, **Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**

Fevzi Kuntoğlu, "Türkiye'de Matbaacılığın Nasıl Başladığını Gösteren Bir Vesika," **Resimli Şark**, Sayı 42, 1934, s.14-15

¹⁹³ Bu sayede hem siyasi sebeplerden dolayı hem de dini öne sürerek kendisini engellemek isteyenlerin önünü kesmek istemiştir. Çünkü her iki organdan alınacak söz konusu izinler tartışılmaz ve aksini düşünenler dahi bunları kabul etmek zorundadır.

yardımı göreceği garantisi de verilmişti.¹⁹⁴ Padişah tarafından daha sonra verilen bir “hatt-ı şerif” ile devamlılığı ve garantisi sağlamaştırılan fetvaya göre tefsir, hadis, fıkıh ve kelam gibi din ile ilgili kitapların basılması yasaktır. Sözlük, felsefe, astronomi, tıp, geometri, memleket işleri ve coğrafya alanlarında kitap basımı yapılabilecektir.¹⁹⁵ Bir bakıma bu din adamlarının basımevine pek sıcak bakmadıklarının da bir göstergesidir. İlk bakışta tutucular lehine verilmiş bir ödün gibi görülen bu karar aslında ülkenin kültürel gelişiminin yararına olur. Kitap yayıncıları ister istemez dikkatlerini bilimsel nitelikteki eserlere çevirirler. Ayrıca Müteferrika da din ile ilgili konulardan çok, kültürel ve sosyal içerikli kitaplar basma taraftarıdır.¹⁹⁶ Ayrıca fermanla basımevinin mukabeleciliğine¹⁹⁷ Müteferrika’nın önerisi ile eski İstanbul kadısı İshak, Selanik kadılığında alınmış Pirizade Saib, Galata kadılığında alınmış Yanyalı Esad ve Kasımpaşa şeyhi Musa Efendilerin atandığı belirtilmiştir.¹⁹⁸ Bu ferman ile ilgili söylenebilecek son söz fermanın hukuki niteliğinin hala tartışılıyor olduğudur. Hukukçular arasında bunun bir imtiyaz olduğunu öne sürenlerin yanında İmparatorluğun büyük kentlerinde zanaat ve ticaret tekeli kurulması sonucu ortaya çıkan gedik usulünün¹⁹⁹ basımcılıkta da uygulanması şeklinde yorumlayanlar da vardır.²⁰⁰

Basımevinin kurulabilmesi için çıkarılan fetva ve fermanlarda tarihin belirtilmemiş olması ve bazı kaynaklarda verilen tarihlerin de kanıtlanmamış olmasından dolayı basımevinin başlangıcı olarak basılan ilk kitabın tarihini bildirmek en doğrusudur. Resmi izinlerin alınmasından önce basılan birkaç haritayı

¹⁹⁴ **Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981**, s.91

¹⁹⁵ Edvard Carleson, **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler**, Yayına Haz. Mustafa Akbulut, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979, s.9

¹⁹⁶ Jale Baysal, **Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, s.15-17

¹⁹⁷ **Mukabelecilik**: İki şeyi karşılaştırma, basma nüshanın yazma nüsha ile karşılaştırılması (Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s.558)

¹⁹⁸ Hidayet Yavuz Nuhoglu, “Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine,” **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250 Yılı Bilimsel Toplantısı: 10-11 Aralık 1979 Ankara-Bildiriler**, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980, s.123-125

¹⁹⁹ **Gedik usulü**: 17’inci yüzyıldan itibaren Osmanlı lonca düzeninde meydana gelen bozulmaların sonucunda ortaya çıkan kalite düşüklüğü, ehliyetsiz kişilerin çeşitli mesleklerde çalışmaya başlaması, zanaat çevrelerindeki birlikteliğin dağılmaya başlaması gibi olumsuz gelişmelere karşı 1727 yılında getirilen hizmetin ya da zanaatın başkalarının yapılmasının yasaklanması kararı. (**Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık A.Ş., C.IX, 1989, s.340)

²⁰⁰ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.43

saymazsak bu tarih, basımevinin ilk bastığı kitap olan Vankulu Lügati'nin basıldığı tarih olan 31 Ocak 1729 olarak kabul edilir.²⁰¹ Basımevinin kurulduğu yer ise Müteferrika'nın Yavuz Selim semtindeki evidir. Bu kuruluş ve yerleşme döneminde ona ortağı Sait Efendi ile Damat İbrahim Paşa destek olurlar. Ancak basımevinin kurulduğu yer konusunda varılan ortak tavrı basımevinin kuruluşunda kullanılan malzeme, alet, edevat ve harflerin nereden elde edildiği konularında görmek mümkün değildir.²⁰²

Müteferrika'nın hastalandığı 1743 yılına kadar en verimli dönemini yaşayan bu ilk basımevinin ilk 16 yılında Vankulu Lügati'da dahil 17 eser basılmıştır. Bu eserleri şöyle sıralayabiliriz. (Tezin sınırları içinde kalan ve diğer basımevlerinden çıkan diğer tüm kitaplarla birlikte bu eserler hakkında da III. Bölümde ayrıntılı bilgi verilecektir.)

- Vankulu Lügati
- Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr
- Târih-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvâniyan ve Sebeb-i İnhidâm-ı Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân
- Tarihü'l-Hindi'l-Garbî el-Müsemmâ bi Hadîs-i Nev
- Târîh-i Tîmûr-i Gürkan li Nazmî-zâde
- Tarih-i Mısri'l-Cedîd ve Tarih-i Mısri'l-Kadîm
- Gülşen-i Hulefâ
- Grammaire Turgue

²⁰¹ Osman Ersoy'un **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler** adlı kitabında Türk basım tarihinin başlangıcını 1728 olarak göstermesi ve hatta bu tarihten öncede bir Türk Basımevinin kurulmuş olabileceğini söylemiş olması ilginç ama dayanaktan yoksundur. Çünkü bunu kaynak göstermeden söylemiştir. Ayrıca Müteferrika'nın basımevinin gerekliliğini anlatmak için yazdığı *Vesiletüttübaa* adlı eseri de dahil olmak üzere konu ile ilgili hiçbir kaynakta böyle bir bilgi yoktur.

²⁰² Bu konuda farklı görüşler ileri sürülmüştür;

Adnan Adıvar'a göre bu malzemeler Fransa'dan gelmiş bir kısmı da Ermenilerden alınmıştır, **Osmanlı Türklerinde İlim**

Adil Şen'e göre bu malzemeler Hollanda'dan gelmiştir, **İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem Fi Nizami'l Ümem**

İsmet Binark ve Turgut Kut'a göre bu malzemeler Almanya'dan gelmiştir, **Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri; Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**

Alpay Kabacalı'ya göre ise malzemeler hiçbir Avrupa ülkesinden getirilmemiş Osmanlı'da dökülmüştür, **Türk Kitap Tarihi I**

- Usûlü'l-Hikem fi Nizâm'ı Ümem
- Füyûzât-ı Mıknâtsiyye
- Cihânnümâ
- Takvîmü't Tevârih
- T'arîh-i Na'imâ
- Târîh-i Râşid
- Târîh-i Çelebi-zâde
- Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna
- Ferhang-i Şu'urî²⁰³

Hastalığı iki yıl süren ve 1745 yılında vefat eden Müteferrika bu 17 kitabın dışında yukarıda bir tanesinden kısaca söz edilen dört adet harita basmıştır. Bunların ilki olan ve basımevi çalışmalarının daha önce başlamış olduğu konusunda bize fikir veren Marmara haritasıdır. 1719 yılında basılan bu haritayı 1725 de basılan Karadeniz ve 1729 yılında basılan İran haritaları izler. Son harita 1729 yılında basılan Mısır haritasıdır. Bazı kaynaklarda var olmadığı söylenen²⁰⁴ bu eser aslında yine aynı tarihte basılan Tarih-i Mısri'l-Cedid'in bazı nüshalarının sonuna eklenmiştir.²⁰⁵

Müteferrika'nın ölümüne kadar basılan 23 ciltlik 17 kitabın toplam baskı sayısının 12700 olduğu sanılmaktadır.²⁰⁶ Ancak hattatların elinden çıkan binlerce Kur'an-ı Kerim'in kopyası, diğer dini kitaplarla kütüphanelerde ve özel kişilerin evlerinde biriken diğer kitaplarla karşılaştırılırsa bu sayı çok azdır. Bu yayınların tamamı İbrahim Müteferrika tarafından önem ve gereklilikleri araştırılarak basılmak

²⁰³ Bazı kaynaklarda eserlerin basım tarihlerinin farklı verilmesinin ve sıralarının değişik olmasının temel nedeni dönemin kullanılan takvimi ile günümüzdeki takvimin farklılığıdır. Çünkü hicri takvim ile miladi takvimin bire bir örtüşmediği bazı ayların ve buna bağlı olarak yılların birbirine geçmiş olması basılan kitaplarda verilen tarihleri çevirmede hatalar olabilmesine neden olmaktadır. Yukarıda verilen liste taranan tüm kaynaklardan alınan bilgilerin eklektiğinin yapılması ile oluşturulmuştur. Aynı soruna daha sonra ele alınacak olan Mühendishane ve Üsküdar basımevlerinin bastıkları kitaplar ve basım tarihleri konusunda da rastlanılmış ve benzer bir çözüm yoluna başvurulmuştur.

²⁰⁴ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basım ve Yayın**, s.111-112
Adil Şen, **a.g.e.** , s.67

²⁰⁵ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.8

²⁰⁶ Hasan Refik Ertuğ, **a.g.e.** , s.116

üzere seçilmiştir. Birçoğuna yine onun tarafından zeyiller, açıklamalar eklenmiştir. Bu kitaplar Osmanlı'da bilimsel bilginin yayılmasına ve Osmanlı kültürünün yükselmesine yardımcı olmuşlardır. Fen ve sosyal alanlar içinde kalan eserleri bizzat kendisi yazmıştır.²⁰⁷ O dönem Osmanlı İmparatorluğu için pek yeni sayılacak ilimlerin içeriği hakkında bilgi veren eserler, tezyiller²⁰⁸ yazmış ve bu suretle memlekete Avrupa'daki Rönesans'tan ilk haberleri vermiştir. Basılan eserlerin ortak özelliği daha çok medrese öğrencilerine yönelik olmaları yabancı tüccara hizmet amacıyla hazırlanmaları biçiminde belirlenebilir. Yayınlanan sözlükler dışında tüm eserler bilimsel niteliktedir. Bunların dışında sarayın tarih yazıcılarının önemli eserlerinin de basılması yoluna gidilmiştir. Dikkati çeken bir diğer nokta ise, ilk on kitap ile Osmanlı devletinin kuruluşundan başlayarak Doğu ve Avrupa ilişkilerinin tarihi incelenmeye çalışılmıştır. Müteferrika basımevini izleyen sonraki dönemlerde de benzer politikada kitap basma yoluna gidilmiş olmasına rağmen aynı ölçüde bilinçli ve sistemli olamamıştır.²⁰⁹ Bu ilk yayınların özelliğini Müteferrika'nın kişiliği, bilgi seviyesi ve dünya görüşü ile açıklamak uygun olabilir. Pozitif bilimlere ve dünya için hem yeni hem de önemli olaylara -Amerika'nın keşfi tarih yayınları arasındadır- duyulan ilgi ile beraber, seçilen lugat ve dil kitapları da Müteferrika'nın sağduyusunun eserleridir. Medrese öğrencisi için olduğu kadar o devrin aydınları için çok değerli bir el kitabı olan Vankulu Lügati'nin 70 yıl içinde üç baskı yapabilmesi, bu seçimin ne kadar yerinde olduğunu göstergesidir.²¹⁰

Müteferrika'nın ölümünden sonra sadece bir kitapla arası kesilen 38 yıllık bir atıllık dönemine girilmiştir. Oysa ki Müteferrika döneminde Patrona Halil İsyanı gibi basımevine destek veren kişilerin hayatına mal olan ve İmparatorluğu her yönü ile etkileyen bir olay dahi basımevinin kesintiye uğramasına sebep olamamış aksine o yıl (1730) kitap basılmıştır. Bu sebebi bir türlü açıklanamayan duraklama basımevinin ve işleyişinin ana unsurunun Müteferrika'nın bilgili, aydınlık gayretli

²⁰⁷ Jale Baysal, **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, s.57

²⁰⁸ **Tezyil**: Ekleme, altına devam etme (Mustafa Nihat Özön, **a.g.e.**, s.866)

²⁰⁹ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.63

²¹⁰ Jale Baysal, "Yazı Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı," **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1983, s.27

varlığı olduğunun bir göstergesidir. Bu yaşananlar onun Türk kültür tarihi için önemini görmek adına çok iyi bir örnektir.

Müteferrika dönemi ile karşılaştırılmayacak kadar pasif geçen basımevinin ikinci döneminde yaşananlar kısaca şu şekilde gelişmiştir. Öncelikle basımevini işletme hakkı padişah I. Mahmud'un 1747 tarihli fermanıyla, ortak olmaları kaydıyla Müteferrika'nın yanında yetişen Rumeli Kadısı İbrahim Efendi ile Anadolu kadılarında Ahmet Efendi'ye verilir. İmtiyaz bu iki kişideyken hiç kitap basılmaz. Bunun mantıklı bir sebebini bulmak gerçekten çok zordur ve araştırma sırasında hiçbir kaynakta da rastlanılmamıştır. Ferman, III. Osman tarafından 1757 yılında yenilendikten sonra da sadece Vankulu Lügati'nin ikinci baskısı yapılır ve sessizlik 1783 yılına kadar sürer. Bu tarihte Fransız elçiliğinde birkaç kitap basan elçiliğe ait basımevinin, Müteferrika Basımevi'nin tüm malzemelerine talip olması bazı aydınları harekete geçirir. Çeşitli girişimlerin sonunda devletin de desteği alınarak birçok zahmet ve masrafla kurulan ilk basımevini kullanma imtiyazı Ahmed Vasıf Efendi ile Beylikçi Raşid Efendi'ye verilir ve basımevi biraz kendine gelir. Bu andan itibaren basımevinin kapanmasına kadar basılan altı kitap tespit edilmiştir. Bu konuda farklı görüş ileri süren ve kanıtlayan bir çalışma olmadığı için sözü geçen bilginin doğru olduğu kabul edilebilir.²¹¹ Bu eserler şunlardır:

- Târîh-i Samî ve Şâkîr ve Subhî
- Târîh-i İzzî
- İ'râbü'l Kâfiye
- Fenn-i Harb
- Fenn-i Lağım
- Fenn-i Muhasara

Kitap basımı için dört, harita basımı için iki baskı makinası bulunan ilk basımevinin ürünü olan kitapların tamamı satılamamıştır. Bunun nedenleri ülkede

²¹¹ Jale Baysal'ın **Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar** adlı eserinin 59.sayfasında "Bu devirde basılan kitapların altı tanesi askerlik konusundadır" cümlesi basılan başka kitapların da var olduğunu ifade etse de yazarın bu kitaplar ve konuları hakkında bilgi vermemiş olması ileri sürülen fikrin kesin doğruluğunu zedelemektedir. Bu nedenle dikkate alınmamıştır.

yerleşmiş bir basımevi geleneğinin olmaması, basılı kitap okuma kültürünün henüz yerleşmemiş olması ve okur-yazar oranının çok düşük olması biçiminde sıralanabilir. Ayrıca ilk basılan kitaplar sıradan bir kimsenin değil, devlet katında en iyi görevleri yapan kişilerin bile satın alamayacağı kadar pahalıdır. Ancak yazma eserlerin bunlardan daha pahalı olduğunu düşünülürse satışı olumsuz etkileme konusunda bu durumun ne derece etkili olduğu tartışmaya açıktır. Kitap satışının yaygınlaşmasına engel olarak görülen sebeplerden birinin de bu işin devlet tekelinde olmasıdır.²¹² Müteferrika Basımevi'nden çıkan kitapların tamamı Jonah ben Jacob Aşkenazi tarafından yapılan 12-16 puntoluk harflerle basılmıştır. Basımevinden çıktığı bilinen kitapların 13 tanesi tarih, 3 tanesi dil ve sözlük, 1 tanesi pozitif bilimler, 1 tanesi coğrafya, 1 tanesi toplumsal eleştiri ve 4 tanesi askerlik konuludur.

Müteferrika Basımevi'nin faaliyetine ne zaman son verdiği konusunda mevcut çalışmalarda ortak bir tarihe rastlanılmıyor. Bazı çalışmalarda da hiç tarih verilmiyor. Bu nedenle "basımevi şu tarihte kapatılmıştır" demenin doğru olmayacağı kanaatindeyim. Bununla birlikte yapılan araştırmalarda basımevinden çıktığı kesin olarak bilinen en yeni kitabın tarihi 1795 olarak verildiği için bu çalışmada söz konusu tarih basımevinin kapandığı yıl hakkında bir fikir olarak kullanılmıştır.

3. Mühendishane Basımevi

1734 yılında Üsküdar'da Humbarahane ve Mühendishane adıyla bir okul açılır ve bu okul zaman içinde adı da değişerek İstanbul'un çeşitli semtlerine taşınır. 1796 yılında da Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mühendishane-i Bahri-i Hümayun olmak üzere ikiye ayrılır. Hasköy'de yeni yapılan bir binada öğretim vermeye başlayan bu iki okul kara ordusu ve donanma için çeşitli sınıflarda asker yetiştirir. Okulun kurulmasından kısa bir süre sonra okul içinde bir basımevine ihtiyaç duyulur ve o gün için kullanılmayan, imtiyaz hakkı Raşid Efendi'de olan İbrahim Müteferrika'nın basımevi basmahane takımları ve basılmış 316 cilt kitabı ile birlikte 7500 kuruşa satın alınıp okula taşınır. Böylece tarihteki ikinci Türk basımevi

²¹² Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.116

kurulmuş olur. Ancak bu basımevinin Hasköy'e taşınması ve basımevinin Mühendishane'de çalışmaya başladığı tarih konusunda da fikir ayrılıkları vardır.²¹³ Bu çalışmada daha fazla araştırmacı tarafından verilen ve kaynaklarla ispatlanmaya çalışılan 25 Şubat 1797 tarihi esas alınmıştır. Basımevinin adı bastığı kitaplarda "Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye" ya da "Darü't-Tıbaatü'l-Mamure" olarak geçmesine rağmen daha çok Mühendishane Basımevi olarak bilinir.²¹⁴ Basımevinin yöneticiliğine çağın bilginlerinden, okulun hendese hocası ve Başhoca Abdurrahman Efendi getirilir. Ayrıca Abdurrahman Efendi'ye yeni imal edilecek rakam ve kalıplar için 4000 kuruşluk bir devlet desteği verilir.²¹⁵ Bu basımevinin bir özelliği de basılan kitaplarda resim ve şekillere yer verilmesidir.

Mühendishane'nin zemin katında binanın en büyük odasında faaliyet gösteren basımevinin asıl amacı, derslere destek olacak kitapları basmaktır ancak, bastığı kitaplar içinde en önemlisi ve en çok bilineni Reisülküttab Mahmud Raif Efendi'nin Fransızca olarak basılan "Tableau des nouveaux reglemens de l'Empire Ottoman adlı eseridir. Türk dilini yabancılara öğretmek ve memleketi yabancılara tanıtmak amacıyla yazılmış olan bu kitap bir Türk tarafından Batı dillerinde yazılmış ilk kitaptır. Bu basımevi de tıpkı ilki gibi bilimsel yayınlara yönelmiştir.

Mühendishane Basımevi adıyla 12 kitap çıkaran basımevinin daha sonraki tarihi süreci konusunda da ciddi fikir ayrılıkları vardır. Farklı fikirler arasında bu çalışmayı doğrudan etkileyen en önemli nokta üçüncü Türk basımevi olan Üsküdar Basımevi'nin bu basımevinin devamı olup olmadığıdır. Bazı araştırmacılar basımevinin varlığını I. Dünya Savaşı'na kadar sürdürdüğünü savunurken²¹⁶ bazıları da Üsküdar Basımevi'nin 1801 yılında açıldığı anda ömrünü tamamladığını savunurlar. Bu çalışmanın oluşturulması için yapılan kaynak taraması sırasında gözden geçirilen eserlerde, gerek basımevlerinin birbirlerinin devamı olduğunu

²¹³ Kemal Beydilli, Turgut Kut, Adnan Adıvar ve Server İskit konu ile ilgili çalışmalarında tarih olarak 1797 yılını verirken Alpay Kabacalı ve Niyazi Berkes 1796, Jale Baysal ise 1795 tarihini vermişlerdir.

²¹⁴ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.71

²¹⁵ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995, s.121

²¹⁶ Jale Baysal, **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, s.77

savunanlar, gerekse aynı tarihte iki basımevinin de faaliyette olduğunu ispata çalışanların gösterdikleri kaynaklar taranmış ve “basılan yayınların tarihleri ve basım evlerinin adlarının ne olarak verildiği” dikkate alınarak bir ayrıma gidilmiştir. 1802 ye kadar Mühendishane 1802 ve daha sonra basılan kitapların kaydında da Üsküdar Basımevi'nin ismi verildiği için bu çalışmada basımevlerinin tarihi süreçteki var oluş durumlarına bakılmamış, karşılaştırma yöntemi ile doğrulanarak basımevi kayıtlarına göre bir sınırlama yapılmıştır. Yukarda bahsedilen konu daha önce sözü edilenler ve ileride ele alınacaklar gibi araştırılması ve aydınlatılması gereken noktalardır.²¹⁷

Fikir ayrılıklarına ve basımevinin tarihi süreç içinde geçirdiği evrimlere bağlı kalmaksızın Mühendishane Basımevi adı altında basılan kitaplar şu şekilde sıralanabilir.

- Mehâhü'l-Miyâh

²¹⁷ Bu çalışmanın sınırları içinde kalan tarihler içinde basılan kitaplarda hangi basımevinden çıktığı belirsizliğine rastlanan bir eserle karşılaşmadığı için ve bazı araştırmacıların idda ettikleri gibi Üsküdar Basımevi kurulduktan sonra da Mühendishane Basımevi adı ile çıkmış kitaplara araştırmanın sınırları içinde kalan zaman diliminde rastlanılmadığı için söz konusu belirsizlik bağlayıcı olmamıştır. Bu nedenle kitapların isimleri, basım yılları ve Basımevleri konusunda da bir tutarsızlıkla karşılaşmadığından basımevleri adlarına göre bir sınıflandırma yapılmış ve çalışmanın ilgili bölümlerindeki planlamada bu doğrultuda oluşturulmuştur. Bunun yanı sıra kaynak taraması sırasında araştırmacıların konuya ilişkin yaklaşımları şu şekilde tespit edilmiştir.

Kemal Beydilli: Üsküdar Basımevinin Mühendishane Basımevinin bir devamı olduğunu savunur ve çalışmalarında bu doğrultuda deliller ortaya koyar. (**Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi**)

Jale Baysal: Üsküdar Basımevi tamamen bağımsız bir oluşumdur ve varlığını I. Dünya Savaşına kadar sürdüren Mühendishane Basımevinin yapısından farklı olarak yarı resmi bir basımevidir. Üsküdar Basımevinin ömrü ise çok uzun olmamıştır. (**Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**)

Turgut Kut: Beydilli gibi basımevlerinin birbirlerinin devamı olduğunu savunur ancak kaynaklar ve iddası konusunda onun kadar sert ve keskin değildir. (**Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**)

Alpay Kabacalı: Jale Baysal gibi iki basımevinin birbirinden bağımsız olduğunu ve 1800 lü yılların başında iki basımevinin de faaliyette olduğunu savunur. (**Türk Kitap Tarihi I**)

Osman Ersoy: İki basımevinin birbirinden bağımsız olduğunu aralarındaki tek ilişkinin her ikisinde de aynı yöneticinin görev aldığı ama birbirlerinin devamı olmadıklarını savunur. (**Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**)

Sarver İskit: Üsküdar Basımevi kurulduğunda Mühendishane Basımevi de faaliyetteydi ama kısa bir süre sonra zaten yer sorunu olan Mühendishane Basımevi de Üsküdar'a taşınır ve varlığını bu şekilde devam ettirir ancak daha sonra Mühendishane ismini kullanıp kullanmadığı ya da varlığının ne zaman sona erdiği konusunda bilgi vermez. (**Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**)

Yapı Kredi Yayınlarından çıkan “Yazmalar Kataloğu” nun “Osmanlı Yazma Kültürü” adlı bölümünde Osmanlı basımevi tarihinin ilk yüzyıllık döneminde hiçbir zaman aynı anda birden fazla matbaa yoktu tespiti konu için ayrıca önemlidir. (**Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu**, Hazırlayanlar; Yücel Dağlı, E. Nedret İşli, Cevdet Serbest, D. Fatma Türe, İstanbul, Yapı Kredi, 2001, s.v)

- Ensâb-ıicib ve Zıl Cetveli (logaritma cetveli)
- Humbara Cetveli
- Tul-ı Arz Cetveli
- Usul-i Hendese
- Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman
- Tuhfe-i Vehbî
- Evrak
- Evrak
- Kitâb-ı Tıbyân-ı nafi der Terceme-i Burhân-ı Katı'
- Tuhfetü'l-manzumetü'd-dürriye fi lugati'l-Farsiyyet ve'd-deriyye
- Evrak
- Telhisü'l-eşkâl
- Lehcetü'l-lugat
- Sübhâ-i Sıbyân
- Kitâb-ı Öklides
- Tarif de Douane. Que les Negocians de Sa. Majeste L'Empereur de toutes les Russies doivent payer dans les Etats de la Sublime Porte sur les Marchandises d'importation et d'exportation. Traduit et mis en ordre Alphabetique par Antoine Fonton. Jeune de Langue au service de Sa Majeste Imperiale
- İmtihânü'l-Mühendisın
- Tercüme-i Sıhah-ı Cevheri (Vankulu Lügatı)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleri ile arasında oluşan kültür uçurumunu kapatma yöntemlerinden biri olarak gördüğü Batı tarzında eğitim ve öğretim veren okulları faaliyete geçirme isteğinin doğal bir sonucu olarak ihtiyaç duyulan ve ortaya çıkan İmparatorluğun bu ikinci basımevi, varlığını içinde sürdürdüğü okulun öğrencilerine yönelik kitaplar basma gayreti içerisinde olmuştur.

Müteferrika Basımevi'nden farklı olarak resmi bir kimlik taşımayan basımevi işleyiş ve çalışma yoğunluğu açısından malesef aynı kaderi paylaşmıştır. Bu

basımevinin verimli olması konusunda da Abdurrahman Efendi'nin kişisel gayretleri önemli yer tutmuştur. Gerek Müteferrika Basımevi'nin araç gereçlerini kullanması, gerekse Müteferrika Basımevi'nin bir örnek olması dolayısıyla Mühendishane Basımevi daha az kişisel tepki ve toplumsal şartların getirdiği olumsuz durumlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Ancak bana göre bu basımevinin şanssızlığı kuruluşundan kısa bir süre sonra taşınması gerekliliğinin doğmuş olması ve bir okulla sınırlı kitleyi hedef almış olmasıdır. Yukarıda da bahsedildiği gibi I. Dünya Savaşı'na kadar varlığını sürdürdüğüne inanılan bir basımevi için şansızlıktan söz edilemeyeceği de savunulabilir. Böyle bile olsa göz ardı edilemeyecek bir gerçek vardır: Mühendishane Basımevi ne sebeple ve şartla olursa olsun bekleneni karşılayamamış, Osmanlı İmparatorluğu'nun üçüncü Türk basımevi kurulmuştur.²¹⁸

4. Üsküdar Basımevi

Mühendishane Basımevi'nin devamı mı yoksa ayrı bir basımevi mi olduğu belirsizliklerine rağmen tüm araştırmacılarca da kabul edildiği gibi Üsküdar Basımevi İmparatorluğun üçüncü Türk basımevidir. Basımevi Üsküdar Harem İskelesi Yokuşunda yeni yapılan Boyacı Han'ın bir odasında 1802 yılında faaliyete geçer.²¹⁹ Gerçek ismi “Darü't-tıba'ati'l-Cedidetü'l-Ma'mure” olan basımevinin idaresi Mühendishane Basımevi'nin yönetimim de kendine verilen Abdurrahman Efendi'dir. Bu basımevinin yayınları kendisinden önceki basımevlerinin baştan beri süregelen genel özelliklerini devam ettirir.²²⁰ Askerlik, resmi yayınlar ve öğretimde kullanılacak yardımcı kitaplar basılan eser türleridir. Bu basımevinin Mühendishane basımevinin devamı olduğuna inanan araştırmacılara göre (bkz.dipnot 216) kullanılan malzemelerin yanısıra basılan bir kısım eser de Üsküdar Basımevi'ne taşınmıştır. Bunun aksini savunanlara göre ise basımevinde kullanılan harfler ünlü hattatlardan Hafız Osman tarafından yapılmıştır.

²¹⁸ Bu aynı zamanda Tüklere ait basımevlerine duyulan ihtiyacın ve onları benimseyip özümseme olgunluğunun toplumda yavaş yavaş oluşmaya başladığının bir göstergesidir.

²¹⁹ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.10

²²⁰ Basmak için seçilen kitaplar din konusu dışında yazılmış olan, basımevinin yöneticilerinin kişisel tavırlarına bağlı olarak seçilmiş, belirli bir kitleyi hedef alan ve aynı zamanda Osmanlı için önemli olduğuna inanılan yapıtlardır.

Basımevi, Mahmut Raif Efendi'nin büyük boy Cedid Atlas Tercümesi'ni ve Seyyid Mustafa'nın Diatribe de L'ingenieur adlı eserlerini basarak yayın hayatına başlar. 1802 yılında ilk baskısını çıkaran basımevi Cumhuriyet Türkiye'sine kadar farklı adlarla da olsa varlığını sürdürmüştür. Kısaca bu tarihi süreci vermek konu bütünlüğü açısından yararlı olacaktır. Basımevinin karşılaştığı ilk zorluk Kabakçı Mustafa isyanı olmuştur. Bu isyan sırasında basımevi de pek çok yer gibi zarar görür ve çalışmaları da aksaklığa uğrar. Buna rağmen basımevi varlığını devam ettirir. Bu sırada sayıları hızla artan azınlıklara ait basımevleri burada çalışan ustaları yanlarına almak için uğraş verirler. Bunu engellemek isteyen devlette bir süreliğine Üsküdar Basımevi dışında ülkede kitap basımını yasaklar.²²¹

Basımevi 7 Şubat 1824 yılında Beyazıd'a taşınır. Tuhfe-i Vehbi, Nizamü'l-Cevahir ve Tercüme-i Şerh-i Sıveri'l Kebir burada basılan ilk kitaplardandır. Bir süre sonra basımevindeki iş yoğunluğunun artması nedeni ile yeni yer arayışları başlar. Bu sırada Topkapı Sarayı'nın içinde yeni yapılan Kavaim-i Nakdiyye fabrikasının basımevi için en uygun yer olduğuna karar verilir ve basımevi 1852 yılında buraya taşınır. II. Meşrutiyet döneminde basımevi "Matbaa-i Milli" ve "Matbaa-i Devlet" adlarını alır. Cumhuriyet döneminde ise adı "Devlet Matbaası" olur.²²² **Üsküdar Basımevinin önemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk din kitabının bu basımevi tarafından basılması ile ön plana çıkar.²²³ Son bölümde ayrıntılı olarak tartışılacak; Osmanlı Türkleri'nin ilk bastığı kitap Vankulu Lugatı ile başlayan beşikdevri, Üsküdar Basımevi'nin bastığı ilk din kitabı olan Risale-i Birgivi ile sona erer.**

Baskı işinde harekeli harflerin kullanıldığı ilk basımevi olan Üsküdar Basımevi, işleyişi ve yönelik olduğu insan gurubu açısından Müteferrika Basımevi ile benzerlik gösterir. İlk iki Türk basımevinin birikim ve tecrübelerinin yanı sıra

²²¹ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.10

²²² A.e., s.12

²²³ Bu gelişmeyi sadece çalışmanın konusu dahilinde değil Türk Basımevi tarihi açısından da en önemli basamaklardan biri olarak kabul etmek sanırım çok yanlış olmayacaktır. Osmanlıda ilk basımevinin faaliyete geçmesi, ilk Türk basımevinin kurulması ne denli önemli kilometre taşları ise ilk din kitabının baskısının yapılması da o denli önemlidir inancındayım.

Osmanlı Devletinin de resmi desteğini almış olan basımevi çok sık yer değiştirmeler olmasına rağmen varlığını koruyabilmiştir. Basımevinin tezin sınırları içerisinde kalan dönemde bastığı kitaplar;

- Diatribe de l'Ingenieur Seid Moustapha sur l'Etat Actuel de l'Art Militaire Genie et des Sciences A Constantinople: Dans la nouvelle Typographie de Scudar fondee par le Sultan Selim III.
- Atlas-ı Kebir Tercümesi
- Risale-i Birgivî

Üsküdar Basımevi'nden sonra gerek resmi gerek bağımsız ve özel bir çok basımevi kurulmuştur. Ancak bu çalışmada sonra kurulan basımevlerine değinilmeyecektir. Çünkü bu çalışmanın amacı Türk beşikdevri basmalarını kapsayan dönemi incelemektir. Türk beşikdevri döneminin de başlangıç ve bitişi bu ilk üç basımevi ile tamamlanmıştır.

C. İlk Türk Basımevlerinde Basılan Kitapların Biçimsel Özellikleri

Bu bölümde, Avrupa'da kullanılmaya başlamasının üzerinden iki yüzyılı aşkın bir süre geçtikten sonra Osmanlı Türkleri'nde kabul görmeye başlayan basımevi geleneğinin, kitapların gerek yazı biçimi gerekse içerik ve süsleme konularında getirdiği farklılaşmalara değinilecektir. Bu konunun daha objektif ve gerçekçi olabilmesi için hem yazma geleneğinin hem de basma geleneğinin Osmanlı'daki yerini gelişim sürecini iyi etüd etmiş olmak gerekir.

Kitap yazma geleneği İmparatorluğun kuruluş dönemlerinden başlayarak çok geniş bir zaman diliminde, hatta basımevinin kullanılmasından sonra da Osmanlı sosyal ve kültürel tarihinde önemli bir yer tutmuş ve tecrübelerin biriktirilmesi ile sürekli bir gelişim ve yenilenme yaşamıştır. Çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı'da Yazma Kitap ayrıntılı olarak verilmeye çalışıldı. Osmanlı için basımevi ve kitap basmacılığı yabancı ve kolay benimsenen bir teknik olmamıştır. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki basımevinin kullanılışı başlangıçta Avrupa'yı taklit

biçimindedir. Osmanlı'nın kitap basmacılığında ve bununla ilgili sanatlarda yazma geleneğinde olduğu gibi dünya da etkin bir yerinin olduğu söylenemez. Günümüzde modern teknolojilerle desteklenerek kullanılan baskı tekniklerinin dahi temelde Osmanlı'nın Batı'dan getirdiği basımevinden çok farklı olmadığı düşünülürse, basımevinin İstanbul'a girdiği anda Türkler'in bunun üzerine koyabileceklerinin ne kadar az olduğunu algılamak daha kolay olacaktır. Söz konusu verilere, basma kitap ile yazma kitap arasında farklılık yok anlamına gelmez. Elbette basma kitabı yazmadan ayıran özellikler olacaktır. Fakat bunlar genelde çok sınırlı olan ve bazen de Batı'daki örneklerden esinlenerek taklit denebilecek formda uygulamaya konulmuş yöntemlerdir. Bu farklılıklar, yazma kitapla bir karşılaştırma yapabilmeye de olanak vermesi için yazma kitabı incelerken esas alınan kıstaslara göre ve Osmanlı'ya örnek olması dolayısıyla batıdaki uygulamalara da değinilerek verilmeye çalışılacaktır.

1. Yazı ve Metin

Gerek Avrupa'da gerekse Osmanlı'da basılan ilk kitaplar yazmalardan çok farklı değildiler. Çünkü asırlar süren bir gelenekten birden kopmak o kadar kolay olamaz. Ayrıca işin başında kitap basmacılığı ile ilgilenen kişiler yazma kitap formunun dışında çok farklı biçim ve yöntem de bilmiyorlardı. Farklı biçim ve yöntemlerin geliştirilmesi biraz zaman almıştır. Beşikdevri işte bu geçen döneme verilen addır. Bu noktada Osmanlı'yı Batı'dan ayıran fark ilk örneklerin, buna bağlı olarak de ilk zorlukların Batı'da yaşanmasından dolayı geçiş döneminin İmparatorluk için daha kısa sürmüş olmasıdır. Karşılaşılan sorunlar da Avrupa'da olduğu gibi teknik ve yöntem kargaşasından değil, Türk toplumunun sosyal ve kültürel yapısından kaynaklanan sorunlardır. Zira basımevi Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılmaya başlayana kadar teknik ve yöntemle ilgili sorunların çoğuna çözümler bulunmuştur.

Yazma kitaptan basma kitaba geçişte iki tür arasında bir süre devam eden etkileşim basma kitabın yazısı ve metni için de geçerlidir. Basmaların yazısında da hem Avrupa'da hem de Osmanlı'da yazma kitap harfleri biçim olarak aynen

geçirilmiştir. Bir sanat koluna dönüşecek kadar çok şekil zenginliği olan yazılardaki uyum ve görünüş güzelliği basma kitaplara da taşınmak istenmiştir. Öyle ki baskıda kullanılacak harfler önce hattata çizdiriliyor, baskıda kullanılacak harf kalıpları da bu çizimlere göre çıkartılıyordu.²²⁴ Yazmada kitabın türü ve içeriğine, hattatın bireysel tavrına göre değişen yazı karakterleri bir süre basma kitaplarda da kullanılmıştır. Zamanla Osmanlı'da sanata meraklı yöneticilerin de desteği ile basma kitapta kullanılan yazı karakterleri ve harflerde çeşitlilik kazanmaya başlar.²²⁵ Ancak özellikle Osmanlı'da, kitap okurları çok uzun süre her kıvrımından ve detayından hattatın karakterini çıkarttıkları, okurda farklı bir manevi doyum sağlayan el yazmasını aramışlardır.

İlk basma kitap örneklerinde yazmalarda yazıcıların zaman ve yerden kazanmak amacı ile kullandıkları birleştirme bağları ve kısaltmalara da yer verilmiştir. Bir süre sonra bağlı harflerin yerden tasarruf sağlamasına rağmen dizgide kullanımının çok zor olduğu görülür ve bugün kullanılan harflere uzanan bir değişim süreci başlar.

Basma kitapların Batı'daki ilk örneklerinde metnin harfleri, yazmalardaki gibi çok sıkı. Süslü harflerle başlayan paragraflar çok uzundur. Metin genellikle sayfalarda iki sütun olarak yer alır. Yazmalardaki gibi çok geniş tutulan metin kenarındaki boşluklara metnin harflerinden daha küçük olan harflerle açıklamalar yazılırdı. Bu uygulama da tamamen yazmalardan basmaya taşınmış bir alışkanlıktır.²²⁶ İlk basılan kitapların sayfa kenar boşluklarında en kısa olan kısım iç taraftır. Onu sırası ile baş taraf, dış taraf ve alt taraf boşlukları izler. Satır aralarının açılması, sık sık satırbaşları verilmesi, çıkma denilen küçük notların sayfanın altına ya da kitabın sonuna taşınmasından dolayı sayfanın yazı için kullanılan bölümünün

²²⁴ "Osmanlı Hükümeti Tarafından Kurulan İlk Matbaa ve Bunun Yayılması," **Askeri Tarih Bülteni**, C. XXIII, Sayı 45, 1976, s.61

²²⁵ M. Uğur Derman, "Yazı Sanatının Eski Matbaacılığımıza Akisleri," **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: 11-12 Aralık 1979 Ankara Bildiriler**, s.99-101

²²⁶ Albert Labarre, a.g.e. , s.65

büyümesi yazmadan basmaya geçiş süreci içinde deneme ve doğruyu bulma yöntemi ile ulaşılmış sonuçlardan bazılarıdır.

2. Yapı

Basma kitaplarda kağıt kullanımı ve ona verilen biçim konusunda yazmalardan çok farklı bir yöntem tercih edilmemiştir. Basma kitap da her birine forma denilen önce kesilip katlanan, sonrada birleştirilen kağıt yapraklarından oluşuyordu. Farklı olan yanlar da daha çok bu formaların nerelerinden ve ne ile birleştirileceği gibi küçük ve biçim üzerinde çok fazla belirleyici olmayan ayrıntılarda idi. Formaların kaç yapraktan oluşacağını belirleme özgürlüğü olmakla birlikte işlevsellik adına kullanımı uygun olan bazı sayılar daha çok tercih ediliyordu. Bu durum Osmanlı ve Batı basmalarında aynıdır.

İlk basılan kitaplarda yazmalarda olduğu gibi sayfa numarası yoktur. Bu alışkanlığın kazanılması ve yaygınlaşmasına kadar temelde sayfa numarası ile aynı amaca hizmet eden bazı yöntemler denenmiştir. Her sayfanın ilk kelimesinin ya da ilk hecesinin sıralandığı listelerle aranan sayfayı bulmaya çalışmak bu yöntemlerden biridir. Bir diğer yöntem ise her sayfanın altında, son satırın sonunda devam eden sayfanın birinci kelimesi ya da kelimenin bir kısmı verilerek sayfaların sırasını takip edebilmeyi sağlamaktır.²²⁷ Bunların dışında zaman zaman günümüzde de uygulamalarına rastlanan sadece formaları numaralama ve hizalama teknikleri de aynı amaç için kullanılmıştır. Kitap basımını da kolaylaştıracak olan tüm bu yöntemler yine de sayfa numarası vermek kadar kullanışlı değildirler. Özellikle Osmanlı basmalarında sayfa numarası verme dışındaki tekniklerle sayfaları sıralanmaya çalışılmış baskı kitap örnekleri çok yoktur. Bunun temel nedeni de basımevinin Osmanlı'ya geldiği dönemlerde artık basma kitaplara sayfa numarası verme geleneğinin yerleşmiş olmasıdır. Bu tespit basma kitaba ait bazı yeniliklere, önünde bir örnek olmasından kaynaklanan çabuk geçişi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

²²⁷ Ronalt B. Mc Kerrow, **An Introduction To Bibliography For Literary Students**, London, Oxford Clarendon Press, 1960, s.25

İlk basma kitapların, yazmalar gibi, yazarın ve kitabın adını, basım yerini ve yılını, basımevini gösteren bilgilerin olduğu bir sayfaları yoktur. Bazı beşikdevri basmalarına ait bilgilerin yanlış ya da eksik olmasının temel nedeni de böyle bir sayfanın olmamasıdır. Genelde başlıkları da olmayan bu kitaplar Allah'a ve Peygamber'e hamd ü sena, bazen de ardından Padişah'a dua ile başlar, bunun ardından eserin yazılmasının sebebi anlatılırken yazarın adı da verilebilirdi. Ancak özellikle din ile ilgili kitaplarda yazarın adı verilmeyebilir. Böyle bir durumda yazarın adını bulmak için tüm kitabı okumak gerekebilir. Zamanla bugün iç kapakta bulunan bilgilerin bir kısmı kitabın sonunda "hatime" adı verilen bölümde toplanmaya başlar.²²⁸

Yukarıda bahsedilenlerin ışığında geçiş döneminde basma kitabın yapı olarak da yazma kitaptan çok farklı olmadığı söylenebilir. Daha sonra yaşanan gelişmeler ise tamamen Batı kaynaklıdır. Bu nedenle Batı basmalarının ilk örneklerindeki yapıdan bahsetmek konu bütünlüğü açısından yararlı olacaktır. Batı basma kitabında da bir süre sonra niteleme bilgileri kitabın sonunda toplanmaya başlamıştır. Hatime ile aynı amaca hizmet eden ve benzer formlarda hazırlanan bu bölüme "colophon"²²⁹ denir. Metin ilk yaprağın ön yüzünde başlar. Bazı basımevleri metni ilk sayfanın arka yüzünden başlatmışlardır. Zamanla yaprağın kullanılmamış olan arka yüzüne kitabın bir iki satıra indirilmiş olan adı basılır. Bunu aynı sayfaya yayıncının damgasının basılmasının yaygınlaşması takip eder. Kısa sürede bu damgalar yayının basıldığı yeri, kitabı satan kitapçının adresini ve yayının basıldığı tarihi gösteren sembollere dönüşürler.

Gerek Avrupa'da gerekse kendine Avrupa'yı örnek alan Osmanlı İmparatorluğu'nda yazmadan basmaya geçiş dönemi sırasında yazma etkisinden kurtulmanın vardığı son noktanın ardından basma kitabın yapısı günümüze kadar çok fazla değişmemiştir. Gördüğü Batı'lı örnekleri özümsemeden kopya etme yoluna

²²⁸ Jale Baysal, **Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, s.17

²²⁹ **Colophon**:Eskiden kitabın sonuna konan ve başlığı, basımcının adını ve tarihini gösteren kayıt. (Nuray Yıldız, **Eskiçağ Kütüphaneleri**, s.31)

gitmesi eleştirilebilir olsa da Osmanlı'nın öntünde belli tecrübeleri aşmış olan bir örneğin bulunması Osmanlı basma kitap evrimini hızlandırmış ve kolaylaştırmıştır.

3. Süsleme

El yazması kitapları değerli kılan unsurlardan biri de zaman zaman kitabın diğer yanlarını unutturacak kadar önem verilen kitap süslemeleridir. Gerçekten de el yazmalarının sanatsal değerleri, zaman zaman içeriklerinden önde tutulmuştur. Müzehhipler, minyatürcüler, hattatlar, ciltçiler ve diğerleri birer sanatçı, yaptıkları işler de birer sanat eseri olarak kabul görmüştür. Osmanlı'da bu durum Batı'daki yazıcı ve süslemeci keşişlerden biraz daha farklıdır. Onlara verilen değer ve önem Batı'dakinden daha fazladır. Bunun nedeni toplumda sanata ve sanatçıya verilen değerden çok, yazılan kitapların genelde din ile ilgili olması ve yazıcılar ile süslemecilerin dine hizmet ettiklerine olan inançtır. İmparatorluk ve Türk toplumu için dinin o dönemdeki önemini göz önünde bulundurulacak olursa konuyu anlamak daha kolay olacaktır.

Kitap yazma ve çoğaltmada baskı makinesinin kullanılmaya başlanması ilk önceleri bu zanaatkarların çalışma alanlarını daraltmıştır. Zaten Osmanlı'da basımevine karşı olan tavrın arkasındaki nedenlerden biri de kitap yazma ve süsleme işinden para kazanan sınıfın işinden olma korkusudur. Ancak kitap süslemeciliğinde yazma kitapta yapılanlar birden terk edilmemiş küçük değişikliklerle basma kitaplarda da kullanılmaya başlamıştır. Örneğin basılı sayfalar üzerinde de müzehhipin süsleme yapması için boş alanlar bırakılıyor, el yazması sayfanın görünümü elden geldiğince korunmaya çalışılıyordu. Kullanılan harfler de daha önce bahsedildiği gibi hattatlara yazdırılıyor ve bunlara göre dökümleri alınıyordu. Hatta el yazmasına benzeyebilmesi için birbirine bağlı harf grupları kullanılıyor, böylelikle kalemin harfler arasında doğal olarak çizdiği çizgiler korunmaya çalışılıyordu.²³⁰

Basma kitapta süslemeler genelde şu şekilde yapılıyordu; Kitap el yazmalarında kullanılan harflere göre dökülen harflerle bastırılıyor, biçimde yazma

²³⁰ Georges Jean, a.g.e. , s.93-94

kitabın aynısı olarak alınıyordu. Daha sonra minyatür, köşebent hatta hat gibi süslemeler basılan kitap üzerinde çalışılıyordu. Zamanla Avrupa'da yaşanmış tecrübelerden ve basma tekniğindeki yeniliklerden faydalanarak tüm süsleme unsurlarının baskı sırasında yapılabilir olmasına ulaşılmıştır. Osmanlı kitap süslemeciliğinde basma kitap ile birlikte kullanılmaya başlayan bir yöntem de Batı'dan taklit edilen paragrafin ilk harfini daha büyük ve süslü yapmaktır. Ancak bu teknik sadece Avrupa'dan alınmış ve Latin harfleri ile baskısı yapılmış kitaplarda kullanılmıştır. Bu nedenle de Osmanlı'da çok kabul gördüğünü söylemek mümkün değildir. Bu büyük ve süslü harflerin Batı'daki adı "ornamental initials" dir.²³¹

Avrupa'da ve Osmanlı'da baskı kitabın ilk örneklerinde kitap süslemeciliği konusunda yazma kitaplardaki örneklere bağlı kalmanın iki temel nedeni vardır. Bu nedenlerin ilki Osmanlı'da toplumun yazma kitaba karşı olan bağlılığı uzun süre basma kitabı benimsemek istememeleridir. Çünkü yazma kitabın her bakımdan basmadan üstün olduğu inancı ve yazma kitapla okuru arasında manevi bir bağ vardır. Diğer neden de yeni bir yöntem olan kitap basmacılığında henüz baskı makinesine has süsleme yöntem ve tekniklerinin bilinmiyor olması bilinenlerle bu işi devam ettirmenin bir dönem tek alternatif olarak görülmesidir.

4. Cilt

Yazma kitaplarda cilt kullanmanın iki temel nedeni vardı. Bunlar kitabın eskiyip yıpranmasını mümkün olduğu kadar geciktirmek, sayfaları bir arada tutmak ve cilt üzerine yapılan diğer süslemelerin de etkisiyle kitabı daha estetik hale getirmektir. Basma kitapların ciltlenmesinin ardında da temel olarak bu iki neden vardır. Elbette yapılaş ve biçim açısından bazı küçük farklılıklar vardır fakat bu küçük ayrıntılar basma kitapların ciltlenmesi işini yeni kullanılmaya başlayan bir teknik olarak görmeyi gerektirmez.

Basma geleneğinin kitap kültürü içinde yerini almasından kısa bir süre sonra basılan kitapların ciltlenmesi de yaygın bir yöntem haline dönüşmüştür. Özellikle

²³¹ Ronalt B. Mc Kerrow, *a.g.e.* , s.25

batı basmalarında ilk baskı kitaplardan başlayarak uzunca bir dönem, kitapların tamamı ciltlenmiştir.²³² Hatta bu dönemde basılan kitapların sayfa düzenlerinin son kontrolü ve sayfaların doğru sıralanıp-sıralanmadığının tespiti ciltcide yapılırdı. Çünkü basılacak olan her kitap mutlaka ciltlenirdi. Bu nedenle kitabın sonunda yer alan bir rehber görevini gören ve yaprakların imza bilgilerinin yer aldığı “register” adı verilen bölüm ciltleme sırasında kitaba eklenirdi.²³³ Osmanlı İmparatorluğu için basılan tüm kitapların ciltlendiği böyle bir dönemden söz edilemese de çok yaygın ve gelişmiş bir ciltçilik geleneğinden bahsedilebilir. Yazma geleneğinden basma kitaba geçiş ile birlikte Osmanlı kitap ciltçiliği konusunda dikkati çeken ilk şey çok yaygın olan deri ciltler kadar mukavva ciltlerin de kullanılmaya başlamasıdır. Deri ciltlerden daha ucuz olan bu mukavva ciltler sayesinde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ciltli kitap sayısı da artmıştır. Kitabın cildi tıpkı yazmalarda olduğu gibi kitap ve basıldığı dönem hakkında bize bilgiler verebilir. Ancak bu bilgilerden faydalanabilmek için hangi dönemde ne tür ciltlerin yapıldığı konusunda bir ön bilgiye sahip olmak gerekir.

Türk cilt ustaları yaptıkları ciltler üzerine kesinlikle isim ve tarih koymazlardı. Bu tamamen inanç ve geleneklerle ilgili bir uygulamadır. Oysa Batı ciltleri için aynı şey söylenemez. Osmanlı’nın ilk dönemlerinde daha sade iken zaman içinde daha süslü ve birbirinden farklı motifli süslemelerle yapılan Osmanlı ciltlerini Avrupa’daki benzerlerinden ayıran tek özellik ciltte isim ve tarihin olmaması değildir. Çoğu yazma kitap ciltlemeciliği döneminden kalma olan bu farklılıklar ciltlerin sırtlarında, kitap boyutu ile cilt boyutlarının oranında hatta ciltlerin bölümlerinde kendini gösterir.

Gerek Osmanlı’da gerekse Batı’da basma kitap geleneğinin başladığı dönemlerde, günümüzde olduğu gibi kitap boyutları için genelde bunlar tercih ediliyordu denilebilecek bir kıstas yoktu. Kitaplarda tıpkı yazmalar gibi küçüklü-büyükü çok farklı ebatlarda basılıyordu. Basılan kitapların büyük çoğunluğu aynı

²³² Mirjam M. Foot, *The History Of Bookbinding As A Mirror Of A Society*, London, The British Library, 1998, s.109-111

²³³ Ronalt B. Mc Kerrow, *a.g.e.* , s.26-27

zamanda ciltlendiği için günümüzde pek yaygın olmayan boyutlarda kitap cildi örnekleri ortaya çıkmıştır. Bu veri de yazmadan basma kitaba geçiş sürecinde ciltleme konusunda da birden bire derin farklılıkların oluşmadığını göstermesi bakımından son derece çarpıcıdır.

Buraya kadar Türkler’de basımevi ve beşikdevri basma kitap özellikleri, iç kapaktaki gelişmeler dışında ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde ise beşikdevri basmalarında iç kapak, kitap, okur, kütüphane ve kütüphaneci açısından ayrıntılı olarak irdelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BEŞİKDEVİRİ BASMALARINDA İÇ KAPAK

Gerek basımevinin kullanılmaya başlanmasından önce elle yazılarak üretilen kitaplarda, gerekse basımevinin kullanıldığı ilk dönemlerde üretilen kitaplarda karşılaşılan en önemli sorun, kitaba ait bilgilere ulaşma konusunda yaşanan güçlükler olmuştur. Bir kitabı en kısa sürede tanımanın ve o kitap hakkında bilgi edinmenin ilk adımı bugün “niteleme bilgileri” diye de adlandırılan bu bilgilere ulaşmaktır. Eski çağlara ait bazı kitapların yazıldığı tarihlerden yazarlarına, içeriklerinin ne olduğundan hangi kültüre ait olduklarına kadar geniş bir alan içinde tutulabilecek bilinmezliklerinin gerisindeki en büyük nedenlerden biri de bu bilgilere ulaşamamış olması ya da ulaşılabilen kısımlarının yanlış anlaşılmasıdır.

Daha genel ve basit bir yaklaşımla; nasıl ki iki kişi arasında yaşanacak iletişimin ilk adımı tarafların birbirini tanıması ise, kitaplar için de bu böyledir. İnsanların kitapları tanımaya başladıkları noktada bugün iç kapak diye adlandırdığımız özel sayfa devreye girer ve bunun bir kitap için vazgeçilmez olduğu tartışılmaz. İç kapak, kitaba ait yazar adı, çeviren, kitap adı, yayınevi, basımevi, basım tarihi, baskı ve cilt kaydı, seri kaydı ve benzeri tüm bilgilerin eksiksiz olarak bulunduğu sayfadır.²³⁴ Herhangi bir kitap hakkında tam ve doğru bilgileri almanın en iyi yolu bu bilgilerin belli bir kural ve sıra dahilinde bulundurulduğu iç kapağa gitmektir.

²³⁴ Adnan C. Ötügen, **Bibliyotek Bilgisi ve Bibliyografi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1940, s.125; H. Fehmi Karatay, **Alfabetik Katalog Kaideleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1941, s.9; **Basma Eserler Alfabetik Katalog Kaideleri: (Enstrüksiyon)**, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1957, s.3; Meral Alpay, **Kütüphanecilik terimleri**, s.47-48; **Kataloglama Kuralları**, Ankara, Tübitak, 1980, s.436; **Özleştirilmiş Kataloglama Kuralları**, Haz. Necmeddin Sefercioğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988, s.98; **Anglo-American Cataloguing Rules**, 2.Ed., Ottawa, Canadian Library Association, 1989, s.624; Marty Bloomberg, G. Edward Evans, **Kütüphane Teknisyenleri İçin Teknik Hizmetlere Giriş**, Çev. Nilüfer Tuncer, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1989, s.382.; Hasan S. Keseroğlu, **Kataloglama Kuralları: Örnekleriyle Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları 2**, Genş.2.bs. İstanbul, Yapı Tasarım-Üretim, 1994; Orhan Öcal, **a.g.e.**, s.163

İçkapak;

- Cilt ara kapağından sonra gelen sayfadır²³⁵
- Kitabın genellikle ilk sayfasıdır²³⁶
- Niteleme bilgilerini içerir²³⁷
- Kütüphaneci için kitabın en önemli ögesidir²³⁸

İçkapağın değişik kaynaklardaki ortak özellikleri yukarıda belirtildiği gibi niteleme için genellikle eksiksiz bilgi taşıması üstüne kurulmuştur. 1940'larda *iç kapak* yerine *unvan sahifesi*²³⁹ denildiğini görürüz. Avrupa'da 1500'lerde oluşmaya başlayan²⁴⁰ bu sayfa, günümüzde niteleme bilgileri dışında artık standart kimi bilgileri taşıyor duruma gelmiştir: ISBN (International Standard Book Number), CIP (Cataloging in Publication) gibi.

Kitap tarihine basımevinin kullanılmaya başlanmasından sonra giren, arka yüzünde de genellikle seri, baskı ve telif hakkı kayıtlarının yer aldığı iç kapağın ilk kullanılış biçimi ve kitapta kullanılmasının amacı bugünkünden çok farklıdır. Hem yazma kitaplarda hem de iç kapak konusunda yerleşmiş bir düzenin olduğu döneme kadar basılan kitaplarda elbette kitaba ait bilgilere yer veriliyordu. Ancak bu bilgilerin verilmesi konusunda oluşturulmuş genel geçer standartlar yoktu ve kişisel tavırlar belirleyici oluyordu. Ya da Osmanlı kitaplarında olduğu gibi var olan biçimsel tavır bu bilgilerin sadece bir kısmını bulmaya yetiyor ve bu bilgilere ulaşırken de hataya düşme riski sürekli canlı kalıyordu. Örneğin kitap ve yazar adının genelde yazmanın ilk ve son sayfasında geçiyor olması gibi.

²³⁵ M. Alpay, *Kütüphanecilik Terimleri*, s.47-48.

²³⁶ A.C. Ötügen, *Bibliyotek Bilgisi ve Bibliyografi*, s.125 ; F.E. Karatay, *a.g.e.*, s.9.

²³⁷ M. Alpay, *Kütüphanecilik Terimleri*, s.47-48; *Kataloglama Kuralları*, s.436; *Özleştirilmiş Kataloglama Kuralları*, s.98; *Anglo-American Cataloging Rules*, s.624; Marty Bloomberg, G. Edward Evans, *Kütüphane Teknisyenleri İçin Teknik Hizmetlere Giriş*, s.382.; Hasan S. Keseroğlu, *Kataloglama Kuralları*, s.13

²³⁸ *Basma Eserler Alfabetik Alfabetik Katalog Kaideleri: (Enstrüksiyon)*, s.3

²³⁹ H. F. Karatay, *a.g.e.*, s.9;

²⁴⁰ H. F. Karatay, *a.g.e.*, s.9; M. Alpay, *Kütüphanecilik Terimleri*, 47-48

Kitaba ait bilgilerin verilmesi konusunda bir standardın sağlanamamış olması ve var olan bir iki temel tutumun da zaman zaman ciddiye alınmayıp kişisel tavrın bunların önüne geçmesi durumu basımevinin kullanılmaya başlanmasına kadar devam etmiştir. İlk basılan kitaplar da her yönü ile yazmalara sadık kalınarak hazırlandıkları için, yani bir bakıma yazma kitabın baskı tekniği ile çoğaltılmış şekilleri olduklarından dolayı bu kitaplarda da bir iç kapak oluşumundan söz edilemez. Ancak basımevinin kullanılmaya başlanmasının ardından, sayısı artan kitapları daha iyi pazarlamayı amaçlayan ve bunun için de kitap almak isteyen kişiye kitabın daha çok tanıtılması gerektiğini düşünen yayınevleri, bastıkları kitapları tanıtmak amacı ile oluşturdukları kataloglara kaynak olacak, bastıkları kitaba ilişkin kitap adı, yazar adı ve benzeri bilgilerin olduğu bir sayfa hazırlarlar. Bu sayfanın sağladığı kolaylıkları çok çabuk farkederek yayınevleri, sayfayı kitabın başına da yapıştırmaya başlamışlardır. İşte bu uygulama o dönemde Avrupa’da hızlı bir tırmanış içinde olan kitap basımcılığı kültüründe 20-30 yıl gibi kısa bir sürede yaygınlık kazanmış ve kitabın vazgeçilmezlerinden biri haline gelmiştir. Zaman içinde ticari kaygıların yanı sıra kitaba ilişkin farklı alanlarda da yararlarının olduğu anlaşılan iç kapak kullanım kolaylığının olması ve daha çok insana hitap edebilmesi için standartlaşmaya doğru götürülmüş ve bugüne gelinmiştir. Bugün artık kitap, okur, kütüphane ve kütüphaneci için birincil önceliğe sahip bir bölüm durumundadır.

Tarihi gelişime geri dönecek olursa, yukarıda belirtilen sebepten dolayı kitaba kapak geçirme ve buna kitap adı, yazar adı basımevi ve baskı tarihi koyma geleneğinin başladığı yer aynı zamanda basımevinin de çıkış noktası olan Almanya, ilk kez kullanıldığı yer 1500’de Leipzig²⁴¹, bir başka kaynağa göre de Köln’dür.²⁴² Bu uygulama 1470-1480 yılları arasında kullanılmaya başlamış ve 1500’lerin ilk

²⁴¹ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s.588

²⁴² Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s. 121

yıllarında basılan hemen her kitapta iç kapağa yer verilmeye başlanmıştır.²⁴³ Bu tarihten sonra basımevi ve basma kitapla tanışan kültürler iç kapağı da diğerleri ile birlikte bünyelerine katmışlar ve yaygınlaştırma adına üzerlerine düşen sorumlulukları almışlardır. İlk önceleri kitabın yazarını hiç ilgilendirmeyen, tamamen basımevinin inisiyatifinde olan bu uygulamanın ticari kaygıdan çok bugünkü anlamı ile kullanıldığı ilk örneği Wolfgang Stöckel tarafından 1500 yılında Almanya'nın Leipzig kentinde basılan kitaptır.²⁴⁴ Yazı ve kitap tarihine dönülüp bakıldığında son derece kısa bir zaman diliminde bu kültür içinde yaygınlık kazanıp yerleşen ve önemi kavranan bu uygulamanın Osmanlı'daki tarihi daha değişik bir seyir izler. Daha sonra da değinileceği gibi, Osmanlı'da ne Avrupa'da olduğu gibi farklı amaçlarla da olsa iç kapak için küçük adımlar yaşanmış ne de uygulamanın benimsenmesi bu denli kolay olmuştur. Osmanlı kitap basmacılığı, uzun bir süre görmezden geldiği Batı iç kapak örneklerini, zamanla hiçbir açıdan sorgulamayıp birebir taklit yoluna gitmiştir.

A. Basmalarda İç kapak Gelişimi

Latince “incunabulum” kelimesinin çoğulu olan “inkunabel” kelimesinin karşılığı olarak dilimize geçen sözcük, beşik anlamına gelen “cunae” kelimesinden türetilmiştir.²⁴⁵ Özellikle bibliyografyacıların kitap basmacılığının çocukluk ve emekleme devresi ürünlerine verdikleri ortak addır. Leman Şenalp'in kitabında İngilizce; incunable:incunabulum (early printed book before 1500), Almanca; inkunabel:wiengen druk (druck bis 1500) ve Fransızca; incunable (impression anterieure a 1500)²⁴⁶ biçiminde gösterilir. H. Fehmi Karatay ise basımevinin ilk icat edildiği zamana ait olan ve 1500 yılı ile sınırlandırılan kitapları beşikdevri basmaları

²⁴³ Fahriye Gündoğdu'nun Batı'da ilk iç kapak 17'inci yüzyılda Almanya'da görülmüştür. Osmanlı'da ise 15'inci yüzyıl yazmalarından itibaren iç kapak vardır tespitinin tartışmaya açık olduğu inancındayım. Herşeyden önce Batı'da 15'inci yüzyılda artık yaygın hale gelmiş bir iç kapak kültürünün var olduğu bilinmektedir. Osmanlı el yazmalarındaysa kullanılan iç kapak değil, iç kapak bilgilerinin bir kısmına ulaşılabilecek (bazen bu da mümkün olmayabilir) yazma nüshaya özgü olan bölümlerdir. (Fahriye Gündoğdu, “Ebüzziya Tevfik'in Türk Basmacılığına Getirdiği Yenilikler ve Türk Kütüphaneciliğine Katkıları,” Ankara, Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü, 1982 [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi])

²⁴⁴ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, s.588

²⁴⁵ **Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**, Haz. Kasım Çelik, İstanbul, Yapı Kredi, 2002, s.vii

²⁴⁶ Leman Şenalp, **a.g.e.**, s.162-167

olarak tanımlar.²⁴⁷ Beşikdevri basmalarının en çarpıcı özelliğini, yazma nüshadaki her bilginin olduğu gibi kopya edilmesi olarak belirleyen ve iç kapak kavramının olmadığını söyleyen M. Alpay'a göre Türk basım tarihi için beşikdevrinin hangi dönemde tamamlandığı konusu henüz açıklığa kavuşmuş değildir.²⁴⁸ Beşikdevrini Avrupa'da kitap basmacılığının başladığı dönem olarak alan T. Kut ise bu dönemin ve basılan kitaplarının özelliklerinden bahsetmez.²⁴⁹ S. Dahl'a göre inkunabel kelimesi basılı kitapların en eskisi anlamına gelir çünkü bu kitaplar tamamı ile basmacılığın ilk dönemine girmektedirler. "Arkaik Baskı" anlamına gelen *paléotype* terimi de Avrupa'da bir süre aynı anlam için kullanılmış ancak bu sözcük tüm eski baskı kitapları içine aldığı için beşikdevri ile belirtilen 1500 yılını vurgulamadığından kullanımda yaygınlık kazanamamıştır.²⁵⁰ Verilen tanımlar ve yapılan açıklamaların ışığında beşikdevri basmaları ile anlatılmak istenenin; basımevinin ilk kullanılmaya başladığı dönemde basılan ve biçim olarak yazma nüshalara benzeyen kitaplar olduğu söylenebilir.

Incunabel'in kelime anlamlarında da görüldüğü gibi basımevinin kullanılmaya başlanmasından 1500 yılına kadar olan dönemde basılan ve aynı zamanda sayıca az olan, nadir bulunan kitaplar için kullanılan bir deyimdir. Ancak üzerinde dikkatle durulması gerekir ki bu tarih özellikle Avrupa için verilmiş bir tarihtir. Hatta 1500 yılı inkunabeller için kırılma noktasını temsil ediyor olsa da Avrupa'da dahi bu tarih 1480-1530 aralığında değişebilir.

Basımevini kullanmaya bu tarihten sonra kullanmaya başlayan hatta Osmanlı gibi bu yöntemi 200 yılı aşkın bir süre sonra uygulayan toplumlar için bu tanım gerçeklikten uzak olacaktır. Bu nedenle beşikdevri ya da inkunabel adı altında söylenilmek istenen dönem, bir toplumda basımevinin kullanılmaya başlamasından o toplumda basımevi kültürünün yerleştiği kanaatinin olduğu ana kadar olan dönemi

²⁴⁷ H. Fehmi Karatay., "Ünvanın istinsahına ve fer'i bibliyoğrafya kayıtlarına ait kaideler ne "incunabel"e denilen matbaanın ilk icat edildiği zamana ait kitaplara ne de 16. asrın baş taraflarında basılan kitaplara tatbik olunabilir. Bunlar yazma kitaplara benzediğinden onların yazılması için Leopold Delisle'in yazmalar hakkındaki talimatına 'müracaat' edilmek lazımdır", a.g.e.... s.9

²⁴⁸ Meral Alpay, "Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri", s.587

²⁴⁹ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.3

²⁵⁰ Svend Dahl, a.g.e., s.112

kapsar. Doğal olarak bu yeniliğin toplumda benimsendiğinin göstergesi de tanıtımda yapıldığı gibi sadece bu sürede geçen tarih değildir. Zaman zaman böyle bir yanılığın içine düşüldüğü örnekler²⁵¹ olsa da bu dönemin belirleyicisi olan faktörler her topluma göre değişebilen çok geniş yelpazeye yayılmıştır. Ancak genel eğilim tüm dünya tarafından örnek olarak kabul edilen Avrupa’da olduğu gibi bu ilişkiyi tarih dilimleri ile ortaya koymaktır.

Tüm bu çeşitlilik içinde yaygın olarak kullanılanların arasında şunlar sayılabilir: Basımevleri sayısında sınır kabul edilen rakama ulaşılması, basımevinin kullanılmaya başlanmasının ardından aynı zamanda o toplum için özel bir yeri olan tarihe kadar olan geçirilmiş makul bir süre, basılan kitapların sayısında yeter kabul edilen oranda artış ve yaygınlaşma kıstası olarak görülen sayıda basılan kitaplardaki konuların çeşitlenmesi. Bu yöntemlerin hiç biri için diğerlerinden daha gerçekçidir demek mümkün değildir çünkü dünyanın her coğrafyasındaki kültürlerin kendilerine has özellikleri vardır ve bu özellikler beşikdevrinde belirleyici bir rol oynayacaktır. Yani sorun bu dönemin hangi tarihte başladığı değil hangi tarihte sona erdiğine karar vermektedir.

Orhan Öcal bu deyimın kitap basımacılığında ilk kez Münster Katedrali Papazı Bernard Von Mallinckront tarafından “De ortu et progressu antis typographicae” adlı eserde kullanıldığını söylerken,²⁵² Meral Alpay’a göre ise Fransız bibliyografyacı Philippe Labbe tarafından kitapları belirtmek için değil de baskı sanatının başlangıçtaki gelişimini göstermek için kullanılmıştır.²⁵³ Gutenberg’le birlikte üretilmeye başlanan ilk baskı kitaplar için yazmalardan farklı bir kurgunun olacağını beklemek olanaksızdı. Zaten basımevinin kullanılmaya

²⁵¹ Orhan Öcal’a göre İbrahim Müteferrika Basımeviden çıkmış ilk 17 kitap Osmanlı kültürünün beşikdevrini oluştururken Jale Baysal’a ve **Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**’na göre ilk 110 yılda basılmış olan kitaplar basımevi ya da konu ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı beşikdevri basmalarını oluştururlar. Bu 110 yıl Müteferrika Basımevi’nin kurulması ile başlar ve Tanzimat’ın ilanı ile sona erer. Meral Alpay ise Müteferrika’dan Cumhuriyet’in ilanına kadar basılan kitaplarda yazma kitap izlerini görmeyen mümkün olduğunu, kitaplarda tam bir iç kapak kavramının henüz standartlaşmadığını ve bu nedenle Türk beşik devrini Cumhuriyet’in ilanına kadar getirenlerin olduğunu belirtir.

²⁵² Orhan Öcal, **a.g.e.** , s.143

²⁵³ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, s.587

başlanmasının amacı da kitabı daha kısa sürede üretebilmektir. Bu nedenle inkunabellerin büyük çoğunluğu kitap tekniği yönünden elyazması kitapların etkisinden kurtulamamışlardır. Teknolojik gelişmelerin de kullanılmaya başlaması ile basma kitap yazma nüshasından farklılaşmaya başlamıştır.

El yazması kitapların bir devamı olan beşikdevri basmaları, yazma kitabın olumsuz yanlarını da devam ettirmiştir. Bu kitapların baskı tarihlerini saptamak oldukça güçtür. Kitap adı, yazarı, basım yeri, basım yılı ve yayınevinin adı gibi bilgilerin yer aldığı, bugün kullandığımız anlamda bir iç kapağın olmamasından dolayı bu bilgiler genelde yazmalardaki biçimleri ile veriliyor, bazen de bilgilere ulaşmak için tüm kitabı gözden geçirmek gerekiyordu. Bu zorlayıcı durumlara rağmen basma kitaplarda iç kapağa ihtiyaç duyulmasının nedeni daha farklı bir şey olmuştur. Kitap satışını arttırmak için kitapları okura tanıtmak gerektiğini düşünen basımevleri bu amaçla bir takım kataloglar hazırlamışlar ve zamanla bunları ayrı bir sayfada toplayarak iç kapağın ilk tohumlarını atmışlardır.²⁵⁴

Bu ilk kitaplarda kullanılan kağıtlar genelde iki boydur. İlki büyük (royal folio) “kıral boy” diğeri küçük (medium folio) olarak tanımlanıyordu.²⁵⁵ Genellikle büyük boy kağıdın bir defa katlanması ile iki yapraklık, iki defa katlanması ile dört yapraklık, üç defa katlanması ile de sekiz yapraklık formalar oluşturuluyordu. Beşikdevri basmalarının ilk dönemlerinde yazmalardan farklı olarak sayfa numarası verilmiyordu. Bunun basma kitap tekniği konusunda çok donanımlı olmamaktan kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim daha sonra basılan kitaplarda numara veriliyor olması bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Beşikdevri basmalarında bugünün kitabının içindekiler kısmına karşılık gelen bir fihrist bulunurdu.

²⁵⁴ Abdülkadir Salgır, “Matbaacılığın İlk Ürünleri İnkunabeller”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C. V, Sayı 3, 1956, s.195

²⁵⁵ Orhan Öcal, **a.g.e.**, s.144

Avrupa’da beşikdevri kabul edilen dönemde 30-35 bin kitap basılırken²⁵⁶ bu çalışma için Osmanlı beşikdevri olarak kabul edilen dönemde basılan kitap sayısı 50’ yi geçmez. Oysa Osmanlı’da basılan kitapların sayısı 200’lerle gösterilirken Avrupa’da Türkler ve Osmanlı konulu basılan kitapların sayısı 2500 civarındadır.²⁵⁷ Beşikdevri basmalarında kitapların büyük kısmının başlıkları yoktur. Kitap Batı’da “insipit” diye bilinen metnin ilk sözcüğü ile tanımlanır.²⁵⁸ Bu Osmanlı’da genellikle “besmele”dir. Ayrıca bu kitapların baskı sayıları da son derece azdır. Örneğin Gutenberg İncili’nin baskı sayısı 300’dür Hem Avrupa hem de Osmanlı basmalarında bu sayı 2000 i geçmez.

Gerek Osmanlı gerekse diğer uluslar için birbirinden ayrı sınırlarını belirleme kıstasları ve tarihsel dönemleri olması gereken beşikdevri basmalarını evrensel zamanlar ve ölçütlerle belirlemeye çalışmak gerçeklerden uzaklaşılmasına neden olacaktır. Bu açıdan bakıldığında özel ve dikkat edilmesi gereken bir yanları olan beşikdevri basmaları için yine de ortak bazı özellikler oluşturmak mümkündür ve bunlar şu şekilde sıralanabilir:

- Basılış şekillerinde yazma geleneği devam eder
- Basımevleri ya da yayınevleri iç kapak yapmaz
- Eser adı kitabın ilk sayfasında bazen yazar adı ile birlikte ya da bir sayfa halinde veya birkaç satır halinde verilir
- Aynı yaprağın arka yüzünde metin başlar
- Metnin ön yüzde hemen kitap adından sonra başladığı da görülür
- Çoğu zaman eser hakkındaki bilgiler kitabın sonunda yer alan “hatime” diye bilinen kısımda verilir²⁵⁹

²⁵⁶ Cornebius Beughema tarafından hazırlanan “Inceunabula Typographique” (İnkunabel Bibliyografyası) adlı eserde 1502 yılından önce baskısı yapılmış 40.000 e yakın farklı konularda kitap listelenmiştir. (Orhan Öcal, a.g.e., s.148-149) Günümüzde de sıkça kullanılan ve basılan inkunabel kitap sayısını 35 bin olarak veren bir diğer İnkunabel Bibliyografyası ise George Wolfgang Panzer tarafından 1793-1803 yılları arasında hazırlanmıştır. (Svend Dahl, a.g.e., s112)

²⁵⁷ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.106

²⁵⁸ **Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu**, s.viii

²⁵⁹ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, s.589-590

1. Kitap Açısından İç Kapak

İç kapağın tarihine ve bu süreçteki gelişimine dışardan bir gözle bakılacak olursa, ilk dikkati çekecek şeyin iç kapağın kitap için diğer unsurlardan daha farklı bir şekilde ve yoğunlukta vazgeçilmezi olduğudur. Basit bir yaklaşımla iç kapak, ait olduğu kitabın kimlik kartı gibidir. Tıpkı insanlara ait birincil derecedeki bilgilerin kimlik kartlarında bir düzen dahilinde verilmesi gibi, kitaba ait temel bilgilerin bir düzen dahilinde bulunduğu yerdir.

Bir kitabın var olma nedeni okuyucu ile paylaşılacak istenenlere aracılık etmesidir. Bu durumda mümkün olan en kısa yoldan okuyucunun kitap hakkında bilgilendirilmesi gerekir. Çünkü özellikle hızlı bir değişim içinde sürüklendiğimiz ve zamanın çok değerli hale geldiği günümüzde okurun beklediği şey kitap hakkındaki genel bilgiye en kısa ve kolay bir biçimde ulaşabilmektir. İç kapak, ait olduğu kitabın tanımlamasının yapılabilmesine imkan sağlayan kitap adı, koşut yapıt adı, başka yapıt adı, yazarı, basımevi, yayınevi, basım tarihi ve basıldığı yere ilişkin bilgilerle o kitabın en kısa tanıtım yeri konumundadır. İç kapağın tarih içindeki gelişimi hatırlanacak olursa ilk dönemlerdeki kullanılış amacı kitabın kimliği olmaktan daha çok okurla kitabı birbirine yakın tutmayı sağlamaktır. Elbette bu amaç bugün de devam ettirilmektedir ancak bir bakıma kitabın var olduğunun ispatı anlamına gelen kitabın kimliği olma özelliği de diğer amaçla birlikte dile getirilir hale gelmiştir. Çünkü bu özellik iç kapak ile ilişkili olan diğer bölümlerde de dile getirileceği gibi bir kitabın varlığının bilinmesi ve kullanılma yoğunluğunda belirleyici olan faktörlerin ilk sırasında yer alır durma gelmiştir.

500 yılı aşkın bir süredir kitap ve kitap tarihinin içinde yer alan iç kapak, geçirdiği biçimsel ve içeriksel değişikliklerden sonra ulaştığı bugünkü hali ile kitaba doğru atılan ilk adım gibidir. Tabiki okuyucu bir kitabı ilk eline aldığı anda eğer daha önceden kitap hakkında bilgiye sahip değilse, onun ilk dikkatini çeken şey kitabın adı olacaktır. Ama bu, hiç tanışmayan iki kişinin ilk temasının, birbirlerinin dış görünüşlerini tanımaya çalışmaları gibidir. Gerçek anlamda tanışmanın kişilerin birbirleri ile konuşması ve bir şeyler paylaşması ile olması gibi okurun kitapla

gerçekten tanışması kitabın iç kapağını okuması ile olacaktır. Evet, bu kitaba doğru atılmış ilk adımdır ama anlamlı ve bilinçli atılmış bir ilk adım.

İç kapak katalog ve bibliyografya hazırlama açısından; 1961 yılında Paris'te yapılan Uluslararası Kataloglama İlkeleri Konferansı ardından kitabın temel ve en önemli sayfası olma özelliğini kazanmıştır.

2. Okur Açısından İç kapak

İç kapağın kitap için ne anlama geldiğinin verilmeye çalışıldığı bölümde sözü edilenler düşünülecek olursa, iç kapak okurun kitapla ayrıntılı tanışmasının gerçekleştiği ilk temas noktasıdır.

Okur karşılaştığı kitap hakkında ilk elde öğrenmek isteyeceği bilgilere iç kapak aracılığı ile ulaşabilecektir. Kitabın kapağında yazarın adının dışında başka adlarının olup-olmadığını, yazarının kim olduğunu ve tam adının ne olduğunu görmenin en kısa yolu okurun iç kapağa göz atmasıdır. Okur aynı zamanda iç kapakta sorumlu(lar) yanında resimleyen, çeviren, derleyen gibi emeği geçenleri de görecektir. Söz konusu kitabın hangi tarihte ve nerede basıldığının bilinmesi belki de okur için belirleyici olan ilk kriter olabilir. Eğer okuyucu bir konu hakkında yazılmış en yeni bilgiye ulaşmış olmayı amaçlıyor ve daha önce yazılmış olanlarla vakit harcamak istemiyorsa bu bilgiyi ona iç kapak verecektir. Okumak istediği kitapların belirlenmiş bir tarihten sonra basılmış olanlar olması durumunda da baş vuracağı yer iç kapaktır. Bunların yanı sıra kitabın daha önceden baskısının yapıp-yapılmadığının, kitabın hangi basımevinden ya da yayınevinden çıktığının bir diziye dahil olup-olmadığının bilgilerini de okur iç kapaktan öğrenecektir.

Okur açısından iç kapak kitabın tam olarak analiz edilmesi ve başından sonuna nelerden bahsedildiği imkanını veremese de mümkün olan en kısa sürede kitap hakkında temel olan bilgilerin edinilmesinin yoludur. Bir bakıma kitabın kendini tanıtmaya, okurun da kitapla tanışma noktasıdır. İlk iç kapak örneklerin görülmeye başladığı dönemlerde, günümüzdekinden çok farklı bir bakış açısı ve

yaklaşım söz konusudur. Elbette ki Leipzig’de iç kapak konulan ilk kitapta da okurun kitap hakkında bilgi sahibi olabilmesi amaçlanmıştı ama hem verilen bilgiler bugün olduğu kadar detaylı değildi hem de ilk hedef kitap-okur iletişimini arttırmaktan çok basımevinin kitaplarını satabilmesini sağlamaktı.²⁶⁰ Bu amaç bugün de iç kapağın var olma sebepleri arasındadır ama ilk önceliği kitap-okur ilişkisinin en kısa ve verimli şekilde sağlanmasına bırakmış durumdadır.

3. Kütüphane ve Kütüphaneci Açısından İç Kapak

Kitap açısından iç kapak kitapçı, yayıncının sorunsalı, okur açısından daha çok bilgi elde edebileceği bir alan; kütüphaneci açısından ise “teknik” olarak okunacak ve değerlendirilecek bir sayfadır. İç kapak, kütüphanecinin elindeki kitabı dermeye katmak için teknik okumasının başlangıç sayfasıdır. İç kapak, diğer bibliyografik bilgi alanlarının önünde öncelikle yer alır. Kütüphanecinin mecazi anlamda kutsal sayfasıdır. Çünkü öncelikli ve gerekli bilgilerin ağırlıklı olarak yer aldığı sayfadır iç kapak. İç kapaktan alınan bilgilerle kütüphaneci okur-kitap iletişimini kurar.

Türü ne olursa olsun tüm kütüphanelerin esas ve en önemli amaçlarından biri kitap ile okur arasındaki bağı sağlamlığını arttırmak ve bu bağı daha etkin hale gelebilmesi için gerekli uygulamalara ve yöntemlere açık olmaktır. Yani kitap ve okur için iç kapağın taşıdığı anlam ve amaç kütüphane işleyişine de hizmet etmektedir. Her kütüphanede kitaplar raflara ya da depoya bir sistem dahilinde yerleştirilir ve sistem seçimi yapılırken kütüphanenin türüne ve kullanıcı profiline en uygun olan sistem seçilmeye çalışılır. Hangi sistem kullanılırsa kullanılsın amaç, kitapları en düzenli şekilde bir arada tutmaya çalışmak ve ulaşılabilirliğinin en basite indirgemektir. Ancak her sistemin çeşitli kullanım zorluklarının olduğu ya da bir sistemde avantaj iken diğer bir sistemde dezavantaja dönüşen durumların olması kaçınılmazdır. İşte bu noktada iç kapaklar devreye girecektir. Çünkü iç kapak hem bir kitabın mümkün olan en eksiksiz hali ile nitelenmesini sağlayacağı gibi kütüphanede oluşturulacak kitaba farklı erişim uçlarından ulaşma yollarına da ışık

²⁶⁰ Meral Alpay, “Türkçe Basma Kitapların Beşik (İnkunabel) Devri”, s.588

tutacak ve ciddi belirleyici roller üstlenecektir. Yani, bir kitabın kataloglama diye adlandırılan ve aynı zamanda yerleştirme sistemi içindeki yerini belirleyecek olan bilgilerinin hemen tamamı, kitabın iç kapağında vardır. Bu anlamda kitabın kütüphaneye geldiği andan itibaren atacağı ilk adımın ya da diğer bir deyişle okura kadar uzanan sürecin ilk hareketinin iç kapak kaynaklı olduğu söylenebilir.

Kütüphane, okur ve kitap ile iç kapak arasındaki ilişkiden bakılmaya devam edilecek olursa iç kapağın kütüphaneci için ne anlama geldiğini kavramak çok daha kolay olacaktır. Kütüphaneye mâl edilen bir kitabın gerek kataloglama işlemini gerek sınıflanıp yerleştirilmesini gerekse de diğer işlemlerini yapacak olan kütüphanecidir. O halde en net ve kısa bir yaklaşımla iç kapak; kütüphanecinin kitap ile olan hemen her türlü etkileşiminde bir anahtar görevi üstlenecektir. Nasıl ki okurun kütüphane dışında karşılaştığı bir kitabı tanımasının en etkin ve kısa yolunun iç kapağa bakmak olduğu ifade olundu, bu tanıma ve tanıtmaya işini okur adına üstlenmiş olan ve kitabı okur tarafından alınmaya hazır hale getirmeyi amaç edinmiş olan kütüphanecinin de bir kitapta ilk elde bakması gereken yer iç kapaktır.

Kitabın kendini en iyi şekilde tanıtılabildiği, okurun bir kitabı en iyi şekilde ve kısa sürede tanıyabildiği yer olan iç kapak, kütüphane ve kütüphaneci için de aynı anlama gelir ve bu sayede hem kütüphanenin hem de kütüphanecinin işlerini daha kısa sürede ve verimli yapabilmelerini sağlar. Kütüphanenin ve kütüphanecinin ilk öncelikli olarak görülen görevleri için kitabın iç kapağında yer alan bilgiler de birincil önceliklidir.

B. Türk Beşikdevri Basmalarında İç Kapak

Müteferrika ile beraber Osmanlı'da basımevinin kullanılmaya başlamasından itibaren, Türk Basımevi tarihinde "beşikdevri" olarak da adlandırılabilir yaklaşık yüz yıllık bir dilimde basılan kitaplar konusunda yapılan çalışmalarda bir fikir birliğine varıldığını söylemek mümkün değildir. Gerek doğrudan gerekse dolaylı bir biçimde bu konuyu ele alan araştırmalarda, kitabın basım yılından basıldığı yere, yazarından fiyatına kadar pek çok noktada bu görüş ayrılıklarına rastlamak

mümkündür. Bu çalışmanın asıl konusu olan iç kapak ile ilişkili verilen bilgiler ve varılmaya çalışılan sonuçlar konusunda da malesef bu fikir ayrılıkları ve çok sık çelişkiler içine düşme durumu kendini gösterir. Bir kitap için iç kapağın ne anlama geldiği düşünülecek olursa, zaman zaman gerçekleri yansıtmayan bu bilgilerin aslında ne denli önemli olduğunu anlamak çok daha kolay olacaktır.

Her araştırmacının kendi verdiği bilgilerin doğru olduğunu savunduğu bu kadar farklı verinin içinden, gerçekten doğru olanının bulup çıkarmak ancak ciddi bir analiz ve araştırma ile mümkün olabilecektir. Bu nedenle basılan kitaplar hakkında bilgiler verilirken ulaşılan tüm kaynaklara değinilmeye çalışılmış, doğru kabul edilen verilirken, diğerleri de karşılaştırma yapılabilmesi için bir arada sunulmuştur.

Bu noktada konunun hareket alanını belirleyen iki husus vardır. İlki; bu çalışmada basımevlerine göre bir sınıflama yapılmaya çalışıldığı için, elde edilen verilerde öncelikle basımevine ait bilgilere bakılmış, en doğru olanı bulunmaya çalışılmıştır. İkincisi ise; Kemal Beydilli,²⁶¹ hem daha önce kendi yaptığı çalışmanın, hem de bu konuda iddali bir şekilde hazırlanmış diğer çalışmaların hatalı ve eksik yanlarını zaman zaman belgelerle, zaman zaman da akla ve tarihe uygun gerekçelerle ortaya koyduğu için, basılan kitapların sıralaması ve sınıflandırılması Beydilli'nin eserine bağlı olarak oluşturulmuştur. Aynı alanda çalışmış araştırmacıların, zaman zaman bilimsel eleştiri sınırlarını aşan sert üsluplarla kaleme aldıkları yazılarında da görüldüğü gibi, her araştırmacının kendince bir doğrusunun olması ve bu doğruyu sonuna kadar savunma gayreti, bu alanda yapılacak çalışmaları zorlaştırmaktadır.

Bu bölümde Osmanlı'nın basılan ilk kitapları ilk üç basımevine göre sınıflanmış, bilgilerde çelişkileri olan eserler, farklı olan tüm yaklaşımlarla verilmeye çalışılmıştır. Bu sayede bütüncül bir yaklaşımın ve karşılaştırmanın yapılabilmesi hedeflenmiştir. Basılan kitaplar konusundaki belirsizlikler yumağı, doğal olarak Türk beşikdevrinin hangi tarihler ile sınırlandırılacağı konusuna da yansımıştır. Çünkü bir

²⁶¹ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997

kültüre ait beşik devri basmalarının sınırlarını belirleyecek olan veriler bu devirde basılan kitapların özelliklerinden çıkartılacaktır.

Bu çalışmada beşikdevrinin sınırı olarak Üsküdar Basımevi'nde basılan, Osmanlı'nın bastığı ilk din kitabı olan "Risale-i Birgivi" ve onun basım yılı kabul edilmiştir. Aynı zamanda bir kültüre ait kitap basma geleneğinin "beşikdevrini" belirlemek anlamına da karşılık gelen bu tespiti yapmak için, dünyanın farklı coğrafyalarında örnekleri olan pek çok kriter bulunabilir. Avrupa'nın hemen tamında benimsendiği gibi basımevinin hangi ülkede hangi tarihte kullanılmaya ve yaygın hale geldiğine bakılmaksızın 1500'lü yılların ilk çeyreği bu sınırı oluşturmuştur. Yani belirleyici olan tarihtir. Diğer bir sınırı koyma ölçütü de daha çok Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, şehirlerde ve ülke genelinde faaliyet gösteren basımevi sayısıdır. Ancak burada Osmanlı İmparatorluğu diğer tüm örneklerden ayrı tutulmalıdır. Çünkü devlet destekli kitap basmaya başlanılmasından çok önce, egemenliği altında yaşayan farklı din ve mezhepten olan cemaatlere kitap basma iznini veren Osmanlı, şart olarak İslam dini ile ilgili kitap basmamayı koymuştur. Osmanlı İmparatorluğu gibi dine ve din ile ilgili geleneklere sıkı sıkıya bağlı bir toplumda basımevinin ilk yıllarında kesin bir tavırla reddedilen din kitaplarının basılmaya başlanması o toplumda artık bir basımevi kültüründen söz edilebileceğinin bir göstergesidir. *Tezin konusunu ve amaçlarını belirleyen de tamamen bu tespit olmuştur.* 1729 tarihinde ilk kitap basılana kadar elle yazarak üretimi yapılan kitapların çok büyük bir bölümü dolaylı ya da dolaysız olarak din konulu olmasına rağmen, basımevinde buna engel olunması dikkat çekicidir. Bu tutumun ardındaki temel sebebinin Osmanlı'da elyazması ile kitap üretimini yönlendiren insanların, basımevinin yaygınlaşamayacağı beklentisinin olduğu inancındayım. Başını hattatların çektiği ve halkın kültür hayatında çok önemli yerleri olan bu hayli kalabalık sınıf, basımevinin sınırlarının birkaç konu ve onlu sayıları ancak bulabilecek kitabı geçmeyeceğini düşünmüşlerdir. Bu insanlara göre bir bakıma İslam dini ile birlikte anılır hale gelmiş olan kitap yazmacılığı ve elyazması kitap süslemeciliği düşünülecek olursa, bir din kitabının baskı tekniği ile çoğaltılması mümkün değildir ve hatta böyle bir şeye kalkışmak dine karşı gelmek gibi bir şeydir. Kitap baskısının yapılması ile din ve din kitapları zaman zaman Avrupa'da da karşı

karşıya getirilmiştir ama bunun boyutları hiçbir zaman Osmanlı'daki kadar aşılmaz olmamıştır. “Dünyanın sonu geldi”, “Şeytan icadı” gibi katı tutumlar Avrupa’da da yaşanmış fakat bunları aşmak zamanla basımevinde din kitaplarının basılmasını destekler duruma gelmiş olan kilisenin de etkisi ile daha kolay olmuştur. Oysa böyle bir desteğin Osmanlı din adamları tarafından verildiği söylenemez. Hatta dönem dönem karşı duruşlar olmuştur. Yukarıda verilmeye çalışılan sebeplerden dolayı İmparatorluktaki kitap basımevinin beşikdevrine belirleyici olarak ilk basımevinin kullanılmaya başlanmasının üzerinden geçen zaman, basılan kitap sayısında sınır kabul edilen her hangi bir sayıya ulaşmak ya da basımevi sayısındaki artışlar değil de bir anlamda tabu olarak kabul edilen bir din kitabının ya da din konulu bir kitabın basıldığı tarih kabul edilmiştir. Risale-i Birgivî de dahil o ana kadar basılan kitaplar farklı üç basımevinden çıktığı için, bu basımevleri üç ana bölüm olarak kabul edilmiş ve buna göre sıralama yapılmıştır.

1. Müteferrika Basımevinde Basılan Kitaplar ve İç Kapakları

Basılan kitaplar ve bu kitaplara ait bilgiler konusunda en az görüş ayrılıkları olan basımevidir. Müteferrika'nın ölümüne kadar olan dönemde basımevi 17 farklı kitabın baskısını yapmıştır. Müteferrika'nın ölümünden sonra basımevinin idaresini alan İbrahim ve Ahmed Efendiler döneminde daha önceden basılmış bir kitabın (Vankulu Lügati) ikinci baskısı yapılmış, son olarak Vasıf ve Raşid Efendiler yönetiminde de 6 kitap basılmıştır. Yani bu basımevinde basılan toplam kitap sayısı 24'dür. Bu kitapların tamamı Jonah ben Aşkenazi tarafından dökümü yapılan 12-16 puntoluk harflerle basılmıştır.²⁶²

a. Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Recep 1141 (31 Ocak 1729) tarihinde basılan kitabın yazarı İmam Ebu Nasr İsmâ'il bin Hammed El-Cevheri, Arapça'dan çeviren ise müderrislik, Medine müftülüğü ve Medine kadılığı yapan, Vankulu diye anılan, kitabın basıldığı

²⁶² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.9

tarihte hayatta olmayan Muhammed bin Mustafa el-Vani'dir. Kitap çok değerli, iki ciltlik Arapça-Türkçe bir sözlüktür. 33x22.5 cm. boyutlarındaki kitabın basılı alanı 26x15 cm.'dir. Ciltlerin kaçır sayfa olduğu konusunda farklı görüşler vardır. T.Kut ilk cildin 18 yaprak+666, ikinci cildin 757 sayfa olduğunu söyler.²⁶³ A. Şen ve E. Carleson'a göre ilk cilt 24+666, ikinci cilt 12+756 sayfadır.²⁶⁴ A. Kabacalı ise rakamların 19+666 ve 2+756 olduğunu savunur.²⁶⁵ Kitap mihrabiyesiz,²⁶⁶ çerçevesiz ve reddadedilidir.²⁶⁷ Filigranlı²⁶⁸ Avrupa kağıda 1000 adet basılmış olan bu kitap 33 satırdır. Çok hacimli olduğu için yazılması uzun zaman aldığı gibi, kopyalama sırasında çok fazla hata olduğu için Müteferrika tarafından basılacak ilk eser olarak seçilmiştir. Bu sözlük oluşturulurken kullanılan yöntem oldukça dikkat çekicidir. Yazar, önce tüm eseri Türkçe alfabedeki 28 bölüme ayırmıştır. Daha sonra alfabenin ilk harfi ile biten bütün kelimeleri birinci bölümde toplamıştır. İkinci bölümde de sonu alfabenin ikinci harfi ile biten kelimeler toplanır. Daha sonra her bölüm kendi içinde 28 alt bölüme ayrılır ki burada da alfabenin ilk harfi ile başlayan bütün kelimeleri ilk alt bölümde, ikinci harfi ile başlayan harfleri de ikinci alt bölümde bir araya getirildiği görülür ve devam eder. Bundan sonra bu alt bölümler de bir kez daha iki bölüme ayrılır ve daha önceki bölümlerde ilk harfle uygulanmış işlem bu kez ikinci harfle uygulanır.²⁶⁹ İki ciltlik bu kitap, medrese öğrencilerinin kolayca alabilmesi için ciltsiz 35 kuruşa²⁷⁰ ya da 12 franga satılmış daha sonra fiyatı 40 kuruş olmuştur. Her iki rakam da kitabın elyazması fiyatının yanında çok aşağılarda kalmıştır. Sözlük Galius tarafından Latince'ye de çevrilmiştir.²⁷¹ Hemen herkesin basılan ilk Türkçe kitap olduğu konusunda fikir birliği içinde olduğu bu eserin Kültür

²⁶³ A.e., s.36

²⁶⁴ Adil Şen, a.g.e. , s.63

Edvard Carleson, a.g.e. , s.10

²⁶⁵ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.47

²⁶⁶ **Mihrabiye**: Ucu ince tıglarla biten, mihrap şeklinde kitap başlığı. (Mine Esiner Özen, **Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü**, s.46)

²⁶⁷ **Reddadede**: Yazmalarda sayfa sırasını belirtmek amacıyla, bir sonraki sayfanın ilk harf veya kelimesi, bir önceki sayfanın alt köşesine yazılmıştır. Bu yazıya reddade ya da ayak adı verilir. (Mine Esiner Özen, **Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü**, s.5)

²⁶⁸ **Filigran**: Kağıt yapımında kağıt yaprağı ıslakken liflerin kalınlığını değiştirerek oluşturulan desen ya da işaret. Böyle bir kağıt ışığa tutulduğunda desen beligin olarak görülür. (**Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., C.VIII, 1987, s.573)

²⁶⁹ Edvard Carleson, a.g.e. , s.10

²⁷⁰ Osman Ersoy, "İlk Türk Basımında Basılan Kitapların Fiyatları", **Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl**, Yay. Haz. Doğan Atılğan, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998, s.424

²⁷¹ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.47

Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Mütferrika Basımevi'nden, Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde basılan eserlerin toplandığı, aynı zamanda bu konuda daha önce hazırlanan katalogları da içeren listede²⁷² yer almaması dikkat çekicidir.

İç Kapak Özellikler

Kitapta genel olarak bugünkü anlamda bir iç kapak oluşumunun varlığından söz edilemez. Buna rağmen eserin ilk sayfasında iç kapakta yer alan bilgilerin bir kısmının beraber verildiği görülebilir. Ancak dikkati çeken asıl nokta, Osmanlı Türkleri'nin bastıkları bu ilk kitap biçim ve kitaba ait bilgilerin yerleştirilmesi açısından yazma nüshaların kopyası gibidir. Yine de ilk ve son sayfada yer alan ve nitelirmede ihtiyaç duyulan bilgilerin bir kısmının karşılandığı bilgiler değerlendirmeye değerdir.

Kitap, yazma kitap geleneğinde olduğu gibi besmele ile başlar ve “amma ba'd” ibaresinden sonra kitap ve çevireni hakkında bilgilerin yer aldığı bölüm yer alır. Kitabın sonunda kolofon vardır ve burada cilt kaydı, çeviren, kitabın adı, yazar, basımevi, Arapça ve yazı ile yazılmış tarih verilmiştir. Ancak bu bilgiler iç kapak biçiminde değil, mukaddime ve kolofonda düz yazı biçiminde verilmiştir. İlk sayfada süsleme yoktur. Çerçevesi olan sayfalarda hem reddade hem de sayfa numarası vardır. İkinci ciltte de benzer yapı ve bilgiler bulunur.

b. Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Zilkade 1141 (29 Mayıs 1729) yılında basılan kitap tarih ve deniz coğrafyası konusunda yazılmıştır. Yazarı, Katip Çelebi olarak da bilinen, elçiliklerin birinde birinci katip olan Mustafa bin Abdullah'dır. Eser, Türkler'in Adriyatik Denizi, Karadeniz, Arap Körfezi ve Fırat nehri üzerindeki önemli deniz hareketleri hakkında bilgiler verir. Denizlerdeki yol ve güzergahları gösterir, bazı kıyıları hakkında bilgiler verir. Ayrıca birkaç geminin tanımları yapılmış, yararları ve nasıl

²⁷² Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası [CD-ROM], Ankara, Kütüphane, 2001.

kullanıldıkları açıklanmıştır. Kitabın sonunda da Türk amirallerinin alfabetik listesi vardır. Filigranlı Avrupa kağıda 1000 adet basılmış olan bu eser 25 satır olup, mihrabiyesiz, çerçeveli ve reddadelidir. Hangi tarihte basıldığı konusunda farklı görüşler yoktur ama boyut ve sayfa konusunda durum farklıdır. H. Necatioğlu ve A. Şen'e göre eser 5+75+2 yaprak ve 5 haritadan oluşur ve 24,5x17 cm. boyutlarındadır.²⁷³ Kabacalı, 9+75 yaprak+2+3 sayfa olan eserin sonundaki 5 haritanın Mütefrrika'nın elinden çıkmış olabileceğini savunur. Hazırladığı toplu katalogda bu bilgileri doğrulayan Özege eseri 21273. sırada vermiştir.²⁷⁴ Kitabın boyutu 25x17, yazılı alan 19,5x12 cm.'dir.²⁷⁵ Kitabın Safer 1067 (Kasım 1656) yılında yazıldığını belirten T. Kut'a göre ise 8+75+2 yaprak, 3 harita, 1 şekilden oluşan eser, basılı alan olarak 19,5x12,5 , genel olarak 26x18 cm. boyutlarındadır.²⁷⁶ Diğer araştırmacılar gibi kitabın fiyatının 3 kuruş olduğunu söyleyen Carleson, 5 adet bakır kabartma ile yapılmış basma süsü olan bu kitabın 75 sayfa olduğunu bildirir.²⁷⁷

İç Kapak Özellikleri

Listenin ilk kitabında olduğu gibi bu eserde de genel anlamda bir iç kapağın olduğunu söylemek ve yazma nüshadan ayrılan farklı yanlarının olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitelemde kullanılacak ve bugün iç kapakta yer alan bilgiler kitap içinde bir sayfada toplanmış değildir. Yine de tıpkı Vankulu Lügati'nde olduğu gibi kitabın ilk sayfası bu bilgilerin bir kısmını içermektedir.

Besmele ile başlayan kitabın sayfaları çerçevelidir. Eserde reddade kullanılmıştır. Kolofon kısmında basım yeri ve kitabın basıldığı tarihe ilişkin bilgiler vardır. Tarih yine Arapça ve yazı ile verilmiştir. Fihristli olan kitabın bu ilk sayfası süslemesizdir.

²⁷³ Halil Necatioğlu, **Matbaacı İbrahim Mütefrrika**, Ankara, Elif Matbaacılık, 1982, s.63

Adil Şen, **a.g.e.** , s.63

²⁷⁴ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

²⁷⁵ Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye'de Matbaa Basım ve Yayın**, s.93

²⁷⁶ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Mütefrrika Mühendishane Üsküdar**, s.38

²⁷⁷ Edvard Carleson, **a.g.e.**, s.10

c. Târih-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvâniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ’i Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân

Kitaba Ait Bilgiler

Latince’den tercümesini bizzat Müteferrika’nın yaptığı kitabın yazarı, Polonyalı Levanten bir Cizvit olan Judas Thaddaeus Krusinsky’dir. Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda ve Özege’nin kendi adı ile bilinen kataloğunda 19897. sırada verilen eserin yazarı belirtilmemiştir.²⁷⁸ A. Kabacalı diğer araştırmacılarda rastlanılmayan bir tesbitte bulunur ve kitabın asıl adının “Polonya Cizvitlerinin Kökeni” olduğunu söyler.²⁷⁹ Ancak bu tespitin kaynağını gösterme gereğini duymaz. Bu eser genel olarak Afganların kökenlerini, bazı Afgan beylikleri ile İran arasında yaşananları, bu etkileşimde Safevilerin yaşadıklarını ve onların ülkesinin tahrip edilmesini konu edinmiştir. Kitabın basım tarihinin Gurre-i Safer 1142 (26 Ağustos 1729) olduğu konusunda araştırmacılar hemfikirdir. Kitabın basıldığı yıl İran hükümdarı Afgani Eşref Şah’ın İstanbul’a gelişi dolayısı ile konu güncellik kazanmış, bu nedenle kitap 1200 adet olarak basılmıştır. Bu kitap da filigranlı Avrupa kağıda basılmıştır. Mihrabiyesi ve çerçevesi yoktur. Reddade kullanılmıştır. Carleson ve Şen kitabın 97 yaprak ve 21,5x14,5 cm. boyutlarında olduğunu savunurlarken,²⁸⁰ Kut²⁸¹ 7+97 yaprak 22x15,5 kitap, 16x10 cm. basılı alan, Kabacalı²⁸² ise 5+8 sayfa+ 97 yaprak ve 23x15 cm boyutlarında olduğunu idda ederler. Carleson kitabın 2 kuruş 20 paraya satıldığını söylerken diğer araştırmacılar fiyatının 3 kuruş olduğunu belirtirler.

İç Kapak Özellikleri

Günümüzde kullanılan şekline bire bir karşılık gelen bir iç kapağı olmayan eserin ilk sayfası yine besmele ile başlar ve bu sayfada bulunan bilgilerden dolayı iç kapağın işlevini görmeye en yakın bölüm eserde bu sayfadır. Diğer iki kitapta olduğu gibi bu eser de yazma nüshasının bir kopyası gibidir.

²⁷⁸ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

²⁷⁹ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.48

²⁸⁰ Edvard Carleson, **a.g.e.** , s.10

Adil Şen, **a.g.e.** , s.63

²⁸¹ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.38

²⁸² Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.48

Kitaba ve çevirene ilişkin bilgiler yine “amma ba’d” ibaresinden sonra verilmiştir. Aynı sayfada İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış bir giriş metni de olan kitap çerçevesiz ve süslemesizdir. İçinde fihristi ve yine Müteferrika tarafından yazılmış olan bir notu olan kitabın kolofon bölümünde basım yeri ve basım tarihi ile ilgili bilgiler vardır. Bu kitabın da basım tarihi Arapça ve yazı ile yazılmıştır ve eser reddedelidir.

d. Tarih’ül-Hindi’-Garbî el-Müsemmâ bi-Hadisi Nev

Kitaba Ait Bilgiler

1583 yılında Emir Mehmed bin Emir Hasan el-Mesudi tarafından “Kitab-ı İklim-i Cedid” adı ile yazılan kitap²⁸³, Evasıt-ı Ramazan 1142 (Mart 1730) yılında basılmıştır.²⁸⁴ Turgut Kut yazarın isminin kitabın içinde geçmediğini birtakım kaynaklarda yazarın el-Mesudi olarak verildiğini savunur.²⁸⁵ Bu kitap Osmanlı’da basılan ilk resimli kitap olması bakımından da önemlidir. Amerika Kıtası’nı, kıtanın keşfini ve keşfi izleyen ilk elli yıl içerisinde yaşananları anlatan eserin yazma nüshasında da bu resimler vardır.²⁸⁶ Bu resimler genelde batı Amerika adalarında bulunan birkaç hayvan türüne aittir. Basma nüshadaki resimler bizzat Müteferrika tarafından çizilmiştir. İbrahim Müteferrika daha önceden bastığı kitapların son sayfalarında kendi adını vermezken, burada ilk kez *ala yedi’l hakîr ve’l-fakîr İbrahim min mütefferkagan-ı Dergah-ı Ali el-me’mur bi-‘ameli’t tab* kaydını düşerek kitabın kendisi tarafından basıldığının bilinmesini istemiştir.²⁸⁷ Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan kitap 3+91 yaprak, 13 tahta kalıp baskı gravür, 1 cetvel ve 3 haritan meydana geliyordu. Fiyatı 3 kuruş olan²⁸⁸ bu kitap 21x15 cm., yazılı kısmı ise 16x10 cm. boyutlarında idi. 21 satırlı bu kitap da mihrabiyesiz ve çerçevesizdir, reddade kullanılmıştır.

²⁸³ A.e., s.49

²⁸⁴ Her ne kadar Carleson kitabın yazarının Katip Çelebi olduğunu söylese de bunu bir belgeye dayandırmadığı ve diğer araştırmacılarda bu bilgi geçmediği için bu bilgi tartışmaya açık görünmektedir.

²⁸⁵ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.42

²⁸⁶ Alpay Kabacalı yazma nüshada resimler olmadığını, bu resimlerin daha sonradan Amerika hakkında yazılmış bir kitaptan alınmış olduğunu savunur. (*Türk Kitap Tarihi I*, s.49)

²⁸⁷ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.42

²⁸⁸ Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları”, s.425

İç Kapak Özellikler

İç kapakta olması gereken bilgilerin bir kısmını hem ilk hem de son sayfasında bulduran kitabın da bir iç kapağı yoktur. Tipik olarak yazmalardaki şeklin taklit edilmesi ile biçimlendirilen bu eserde de iç kapak için gerekli bilgiler kitap metninin içine baş ve son sayfalarda yayılmış durumdadır.

Kitabın ilk sayfası diğerlerinden farklı olarak kitap adı ile başlar. Daha sonra besmele yer alır. Süslemesi ve çerçevesi olmayan kitabın sayfaları numaralıdır ve reddadesi vardır. Kolofonda basım yeri ve basımevi bildirilmiş, basım tarihi arapça, yazı ile gösterilmiştir.

e. Târîh-i Tîmûr Gürkan li Nazmi-zâde

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Zilkade 1142 (18 Mayıs 1730) tarihinde basılan eser, Şihabuddin Ahmed bin Muhammed bin Abdullah İbn'Arâşah'ın "Aca'ib'ül Makdur fi Neva'ibi't-Timur" adlı kitabının kısaltılmış çevrisidir. Esere kataloğunda 19929. sırada yer veren Özege'ye göre kitabın basım tarihi 1729'dur.²⁸⁹ Nazmi-zade Hüseyin Murtaza bin Ali tarafından Arapça'dan çevrilen kitap iki bölümden oluşur. Birinci bölümde seksen yıllık hayatının otuz altı yılını istilalarla geçiren Timur'un, ikinci bölümde ise torunu Sultan Kali'nin hayat hikayeleri anlatılmaktadır. Bu kitabın da kaç sayfa olduğu konusunda bir uyuşmazlık vardır. T. Kut 6+129 yaprak, A. Şen 9+129 yaprak, H. Necatioğlu ve A. Kabacalı 5 sayfa+129 yaprak olduğunu söylerler.²⁹⁰ Kitabın boyutları konusunda da bu tutarsızlık görülür. Burada da Kabacalı kitap boyutunun 20x14, yazı boyutunun 15,5x10 cm., Şen kitap boyutunun 21x14.5 cm., Kut da kitap boyutunun 22x16,5 , yazı boyutunun 16x10 cm olduğunu savunurlar. Bir önceki gibi 3 kuruşa satılan bu kitabın satır sayısı 21'dir. Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan eser, reddadeli, mihrabiyesiz ve çerçevesizdir.

²⁸⁹ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

²⁹⁰ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.45

Adil Şen, **a.g.e.** , s.64

Halil Necatioğlu, **a.g.e.** , s.67

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.49

İç Kapak Özellikleri

İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış bir önsözü olan kitabın da gerçek anlamda bir iç kapağı yoktur. Nitelemde kullanılan bilgiler yine ağırlıklı olarak ilk ve son sayfaya, nadiren de metnin diğer sayfalarına yayılmış durumdadır. Sayfaları numaralandırılmış olan kitabın ayrıca bir içindekiler listesi (fihrist-i kitab) vardır.

Eserin ilk sayfası bir önceki kitapta olduğu gibi eserin adı ile başlar. Bunu besmele takip eder. Çerçevesiz ve süslemesiz olan ilk sayfada çevirene ve kitaba ilişkin bilgiler tıpkı yazmalarda olduğu gibi “amma ba’d” ibaresinden sonra verilmiştir. Yine ilk sayfada, kitabın iki bölümden oluştuğunu gösteren bilgiler yer alır. Son sayfada yer alan kolofonda ise çeviri yapan, kitabın ve yazarın adı, kitabın basıldığı basımevinin adı ve basım tarihi arapça yazı ile verilmiştir. Kitap süslemesiz ve çerçevesizdir.

f. Târîh-i Mısri’l-Cedîd ve Mısri’l Kadîm

Kitaba Ait Bilgiler

Bilinen en eski dönemden itibaren Mısır tarihini konu alan bu eser, Gurre-i Zilhicce 1142 (17 Haziran 1730) tarihinde basılmıştır. Kahire Divan katiplerinden Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethüda’nın Türkçe’ye çevirdiği eser aslında iki ayrı kitabın birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. İlk ciltte Kölemen egemenliği sonuna kadar Mısır tarihi, ikinci ciltte Mısır’ın Osmanlılar tarafından fethinden (1516) sonraki olaylar anlatılır. En sonda da Mısır’ı yönetmek için İstanbul’dan gönderilen paşaların bir isim listesi vardır. İlk cildi 4+65, ikincisi 51 yaprak olan bu kitabın, Kut ve Şen’e göre tam boyutu 21x12,5 , yazılı alan boyutu da 16x10 cm.’dir.²⁹¹ Kabacalı ise boyut olarak 22x16 ve 15,5x10 rakamlarını verir.²⁹² İçinde bakır kalıp baskı ile yapılmış bir Mısır haritası da olan kitap reddadeli, mihrabiyesiz ve çerçevesizdir. Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan ve 3 kuruşa satılan²⁹³ eserin yaprakları 21

²⁹¹Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.46

Adil Şen, **a.g.e.** , s.64

²⁹²Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.50

²⁹³Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları,” s.425

satırlıdır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basma Eserler bölümünde da yer alan kitap Özege'nin çalışmasında 19868 numaralı eserdir.²⁹⁴

İç Kapak Özellikleri

İlk sayfası eser adı ve besmele ile başlayan, sonunda kolofonu olan kitabın bir iç kapağı yoktur. Genel anlamda yazma kitap kültürüne sadık kalınarak hazırlanan bu kitapta da iç kapakta yer alan bilgiler ilk ve son sayfaya dağıtılmış durumdadır. Burada yer almayan bazı bilgiler için ise kitabı okumak gerekecektir. İçindekiler sayfasının da olmaması bu arama işini şüphesiz biraz daha zorlaştıracaktır.

İlk sayfada kitabın adından sonra gelen ilk satırda yer alan besmele diğer kitaplardan farklı olarak ayrı bir satırda değildir ve hemen ardından metin başlar. “amma ba'd” ibaresi de olan kitap mihrabiyesiz, çerçevesiz, reddedelidir. Eserin kolofon kısmında cilt kaydı, yazar ve kitap adı ile basımevi ve yine Arapça yazı ile yazılmış olan basım tarihine ilişkin bilgiler verilmiştir.

g. Gülşen-i Hulefâ

Kitaba Ait Bilgiler

Bağdat Valisi Ömer Paşa'nın isteği ile Nazmizade Hüseyin Murtaza Bağdadî tarafından kaleme alınan eserin basım tarihi konusunda hemen her çalışmada farklı bir tarih verilmiştir. Bunların içinde en ilginç olanı Hicri takvimde Gurre-i Safer 1143 tarihini vermesine rağmen basım yılını 16 Ağustos 1770 olarak yazan T. Kut'a ait veridir.²⁹⁵ Bu kitabı takip eden eserlerde tekrar 1730'lu yıllara geri döndüğü düşünülecek olursa 1770 tarihinin basım hatası olduğu düşünülebilir. Kabacalı basım tarihi olarak 1731 yılını verirken Carleson ve Şen'in 16 Ağustos 1730 gibi tam bir tarih belirtmeleri de dikkat çekicidir.²⁹⁶ Bunun Hicri tarihi Miladi tarihe çevirmede karşılaşılabilecek bir yanlışlık olma ihtimali çok yüksektir. Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda, Türkiye Basmaları Toplu Kataloğunda 14162 numarası ile

²⁹⁴ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

²⁹⁵ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.48

²⁹⁶ Edvard Carleson, **a.g.e.** , s.11

Adil Şen, **a.g.e.** , s.64

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.50

ve Özege'nin katalogunda 6418 numarası ile yer aldığı işaret edildiği Kültür Bakanlığı'nın çalışmasında eserin basım tarihinin 1727 olarak verilmiş olması da ilginçtir.²⁹⁷

Kitapta kuruluşundan 1718 yılına kadar Bağdat şehrinin tarihinin yanı sıra Irak, İran, Musul ve Şam gibi Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde yaşanan önemli olaylar anlatılmaktadır. En sonda da bütün halifelerin ve III. Ahmed'e kadar olan Türk hükümdarlarının adları ve yaptıkları önemli işler verilmiştir. 5+130 yapraklık eser Kut'a göre 31x20 cm. , Şen ve Kabacalı'ya göre ise 27x17 cm. boyutlarındadır. 29 satırlık basılı kısmı ise 22x12 cm. boyutlarındadır. Daha önce Müteferrika Basımevi'nde basılan kitaplar gibi mihrabiyesi ve çerçevesi yoktur, reddadelidir. Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan kitabın satış fiyatı da 3 kuruştur.

İç Kapak Özellikleri

Osmanlı Türkleri'nin basımeviden çıkan yedinci kitap olan bu eserde de bir iç kapak oluşumundan söz etmek mümkün değildir. Diğer örneklerde olduğu gibi bu kitapta da niteleme bilgileri birden fazla yere dağılmış durumdadır.

Kitabın ilk sayfası kitap ve yazar adlarının birlikte ve daha büyük puntolarla yazıldığı satırla başlar. Bu satırın hemen altında üst satıra göre daha küçük ama metnin yazıldığı puntolardan daha büyük olan harflerle yazılmış besmele yer alır. İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış önsözü ve bir içindékiler bölümü olan kitabın ilk sayfasında kitaba ait bilgilere ulaşmak mümkündür. Eserde reddade ve sayfa numarası kullanılmıştır. İlk sayfa gibi çerçevesiz ve süslemesiz olan son sayfanın kolofon kısmında kitaba, yazara, basımevine ve basım tarihine ilişkin bilgiler yer alır.

²⁹⁷ Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası

h. Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque

Kitaba Ait Bilgiler

1730 yılında basılan eserin, İbrahim Müteferrika'nın Naima Tarihi'nin sonuna eklediği, basımevinde basılan kitapları kapsayan listede yer almamakla birlikte, bu basımevinden çıktığı bilinmektedir. Müteferrika'nın İstanbul'da döktürdüğü Latin harfleri ile basılan kitap olduğu konusunda da araştırmacılar hemfikirdir. Kitapta yazarın adı geçmemesine rağmen, kitabı Alman Cizvit rahibi olan Holdermann'ın, Meninski'nin ünlü gramerinden yola çıkarak hazırladığı bilinmektedir. Önsözünde ticaret için Osmanlı topraklarına gelen yabancılara Türkçe öğretmek için hazırlandığı ve Müteferrika'nın kitabın hazırlanmasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Osmanlıca'nın gramerini ve konuşmaya yönelik bilgileri aktarır. 9 yaprak+194 sayfa+ 3 yaprak olan kitabın içinde bir sayfa alfabe örnekleri ve adları vardır. Basılı alanı 17x11, tamamı 21x16 cm. boyutlarında olan eseri A. Şen'in 25,5x14,5 cm. olarak daha büyük bir şekilde tanımlaması dikkat çekicidir.²⁹⁸ Çünkü bu derecede bir farkın olması akla başka bir baskısının olabileceği ihtimalini getirir. Ancak henüz bu yönde bir iddianın ve belgenin ortaya sunulmuş olmadığını belirtmekte de yarar vardır. 1.000 adet basılan eser Osmanlı İmparatorluğu'nda 3 kuruşa, 200 adet kitap gönderilen Paris Cizvit okulunda ise 40 franka satılmıştır.²⁹⁹

İç Kapak Özellikleri

Bu kitaba kadar basılmış olan eserler de ve hatta bu kitaptan sonra basılan Arap harfli eserlerde genel anlamda bir iç kapaktan söz edilemese de bu kitapta bugün iç kapakta olması gereken bilgilerin hemen tamamının yer aldığı bir ilk sayfa vardır. Türk beşik devrinin kapsadığı sürelerde basılmış olan diğer tüm Latin harfli kitaplarda olduğu gibi bu kitapta da bilinçli olarak bir iç kapak oluşturma gayreti olmadan kitabın Avrupa baskısının tıpkısını taklit etme eğiliminden dolayı çok farkında olunmadan bir iç kapak oluşturulmuştur. Bu ve diğer örnekler iki hususu bize göstermesi bakımından çok önemlidir. Bunlardan ilki Osmanlı'da Osmanlıca

²⁹⁸ Adil Şen, *a.g.e*, s.65

²⁹⁹ Osman Ersoy, "İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları", s.425

kitaplar basılmaya başladığında Avrupa artık bir iç kapak geleneğini basma kültürüne yerleştirmişti. Bu gelenekle, yazma kitaptaki bugünün iç kapağına ait bilgiler, metin içinde buldukları yerlerden çok ayrı bir biçimde yerleştirilmiş ve bilgilerin tamamı o dönemde “ilk sayfa” diye adlandırılan sayfada toplanmaya çalışılmıştır. Zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar ve kitaptan faydalanmada işimizi kolaylaştıran noktalardan da yararlanarak bu bilgiler çeşitlenerek günümüze kadar gelmiş ve iç kapak adı ile bilinir olmuştur. Bu örneğin bize gösterdiği diğer bir gerçeklik de Osmanlı İmparatorluğu için en azından bu kitaba kadar basma kültüründe bir iç kapak geleneğinin henüz varolmadığıdır. Zira basılan diğer tüm kitaplar yazma nüshaların bir kopyası şeklinde oluşturulmuşlar, iç kapağına ait olan bilgiler yazmada nerede yer almışsa oralarda verilmişlerdir. Ancak önlerinde Avrupa gibi bir örneğin olması ilk başlarda bilinçli olmasa da Osmanlı'nın iç kapak oluşturma sürecini kolaylaştırmış ve kısaltmıştır. Bu geçiş önceleri sadece Batı'da var olanı taklit etme, olmayanı da geleneğinde var olan biçimi ile (geleneğe bağlı kalıp kitabı basma) yapma şeklinde olmuşsa da beşikdevrini de aşan bir sürenin sonunda iç kapağı oluşturma ve onun önemini farkına varma sürecinin başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Kitabın ilk sayfasında kitap adı, nerede basıldığı (İstanbul Constantinople olarak verilmiştir), Romen rakamı ile basım tarihi ve kısaca konusu verilmiştir. Ayrıca bu sayfada yaprak figürleri ile yapılmış bir süsleme vardır. Yanlış/doğru cetveli, önsöz, giriş ve içindekiler kısımları kitabın içinde yer alan diğer bilgilerdir.

i. Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l Ümem

Kitaba Ait Bilgiler

Evasıt-ı Şaban 1144 (13 Şubat 1732) tarihinde basılan kitabın yazarı İbrahim Müteferrika'dır. Dönemin padişahı I. Mahmud'un bizzat teşviki ile yazılan kitap Müteferrika'nın “Risale-i İslamiye” ve “Vesiletü'l Tıbaa” dan sonra yazdığı üçüncü kitaptır.³⁰⁰ 19,5x13 cm. kitap, 14x8 cm. yazılı alan boyutlarında olan kitap 48 yapaktır. Osmanlı yönetim sisteminde yeni bir yapılanmanın gerekliliğini ve

³⁰⁰Adil Şen, a.g.e., s71

uygulama yöntemlerini bilimsel bir şekilde anlatan Müteferrika, kitabın başında okuduğu Latince kitaplarda dikkatini çeken askerlik ve savaşlarla, devlet yönetimi ile ilgili parçaları toplayarak bu eseri yazdığını belirtmiştir. Avrupa'daki yönetim biçimlerinin “monarkiya”, “aristokrasiya” ve “demokrasiya”³⁰¹ olarak üçe ayrılarak verildiği eser bir bakıma padişaha sunulmuş bir ıslahat projesi gibidir. Bu açıdan bakıldığında eser Türk toplumunun Batı'lılaşıma girişimlerinin başlangıcı olarak da kabul görmüştür. Baron Reviczki tarafından çevrilip “Traite de la tactique” adı ile 1769 yılında Viyana'da Fransızca'sı basılan kitap³⁰² Müteferrika Basımevi'nden çıkan 9'uncu kitaptır Ancak E. Carleson'un Müteferrika Basımeviden çıkan kitapların listesinde 11'inci eser olarak gösterilmiştir.³⁰³ Diğer araştırmacıların verdiği kitap sırası birbirini tuttuğu ve Carleson basım tarihini vermeden kitabı 11'inci sıraya koyduğu için bu çalışmada eser 9'uncu sırada verilmiştir. Kitapların basım tarihleri karşılaştırıldığında da bu tavrın doğru olduğu görülmektedir. Aynı bilgileri doğrulayan Özege'de kitaba kataloğunda 22315 numarasını vermiştir.³⁰⁴ Reddadesi olan, çerçevesi olmayan bu kitap mihrabiye'nin ilk kullanıldığı kitap olma özelliğini de taşımaktadır. Bu yenilik Osmanlı'nın baskı tekniğini geliştirmenin etkilerini Avrupa'dan farklı bir şekilde değerlendirme eğiliminin içinde olduğunun göstergesi olarak da algılanabilir. Çünkü Avrupa basımevleri baskı tekniğinde attıkları her adımla kitap basmacılığının yazmadan ayrı bir tarzını ve tekniğini oluşturmaya çalışırken Osmanlı bu yenilikleri yama kitapta var olan ancak basma kitapta teknik zorluklar nedeni ile yer veremediği şeyleri uygulamada, yani yazma geleneğine olan bağlılığını pekiştirmede kullanmıştır. Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan ve 19 satırlı olan eserin fiyatı 1 kuruş /30-100 franktır. 1777 yılında Fransızca'dan sonra Rusça'ya da çevrilmiştir.³⁰⁵

İç Kapak Özellikleri

Basılan bir önceki kitapta iç kapak görevi görebilecek bir örnek bizzat konulmuş olmasına rağmen bu kitabın da diğer Arap harflerle basılan kitaplar gibi

³⁰¹ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.51

³⁰² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.51

³⁰³ Edvard Carleson, **a.g.e.**, s.11

³⁰⁴ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

³⁰⁵ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.51

bir iç kapağı ya da bunun habercisi sayılabilecek bir bölümü yoktur. Kitap genel olarak yazma kültürüne bağlı kalınarak düzenlenmiş ve basılmıştır.

Kitabın ilk sayfasında ilk defa olarak mihrabiye kullanılmıştır. Bu bir bakıma ilk sayfada yapılmış bir süsleme gibidir. Kitaba yansıtılan bu tavır, baskı tekniğinde kazanılan tecrübelerin ve Avrupa'dan edinilen yeni tekniklerin basılan kitabı daha çok yazma nüshasına benzetme gayreti içinde olduğunun bir göstergesidir. Mihrabiye'nin içinde kitabın ismi yazılıdır. Daha sonra hemen altında besmele ve ardından diğer satırda metin başlar. Kitap çerçevesiz ve reddadeldir. Sonunda kolofon vardır ve burada basım yeri ve basıldığı tarihe ilişkin bilgiler verilmiştir. Tarihin Arapça ve yazı ile verilmesi geleneği de devam etmektedir.

j. Füyûzât-ı Mıknâtısiyye

Kitaba Ait Bilgiler

Carleson'un Arapça'dan çevrildiğini söylediği kitap,³⁰⁶ İbrahim Müteferrika tarafından pusulanın icadı ve kullanımı hakkında bilgiler içeren Latince çeşitli kitaplardan çeviriler yapılarak derlenmiştir. Gurre-i Ramazan 1144 (27 Şubat 1732) yılında basılan eser, yazıldığı döneme göre bilimsel ve çağdaş bir kitaptır.³⁰⁷ Müteferrika kitabında, bu konuda yazılmış en önemli eserlerden biri olduğunu düşündüğü, 1721 yılında Leipzig'de basılan, yazarının ve kitabın ismini vermediği bir başka kitaptan da bahseder. 23 yapraklı kitabın içinde bakır kalıp baskı ile yapılmış iki çift sayfa pusula gravürü de vardır. 19,5x12,5 ve 14x 8 cm. boyutlarında, mihrabiye'li, reddadeli ve çerçevesiz olan eser 19 satırlıdır. Filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılan kitaba 3 kuruş/30-300 frank fiyat belirlenmiştir. Müteferrika basım evinden çıkan 10. Kitap olan eser Carleson'un listesinde³⁰⁸ 12'inci kitap olarak gösterilmiştir ancak ne bunu doğrulayan bir belge ne de başka bir çalışma vardır.

³⁰⁶ Edvard Carleson, a.g.e., s.12

³⁰⁷ Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknâtısiyye (Mıknâtısin Yararları) Adlı Kitabı," **Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1982, s.287

³⁰⁸ Edvard Carleson, a.g.e. , s.11

Eser Türkiye Basmaları Toplu Kataloğunda 11202, Özege'nin toplu kataloğunda 6007. sırada verilmiştir.³⁰⁹

İç Kapak Özellikleri

Türkçe basılmış diğer kitaplar gibi, iç kapak olmaksızın ilk sayfa ile başlayan eserde yine süsleme olarak da tanımlanabilecek bir mihrabiye vardır. Bu eser de çerçevesiz ve reddadelidir. Kitapta bugün anladığımız anlamda bir süsleme yoktur. Son sayfadaki kolofon kısmında yine basımevi, basım yeri ve Arapça yazı ile yazılmış basım tarihi vardır. “amma ba'd” ibaresinden sonra da kitaba ve nitelemede kullanılacak bazı verilere ilişkin kısa bilgiler verilmiştir.

k. Kitâb-ı Cihânnümâ li Kâtip Çelebi

Kitaba Ait Bilgiler

Mustafa bin Abdullah (Katip Çelebi) tarafından kaleme alınan eserin yazımı 1648 yılında tamamlanmıştır. Günümüzde dahi bilimselliği ve bibliyografik özelliğine çok değer verilen, haklı bir şöhrete sahip olan yapıtta coğrafya üzerine genel bilgiler verildikten sonra kıta ve ülkeler tanıtılmıştır. İ. H. Uzunçarşılı'ya göre 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732) yılında basılan kitap tartışmasız Müteferrika Basımevi'nden çıkan eserlerin en önemlisidir.³¹⁰ Osmanlı'nın coğrafya alanında devir açacak kadar büyük önemi olan bu eser, coğrafya da Doğu görüşünden Batı görüşüne geçişte bir dönüm noktasıdır. Katip Çelebi kitabı iki bölüm olarak düzenlemiş, ikinci bölümde G. Marcato, A. Ortelius ve P. Cluverius gibi Batı'lı yazarların eserlerinden yararlanarak birincisinden farklı bir sistem uygulamaya çalışmıştır. Ancak ilk bölüm gibi bu da tamamlanamamıştır. 1657 yılında Katip Çelebi'nin ölümünden sonra yarım kalan bu kısmı Ebu Bekir bin Behram tamamlamıştır.³¹¹ Bu bölüm baskı kitapta 424. sayfada başlar. Müteferrika ise kitabı biri Asya diğeri Avrupa olmak üzere iki cilt halinde basmayı düşünür ama bunu

³⁰⁹ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

³¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV. Cilt 2.Kısım XVIII. Yüzyıl**, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.51

³¹¹ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.54

gerçekleştiremez. Yalnızca kendi eklerinin de olduğu³¹² Asya'yı içeren bölümü basabilmiştir. Müteferrika el yazması nüshadan farklı olarak kitaba önemli ekler yapmış, önsözde evrendeki çeşitli sistemler hakkında bilgiler vererek Copernic'i tanıtmıştır.³¹³ Büyük bir özenle renkli harita ve şekiller eklenerek basılan kitabın şekil ve harita sayısı nüshalara göre 36-40 arasında değişmektedir. Bir kısmı çift sayfada olan bu şekil ve haritaların sonradan renklendirilmiş olan nüshaları da vardır. Ahmedü'l Kırımı, Mıgırdıç Galatavi ve İbrahim Tophanevî imzaları taşıyan şekil ve haritaların bir kısmında çizerin adı yoktur. 14 yaprak+698 sayfadan oluşan kitapta bakır kalıp baskılı 9'u tek 4'ü çift sayfalı 13 şekil, 13'ü tek 14'ü çift sayfalı 27 de harita vardır. Sayfa boyutu 31x18 cm. olan eserin basılı alan boyutu 24x12,5 cm.'dir. 31 satırlı, mihrabiyeli, çerçevesiz ve reddadeli olarak 500 adet basılan bu kitabın normal fiyatı 30 kuruş/90 frankken, ciltli ve tezhipli nüshanın fiyatı 44 kuruş/150 franktır. Kitap filigranlı Avrupa kağıda basılmıştır.

İç Kapak Özellikleri

Müteferrika Basımevi'nden çıkan en değerli kitaplardan biri olan bu eserde de bir iç kapağın varlığından ve yazma kitap geleneğinin dışına çıkıldığından söz edilemez. Renklendirilmiş olan bu eserin baskı sırasında mı yoksa sonradan mı renklendirildiği konusunda kesin bir bilgiye ulaşılmış değildir.

Kitabın ilk sayfasının en üstünde yine mihrabiye vardır ve oda renkli süslemelidir. Kitabın ve yazarının adı öncekilerden farklı olarak mihrabiyenin içinde değilde mihrabiyenin hemen altında çerçevelenerek oluşturulan bir küçük bölümde verilmiştir. Bu çerçeveli bölümün altında besmele, onunda hemen altında metin yer alır. Kitap ve yazarın adının yazıldığı puntolar besmeleden, besmelenin puntosu da metninkinden daha büyüktür. Kitap reddadeli, çerçeveli ve sayfaları numaralıdır. Kolofun özelliği çizgilerle biçimlenen kitabın bu kısmında kitap hakkında bilgiler veren kısmı vardır. Yazara, kitap adına, basımevine ve basım tarihine ilişkin

³¹² Bu eklerin bir kısmı kendi kaleminden çıkmış Anadolu ve Arabistan coğrafyası ile ilgili, bir kısmı da Ebubekir bin Behraü'd-Dimışki'den alınmıştır.

³¹³ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.52

bilgilerin toplu verildiği yer yine son sayfadır. Ayrıca kitapta Müteferrika'nın bir giriş yazısı ve bir de fihrist vardır.

I. Takvîmü't Tevârîh

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Muharrem 1146 (14 Haziran 1733) tarihinde basılan kitabın yazarı Mustafa bin Abdullah (Katip Çelebi) dir. Katip Çelebi'nin biyografisi ile başlayan kitap, Adem Peygamber'den 1648 yılına kadar geçen dönemde yaşanan olayları anlatır. Bir bakıma dünya tarihi olan kitaba çeşitli ekler yapılarak güncel olması sağlanmaya çalışılmıştır. 1648 den 1732 yılına kadar olan dönem “Şeyh Mehmed Efendi Zeyli”nden, son iki yılda bizzat Müteferrika'nın kendi yaptığı eklerle tamamlanmıştır. Carleson'un listesi bu kitap içinde diğerlerinden farklı bir basılış sırası verir. Konu hakkında yapılan diğer tüm çalışmalarda kitap basımevinin 12'inci kitabı olarak gösterilirken, bu listede 10'uncu sıradadır.³¹⁴ Kitabın boyutları ve sayfa sayısı konusunda genelde olduğu gibi tutarsızlık söz konusu. A. Şen eserin 25,5x14,5 cm. boyutlarında, 12+247 sayfa olduğunu savunurken,³¹⁵ T. Kut 26,5x16,5 kitap, 20,5x10 cm. basılı alan boyutlarında ve 6 yaprak+247 sayfa olduğunu belirtir.³¹⁶ A.Kabacalı'ya göre ise Osmanlı'da 3 kuruş ya da 15 franka, Fransa'da ise 38 franka satılan kitap, 9+247 sayfalı ve kitap olarak 27x17, basılı alan olarak da 20,5x11,5 cm. boyutlarındadır.³¹⁷ Aynı sayfa sayılarını veren Özege eseri kataloğunda 19593. sıraya koymuştur.³¹⁸ Mihrabiye, çerçevesiz, reddadeli olarak basılan kitabın satır sayısı 27'dir ve filigranlı Avrupa kağıda 500 adet basılmıştır.

İç Kapak Özellikleri

Müteferrika Basımevi'nden çıkan bu 12'inci kitabında bir iç kapağı ya da onun cevapladığı sorulara karşılık gelecek bir bölümü yoktur. Mihrabiye olan kitabın mihrabiyesinden sonra alt alta aynı büyüklükteki puntolarla yazılmış kitabın

³¹⁴ Edvard Carleson, a.g.e., s.11

³¹⁵ Adil Şen, a.g.e., s.65-66

³¹⁶ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.57

³¹⁷ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.53

³¹⁸ Milli Kütüphane, *Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*

ve yazarının adı ile besmele yer alır. Bunlardan sonra başlayan metin daha küçük puntolarla yazılmıştır. Çeşitli eklemeler yapılan eser hakkında ilk bilgilere “amma ba’d” ibaresinden sonra rastlanır. Çerçevesiz ve reddadeli olan kitabın aynı zamanda sayfaları numaralıdır. Süslemesi olmayan kitapta bir önsöz bir de fihrist vardır. Diğer kitaplara göre kolofonu biçimsel olarak daha az belirgin olan eserin adı, yazarı, basımevi, basım yeri ve Arapça yazı ile yazılarak verilen basım tarihine ilişkin bilgilerin tamamı bu bölümdedir.

m. Târîh-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyin fî Hulâsat-i Ahbari’l-Hâfikayn)

Kitaba Ait Bilgiler

“Hüseyin’in doğu ve batı haberlerini, olaylarını özetleyen bahçesi” olarak tercüme edilebilecek olan kitap, ilk devlet tarihçi kabuledilen Na’ima tarafından Amcazade Hüseyin Paşa’ya ithaf olunarak yazılmıştır. 1591-1659³¹⁹ yılları arasında yaşanan önemli olayların anlatıldığı kitap çok ilgi görmüştür. Evasıt-ı Muharrem 1147 (18 Haziran 1734) de ilki, Evasıt-ı Cemaziyü’l-evvel 1147 (14 Ekim 1734) de ikinci olmak üzere iki cilt halinde basılan kitabın daha sonraki dönemlerde yeni baskılarının yapılmış olması da bu ilginin bir göstergesidir. Müteferrika, Takvimü’t Tevarih’in ön sözünde Osmanlı tarihini yayımlayacağını, bunun için önce Na’ima tarihini daha sonra da bunu tamamlayan Raşid Efendi ve Çelebizade Âsım tarihlerinin basılacağını belirtmiştir.³²⁰ Sonraki basılan iki kitapta da görüleceği gibi bu amaç gerçekleştirilmiştir. Kitabın sonunda İbrahim Müteferrika’nın bastığı kitapların adları, baskı tarihleri ve kaçar adet basıldıkları vardır. Bu bilgiler gerek Müteferrika Basımevi tarihine ışık tutması, gerekse kitaplardan yola çıkarak o dönem ve bazı tarihler hakkında bilgi vermesi bakımından son derece önemlidir. Basılan ilk cilt 12 yaprak+701 sayfa, ikinci cilt de 3+711 sayfa+15 yapraktır. Kut’a göre 33,5x20 cm. kitap 25x12 cm. basılı alan boyutu olan kitap Şen’e göre 31x19.5 cm. boyutlarındadır. Filigranlı Avrupa kağıda 33 satır sayılı olarak 500 adet basılan

³¹⁹ Turgut Kut bu dönemleri 1547-1703 yılları arası olarak vermiştir

³²⁰ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.53

eserin reddadesi ve mihrabiyesi vardır. Diğerleri gibi çerçevesi olmayan kitabın basma nüshasının bedeli 7 kuruş, yani 75 franktır.³²¹

İç Kapak Özellikleri

İki cilt olarak basılan bu kitabında yazma geleneğinin özelliklerinin dışına çıkan bir biçimsel özelliği ve iç kapağı yoktur. İlk cildinde bir önsözü olan kitabın her iki cildinde de bir fihrist vardır. İlk ciltteki fihrist, fihrist-i cild-i evvel (birinci cildin fihristi) diğeri ise fihrist-i cild-i sani (ikinci cildin fihristi) adı ile bilinir. İkinci cildin içinde daha önce İbrahim Müteferrika tarafından basılan kitapların bir listesi vardır. Mihrabiyeli ve reddadeli olan kitabın sayfaları da numaralıdır. Mihrabiyenin altında kitabın ismi onunda altında besmele yer alır ve daha sonra metin başlar. Süslemesiz ve çerçevesiz olan kitapta yazma gelenekleri devam ettirilmiş ve kitaba ait bazı bilgilere ilk sayfada değinilmiştir. Cilt kaydına, kitap ve yazar adına, basım evrine, basım yerine, basım tarihine ilişkin bilgiler de her zaman olduğu gibi kolofonda verilmiştir.

n. Târîh-i Râşid

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Zilhicce 1154 (17 Şubat 1741) tarihinde üç cilt olarak basılan kitabın yazarı, tarihçi ve şair Mehmed Raşid'dir. Eser Na'ima Tarihi'nin devamı olup 1660-1721 yılları arası Osmanlı tarihini konu almaktadır.³²² Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan bibliyografyada İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Koleksiyonu içinde yer aldığı belirtilen eserin basım tarihi 1740 olarak verilmiştir.³²³ 1660-1721 yıllarını kapsayan Osmanlı tarihi içinde Osmanlı'da basım evinin kurulması sırasında önemli bir rolü olan ve daha önce değinilen Yirmi sekiz Mehmed Çelebi'nin Fransa seyahatnamesi de vardır. T. Kut'a göre ise bir önceki kitabın devamı olan bu eser 1703-1722 yıllarını içermektedir ve ilk cilt 15+277, ikinci cilt 9+193 yaprak, üçüncü cilt de 2+114 yapraktır.³²⁴ A. Şen'in ilk

³²¹ Osman Ersoy, "İlk Türk Basım Evinde Basılan Kitapların Fiyatları", s.427

³²² A.e., s.54

³²³ Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası

³²⁴ Turgut Kut, Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.60

cildin sayfa sayısını 13+227 olarak vermesi aradaki 50 yaprak göz önüne alındığında dikkat çekicidir.³²⁵ 31x20 cm. boyutlarında olan kitap reddadeli, mihrabiyeli ve çerçevesizdir. Satır sayısı 33'tür. Kaç adet basıldığı bilinmeyen kitabın kağıdı Avrupa'dan ithaldir. Ciltsiz ve tezhipsiz fiyatı 30 kuruş/90 frank olan kitabın ciltli ve tezhipli olanı 40 kuruş/120 frank ücretle satılmıştır.³²⁶

İç Kapak Özellikleri

1741 tarihinde basılan bu kitap da her bakımdan yazma kültürünün bir devamıdır. İç kapağa ait bilgiler tıpkı yazma kitapta olduğu gibi eserin farklı yerlerine dağılmış durumdadır. İlk cildi renkli olan ancak renklendirilme tarihi konusunda bilinmezlikler olan kitap üç cilttir. Her üç cilt de mihrabiyeli, çerçevesiz (ilk sayfa hariç) ve reddadeli. Kitabın ve yazarının adı ile besmelenin olduğu bölümler serlevha tarzındadır. Her üç cildinde de fihrist olan eserin ayrıca ikinci cildinde bir de ithaf yazısı vardır. Sayfaları numaralanmış olan kitabın ikinci ve üçüncü ciltleri de kitap-yazar adı ve besmele ile başlar. Üçüncü ciltteki kolofonun biçimsel olarak diğer ciltlerdeki kadar belirgin olmadığını söylemek gerekir. Buna rağmen her üç cildin sonunda da cilt kaydına, kitap adına, yazar adına, basımevine, basım yerine ve basım tarihine ilişkin bilgiler yer alır. Tarih şimdiye kadar olduğu gibi Arapça ve yazı ile verilmiştir.

o. Târîh-i Çelebi-zâde

Kitaba Ait Bilgiler

Küçükçelebi-zade İsmail Âsım Efendi tarafından yazılan kitap Gurre-i Zilhicce 1153 (17 Şubat 1741) tarihinde basılmıştır. Osmanlı Tarihi serisinin bu üçüncü kitabı 1722-1728 yıllarındaki gelişmeleri aktarmaktadır. Aynı bilgilerin verildiği Kültür Bakanlığı kataloğunda, eserin basım tarihi farklıdır ve 1740'tır.³²⁷ Bu açıdan bakıldığında Raşid Tarihi'ne bir ek gibidir. Kut'un çalışmasında da bu tarihler 1722-1729 olarak verilmiştir.³²⁸ Önceki iki kitaptaki görülen tarihler arasındaki

³²⁵ Adil Şen, a.g.e., s.66

³²⁶ Osman Ersoy, "İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları," s.427

³²⁷ Milli Kütüphane, *Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*

³²⁸ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.63

farklılık bu kitapta ortadan kalkmıştır. Ele alınan tarihler arasında ilk basımevinin kurulması ile sonuçlanan süreç de yaşandığı için, kitapta bu gelişmeler de verilmiştir. Dış ölçüleri 31x20 cm. , basılı alanı 25x12,5 cm. olan eserin satır sayısı 33'tür. Raşid Tarihi'nde olduğu gibi bu kitap da reddadelidir. Filigranlı Avrupa kağıda basılan kitap mihrabiyeli ve çerçevesizdir. Ciltlisi 40, ciltlisi 30 kuruş olan kitabın kaç adet basıldığı bilinmiyor.

İç Kapak Özellikleri

Kolofonun olduğu eser baskı tekniğinde yaşanan tecrübeler konusunda iyiye giden ivmenin izlerini taşısa da biçimsellik adına yazma kitaplardan farklı değildir. Çok net okunamayan kitabın son sayfasındaki mührün, bir bakıma Osmanlı Devleti'nin resmi basımevi gibi çalışan Müteferrika Basımevi'nin mührü olma olasılığının yanında nüshaya ait bir mühür olma ihtimali de vardır.

İçinde bir fihristi olan eser mihrabiyeli olan ilk sayfa ile başlar. Mihrabiyenin hemen altında alışlageldiği üzere önce kitabın adı, daha sonra biraz daha küçük puntolarla yazılmış olan besmele yer alır. Hemen sonra başlayan metnin puntoları ise biraz daha küçüktür. Kitap süslemesiz ve çerçevesizdir. Kitabın reddadesi vardır. Kolofon kısmında her zaman olduğu gibi kitabın adı, yazarı, basımevinin adı ve basıldığı tarih yazılmıştır. Ancak açıklamalardan da görüldüğü gibi eksiksiz nitelendirme bilgilerine ulaşmak için neredeyse kitabın tamamını gözden geçirmek gerekir. Unutulmaması gereken bir şey de bazen tamamını gözden geçirmek bile bu iş için yeterli olmayabilir.

p. Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna

Kitaba Ait Bilgiler

Müteferrika'nın metinde bazı düzeltmeler ve eklemeler yaptıktan sonra Gurre-i Muharrem 1154 (19 Mart 1741) tarihinde bastığı kitap, aynı zamanda Müteferrika'nın bizzat kendi eli ile bastığı son kitap olma özelliğini de taşır. I. Mahmud'un saltanat dönemi içinde kalan 1736-1739 yılları arasında Bosna'da yaşanan olayları, Bosna'yı işgale kalkışan Avusturyalılar ile Türkler arasındaki

savaşları, ayaklanmaları konu alan kitabın yazarı Bosnaviyü'l-asıl Ömer Efendi'dir. 62 yapraklı ve 24 satırlı olan kitap 20x14,5 cm., basılı alanı ise 15x8 cm.'dir. Reddadedeli olan eser çerçevesizdir. Mihrabiyeli olarak filigranlı Avrupa kağıda basılan kitabın baskı sayısı konusunda bir kayıt yoktur. 6 franka satıldığı bilinen kitabın kaç kuruş olduğu belirtilmese de basılan diğer kitapların fiyatındaki kuruş/frank oranından yola çıkarak kitabın fiyatının 1 kuruş 30 para ile 2 kuruş arasında olduğu söylenebilir. Kitap Özege kataloğunda 286. sırada verilmiştir.³²⁹

İç Kapak Özellikleri

İbrahim Müteferrika'nın kendi eli ile bastığı son kitap olan bu eser de basma tekniği ile üretilmesine rağmen bir el yazması gibi oluşturulan kitaplardandır ve kitap iç kapakla değil ilk sayfa ile başlar. Mihrabiyeli olan kitabın adı da serlevhada verilmiştir. Bunun dışında kitap çerçevesiz ve süslemesizdir. Mihrabiyenin ardından besmele, onun da ardından metin gelir. Reddadedeli olan kitabın ilk ve son sayfaları numaratsız diğer sayfaları ise numaralıdır. Yazma kitap geleneğinde olduğu gibi bu kitapta da ilk sayfada kitap hakkında bilgilerin olduğu bölüm vardır. Sonunda yer alan kolofon kısmında da kitabın baskı tekniği ile basıldığına ve basım tarihine ilişkin bilgiler vardır. Yazma kültürüne bu denli bağlı bir kitabın basım tarihi de Arapça ve yazı ile verilmiştir.

q. Lisânü'l-Acem (Ferheng-i Şuuri)

Kitaba Ait Bilgiler

Gurre-i Şaban 1155 (1 Ekim 1741742)³³⁰ yılında iki cilt olarak basılan 22.500 kelimelelik Farsça-Türkçe sözlük olan bu eser basıldığı dönemde çok büyük bir ihtiyacı karşılamıştır. İlk üçü dışında Müteferrika Basımevi'nde basılan kitaplara "Alâ yedü'l-fakir el-muhtaç ila rahmet-i Rabbe'l-kadir İbrahim min-Müteferrikagan-ı Dergah-ı Ali" kaydı konuluyor, yayıncı olarak Müteferrika'nın adı geçiyordu. Bu

³²⁹ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

³³⁰ Tarih konusunda Alpay Kabacalı ve Adil Şen 1742 yılını verirken Turgut Kut 1741 yılını vermiştir. Ancak durum Hicri tarihi Miladi tarihe çevirme sırasında olabilecek yanlışlıktan farklı bir şeydir. Çünkü her iki tarihte de yılların yanında verilen gün ve ay bilgilerinin aynı olması eğer hata varsa bunun sebebinin başka yerlerde aranması gerektiğini akla getirmektedir. (Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.65 ; Adil Şen, **a.g.e.**, s.67 ; Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.55)

kitapta bulunan “Ala yedü’l-hakir el-memur bi-ameli’t-tab” kaydı bize Müteferrika’nın kitap basma işi ile ilgilenmediğini gösterir.³³¹ Kitabı, İkinci İbrahim Efendi adı ile anılan ve Müteferrika’nın damadı olduğu tahmin edilen kişinin yayına hazırladığı sanılmaktadır.³³² Yayına hazırlanması işi ile ilgilenmese de kitabın önsözünü Müteferrika yazmıştır. Müteferrika Basımevi’nde bu kitaptan sonra diğer kitaplarda düşünüldüğünde J. Baysal’ın kitap için söylediği “Müteferrika basımevinde basılan son eserdir”³³³ sözünün aslında Müteferrika hayatta iken basılan son kitap olduğunu belirtmek için söylendiği sonucuna varılabilir. Kitabın ilk cildinin 2+454, ikincisinin ise 2+451 yapraktan meydana geldiği konusunda fikir birliği içinde olan araştırmacılar, boyutları konusunda farklı görüşlerdedirler. T. Kut 32x20 cm. sayfa 25x13,5 cm. basılı alan, A. Kabacalı 30x19 cm. sayfa 25,5x13 cm. basılı alan, A. Şen de 31x19,5 cm. yaprak boyutlarında olduğunu söylerler.³³⁴ Mihrabiyeli, çerçevesiz, reddadeli olan kitap 33 satırlıdır ve filigranlı Avrupa kağıda basılmıştır. Kaç adet basıldığı ve kaç kuruşa satıldığı bilinmeyen ciltli ve tezhiplisine 150, olmayanına da 120 frank değer konulmuştur.³³⁵

İç Kapak Özellikleri

Farsça-Türkçe hazırlanmış bir sözlük olan eser iki cilt ve renklidir. Genel olarak çerçevesiz olan kitabın ilk ve son sayfasında cetvel olarak konulmamış küçük çerçeveler vardır. Yazma kitap geleneğine bağlı kalınarak basılan kitabın her iki cildinde de birer ithaf yazısı ve birer fihrist vardır. Kitabın ilk sayfasının başında süslü ve renkli bir mihrabiye vardır. Bu özellik, ikinci cilt için de geçerlidir. Daha sonra her ikisi de ayrı ayrı çerçevelenmiş kitap adı ile besmele yazısı yer alır. Bu yazılardan daha küçük puntuyla yazılmış olan metin de hemen bunlardan sonra başlar. Reddadeli olan bu kitabın ilk sayfasında bazı nitelme bilgileri vardır. Kolofon kısmında yer alan yazılar da çerçevelenmiştir. Burada cilt kaydı, kitap adı,

³³¹ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s55

³³² Jale Baysal, *Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş*, s.76

³³³ A.e.

³³⁴ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.65

Adil Şen, a.g.e. , s.67

Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.55

³³⁵ Osman Ersoy, “İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları,” s.427

yazar adı ve basımevi adı görülebilir. Basım yılı da vardır ancak bu defa rakamla verilmiştir. Bu kitabın içinde de küçük bazı şekilsel süslemeler vardır.

r. Tercüme-i Sıhâh-ı Cevherî (Vankulu Lügati)

Kitaba Ait Bilgiler

Türk basım tarihinin ilk kitabı olarak 31 Ocak 1729 tarihinde baskısı yapılan bu sözlük çok rağbet görüp baskısı tükenince ikinci bir baskının yapılması gereği duyulmuştur. Bu kitap aynı zamanda İbrahim Müteferrika öldükten sonra basılan ilk kitaptır. Son kitabın basılmasının ardından 15 yıl geçtikten sonra Osmanlı'da kitap basımına daha önce basılan bir kitabın ikinci basımı ile tekrar başlanması hem Müteferrika'nın basılacak kitap tercihlerini ne denli doğru yaptığının hem de bu kitabın okur için ne denli kullanılır olduğunun bir göstergesidir. Müteferrika Basımevi'nin bu 18'inci kitabının ilk cildi Şaban 1169 (Mayıs 1756), ikinci cildi de Gurre-i Rebiül-Ahir 1170 (Aralık 1756) tarihinde yayınlanmıştır.³³⁶ Arapça'dan çevirisini Mehmed bin Mustafa el-Vani'nin yaptığı Ebu Nasır İsmâ'il bin Hamed El-Cevheri'nin bu eserinin ikinci baskısının ilk cildi 4+732 yaprak, ikincisi ise 430 yapraktır. 32,5x21 cm. yaprak boyutu olan eserin basılı alan boyutu 25,5x14 cm.'dir. Reddadedeli ve 33 satırlı olan kitap filigranlı Avrupa kağıda basılmıştır.

İç Kapak Özellikleri

Duyulan talepten dolayı ikinci defa baskısı yapılan eserin bu baskısı da ilki gibi yazma kitap geleneğine bağlı olarak çıkarılmıştır. Bir önceki baskı ile arasındaki en büyük fark 1756 tarihli bu baskının mihrabiyeli ve mihrabiyeli sayfanın da çerçevesiz olmasıdır. Bunun dışında sonunda iç kapağa ulaşılacak olan bir yolda küçükte olsa bazı adımların olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu baskıda da her iki cildin fihristi vardır. Yazma kitap geleneğine bağlı olarak oluşturulan diğer kitaplar gibi bu kitabın hemen başında kitap ve çevirene ait bilgiler verilmiştir. Mihrabiyeden sonra sıra ile kitabın adı ve besmele yazısı çerçeve içinde verildikten sonra ilk sayfada metne geçilmiştir. Çerçevesiz ve reddadedeli olan kitabın sayfaları

³³⁶ Jale Baysal, **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türkleri'nin Bastıkları Kitaplar** adlı eserinde basım yılı olarak 1755 yılını, Alpay Kabacalı da **Türk Kitap Tarihi I** adlı eserinde ilk cilt için 1755, ikinci cilt için 1756 yılını verir.

numaralıdır. Küçük birkaç değişiklik dışında kolofon ve düzenleniş şekli kitabın ilk baskısı ile aynıdır. Bu baskıda da cilt kaydı, çeviren, kitap adı, yazar adı, basımevi, basım yeri ve basım tarihine ilişkin bilgiler verilmiştir. Tarih yine Arapça ve yazı ile verilmiştir.

s. Târîh-i Samî ve Şâkîr ve Suphî

Kitaba Ait Bilgiler

Üç ayrı tarihçi, Mustafa Sami-Hüseyin Şakir-Mahmud Suphi tarafından yazılan kitap 1728-1743 yılları arasında (Tarih-i Çelebizade adlı kitabın ele aldığı dönemin bittiği tarihte başlar) yaşanan olayları konu alır. Basımevinin faaliyette olmadığı uzunca bir zamandan sonra 1784³³⁷ yılında basılan kitap bu açıdan basımevinin ikinci başlangıç döneminin ilk ürünü gibidir. 3+8+238 yapraklı bu eser T. Kut'a göre 30,5x19 cm. sayfa, 25,5x14,5 cm. basılı alan, A. Kabacalı'ya göre ise 32x21 cm. sayfa, 24,5x14,5 cm. basılı alan boyutlarındadır.³³⁸ Reddedeli ve 33 satırlı bu kitabın mihrabiyesi ve çerçevesi de vardır. Filigranlı Avrupa kağıda baskısı yapılan eser 20 kuruştan satılmıştır. Kültür Bakanlığı'nın kataloğunda bu bilgilerin bir kısmı yoktur ancak olanlarda yukarıda verilenlerle örtüşmektedir.³³⁹

İç Kapak Özellikleri

Uzun bir aradan sonra Müteferrika Basımevi'nden çıkan bu eserin de Latin harfli basılan kitaplardaki gibi bir iç kapağının olduğunu söylemek mümkün değildir. Kitabın başında o dönem basımevinin sorumluluğunu üstlenmiş olan Ahmed Vasıf Efendi tarafından kaleme alınmış bir önsöz vardır. Bu önsöz genel olarak basımevinden bahseder. Temelde iki ana bölümden oluşan kitabın her iki bölümünün başındaki ilk sayfalar renkli mihrabiyelerle başlar. Aynı sayfalarda mihrabiye ile besmele yazısının arasında serlevha vardır. Ancak muhtemelen sonradan tezhiplenmiş serlevhada, kitap adı yazılmamıştır.

³³⁷ Jale Baysal'ın, **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar** adlı kitabının 34. sayfasında verdiği bilgiye göre bu tarih 1783'dür

³³⁸ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.72

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.63

³³⁹ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

Her iki ana bölümü içine alan tek fihristli olan kitap reddadedeli ve çerçevesizdir ancak her iki bölümünde ilk ve son sayfaları çerçevesizdir. Kitap hakkında bilgilerin yer aldığı bölümü görmek adına bize fikir veren ilk sayfa geleneği bu kitapta da devam etmektedir. Bölümlerin son sayfaları biçim olarak kolofon geleneğine çok uygun olmasa da içerik olarak bu özelliği devam ettirirler. Yani bu sayfalarda kitap, yazarı, basıldığı yer ve basım tarihi gibi konularda bilgilere ulaşılabilir. Mihrabiyelerinin dışında süslemesi olan eser yazma geleneğine sadık kalarak hazırlanmıştır.

t. Târîh-i İzzî

Kitaba Ait Bilgiler

1744-1753 yılları arasındaki tarihî olayları kapsayan kitap bir bakıma Süleyman İzzi tarafından Suphi tarihinin devam ettirilmiş halidir. 18 sayfa sunuş yazısı ve fihrist+288 yapraktan oluşan eser, 1785 yılında basılmıştır ancak J. Baysal ve A. Kabacalı basım yılını 1784 olarak kabul ederler. T. Kut'a göre 31x22 cm. sayfa, 24,5x12 cm. basılı alan boyutu olan eserin Kabacalı'ya göre sayfa boyutu 32x22 cm., basılı alan boyutu 25x14,5 cm.'dir.³⁴⁰ Filigranlı Avrupa kağıda basılmış olan kitap önceleri 15, daha sonra 25 kuruştan satılmıştır. Mihrabiyesiz, çerçevesiz ve reddadedelidir. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Koleksiyonu ve Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda yer alan kitabı Özege 19850 numaralı eser olarak vermiştir.³⁴¹

İç Kapak Özellikleri

Kitapların mihrabiyesi basılmaya başlanmasının ardından mihrabiyesiz basılan ilk kitap olan eser kendinden önce baskısı yapılan kitabın devamı niteliğindedir ve gerek biçim gerekse basma tekniğinin uygulanışı açısından yazma kitabın bir devamı niteliğindedir. Bu etkileşimin izleri doğal olarak nitelirmede başvurulan bilgilerin yer aldığı bölümler konusunda da kendini gösterir. Bu kitapta da ahd-i hümayunudan hemen sonra Ahmed Vasıf Efendi tarafından kaleme alınmış

³⁴⁰ Turgut Kut, *Yamadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.75

Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.63

³⁴¹ Milli Kütüphane, *Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*

bir önsöz vardır. İlk ve son sayfası ile ahd-ı hümayun sayfası hariç çerçevesiz olan eser iki bölümden oluşur ve içinde bir fihrist vardır. Kitap eser adı ile değil doğrudan besmele ile başlar. Yazma kitap geleneğinde olduğu gibi ilk sayfadaki giriş yazısından sonra kitap ile ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Süslemesiz olan eserin sayfa numaraları vardır. Kitap adı, yazarı, basıldığı tarih ve basımına ilişkin bilgilerin bir arada verildiği yer de yine kitabın kolofonundadır. Basım tarih bu kitapta da Arapça ve yazı ile verilmiştir.

u. İ'râbü'l-Kâfiye

Kitaba Ait Bilgiler

Bu kitap İbn Hacib'in yeterli anlamına gelen "Kafiye" adlı Arapça gramer kitabının Güzelhisarlı Zeyni-zade'nin Kafiye'deki kelimelerin söz dizimi kurallarına göre düzenlenmesi eklenerek 1786 tarihinde basılmıştır. Kabacalı ve Baysal tarih olarak yine bir yıl öncesini, 1785 tarihini verirler.³⁴² Aslı Arapça olan eserin tam adı "el-Fevâidü'l-Şâfiye'Alâ i'Râbi'l-Kâfi"dir. Aynı zamanda baskısı yapılan ilk ders kitabıdır. 7 yaprak+ 748 sayfadan oluşan kitap 21 satırlıdır. Kabacalı'nın diğer araştırmalarda yer almayan şu tespiti dikkat çekicidir. Ona göre bu kitap iki cilt halinde basılmıştır.³⁴³ Filigranlı Avrupa kağıda 1000 adet basılan kitap mihrabiyelidir. Çerçevesiz olan eser reddadelidir. Bu eserin Kültür Bakanlığı Toplu Kataloğu içinde kaydı yoktur.

İç Kapak Özellikleri

Arapça gramer konulu olan kitap yazma geleneğinde olduğu gibi ilk sayfa ile başlar. Eserin bir iç kapağı ya da onun yerine geçebilecek bir örneği yoktur. İlk sayfa süslü ama siyah-beyaz bir mihrabiye ile başlar. Mihrabiyede serlevha içinde kitap adına da yer verilmiştir. Bunun altında da metin ile aynı puntolarla yazılmış besmele yazısı yer alır ancak bu yazı çizgi ile ana metinden ayrılmıştır. Sayfaları numaralanmış olan kitap süslemesiz, çerçevesiz ve reddadelidir. Basım tarihi ve kitap

³⁴² Jale Baysal, **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, s.34

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.63

³⁴³ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.63

hakkında bazı bilgilerin verildiği önsözü ise Raşid Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Yine kitabın başında içindekiler yerine kullanılmış üç sayfalık bir fihrist vardır. Yazma kitaptan taşınan bir özellik olan “amma ba’d” ve sonrasında verilenler bu eser içinde aynen devam etmektedir. Kitabın son sayfasındaki kolofonda da basımevi ve Arapça yazı ile verilmiş kitap basım tarihine ilişkin bilgiler vardır.

v. Fenn-i Harb

Kitaba Ait Bilgiler

Yazarının adı ve hangi yılda basıldığına dair bir kaydı olmayan kitabın tarihi başında yer alan Raşid Efendi'nin reisülküttab olduğuna ilişkin kaydın ışığında 1792 olarak tespit edilmiştir. Ancak bu bilgiler kitabın yazarını da belirlemek için yeterli değildir. Bu nedenle yazar konusunda görüş farklılıkları vardır. Raşid Efendi'ye ait önsözde kitabın yazarı “Avrupa ricalinin ashab-ı maa'arifinden Voban nam müellif-i meşhurunun funun-ı harbiyye”³⁴⁴ şeklinde verilmiş olsa da bu kitabın yazarının ünlü askerlik uzmanı Marquis Sebastian Vauban olduğunu belgelemeye yetmez. Çünkü kitabın içinde çok sayıda kitabın yayıncılığını yapan Bernard Forest de Belidor'un da ismi geçmektedir. H. R. Ertuğ kitabın yazarının Vauban olduğunu savunurken, Kabacalı yazarın Belidor, Kut ise yazarın belli olmadığını söylerler.³⁴⁵ Boğdan Voyvodası Aleksandr İpsilanti'nin oğlu Konstantin İpsilanti tarafından Fransızca'dan çevrilen eser, adından da anlaşıldığı gibi askerlik konuludur. 4+40 yapraktan oluşan kitapta resim olup olmadığı konusunda da farklı görüşler vardır. S. N. Gerçek kitabın resimsiz olduğunu söylerken, A. Kabacalı'ya göre bunun tersi doğrudur.³⁴⁶ Sayfa boyutu 35x25 cm., basılı alan boyutu 26,5x14,5 cm. olan kitap 35 satırlıdır ve filigranlı Avrupa kağıda 300 adet basılmıştır. Mihrabiyeli, çerçevesiz ve reddadedilidir. Kültür Bakanlığı'nın kataloğunda Raşid Efendi basımeviden çıkmış olarak gösterilen kitabı hemen tüm eski harfli basma eserler dermesinde görmek mümkündür. Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda, Özege kataloğunda(5511),

³⁴⁴ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.79

³⁴⁵ Hasan Refik Ertuğ, **a.g.e.**, s.119

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.79

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.63

³⁴⁶ Selim Nüzhet Gerçek, **a.g.e.**, s.97

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.64

Türk Basmaları Toplu Kataloğunda(5886) ve İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basmalar Kataloğunda.³⁴⁷

İç Kapak Özellikleri

Yazarı ve basım tarihi konusunda herhangi bir kayıt taşımayan kitap genel anlamda yazma kitap formuna sadık kalınarak basılmıştır. Mihrabiye ve çerçevele ilk sayfa ile başlayan kitap, kolofonlu ve yine çerçevele son sayfa ile biter. Bu ikisinin dışında kalan sayfaları çerçevesiz olan kitabın sayfaları numaralıdır. Eserde dikkati ilk çeken şey mihrabiyesidir. Çünkü mihrabiye bu kez alışlageldiği gibi çiçek ya da benzeri figürlerle süslenmemiş, savaşta kullanılan silah ve malzemelerin resmedildiği, bir biçimde bütünleştirildiği bir süsleme yoluna gidilmiştir. İlk sayfadan hemen sonra ahd-i hümayun sayfası yer alır. Bu sayfayı Raşid Efendi tarafından kaleme alınan ve basımevinden söz eden giriş yazısı takip eder. Daha sonra da iki sayfalık fihriste yer verilmiştir. Reddedeli olan kitap birkaç küçük savaş figürü dışında süslemesizdir. Nitelemde kullanılacak bazı bilgilere ise yazmalarda olduğu gibi kolofondan ulaşılabilir. Bunun dışında çeviren ve kitaba ilişkin bazı bilgilere “amma ba’ d” ibaresinden sonra da rastlanabilir.

y. Fenn-i Lağım

Kitaba Ait Bilgiler

Konusu askeri istihkam olan ve Aralık 1793 yılında basılan kitabın yazarı Sébastien Le Prestre de Vauban, Fransızca’dan çeviren de Konstantin İpsilanti’dir. Kitaptaki 11 adet bakır kalıp baskı ve şekil Kapril ve İstefen adlı iki Ermeni ustaya aittir.³⁴⁸ Gerek kitabın yazarı gerekse baskıları yapan ve şekilleri konusunda, Fenn-i Harb’da görülen fikir ayrılıkları yoktur. 7+24 yapraktan oluşan kitabın sayfaları 35 satırlı ve 32x21 cm. boyutunda, basılı alanı ise 26x14 cm. boyutundadır. Reddedeli, mihrabiyele ve çerçevesiz bu kitap filigranlı Avrupa kağıda 300 adet basılmıştır. Özege Kataloğunda 5539. sırada verilen eser, “Fenn-i” serinin ikinci kitabıdır.³⁴⁹

³⁴⁷ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

³⁴⁸ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.81

³⁴⁹ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

İç Kapak Özellikleri

Bir seri olarak da görülen, askerliği ve savaşı bir sanat gibi görerek bu doğrultuda anlatımların yapıldığı kitapların ikincisi olan eser de Konstantin İpsilanti tarafından çevrilmiştir. Son sayfada yer alan çiçekli motif ve aralarda bulunan savaşla ilgili şekil ve resimler dışında süslemesiz ve çerçevesiz olan kitap da ilk sayfa ile başlar. Bu sayfanın başında yer alan mihrabiye bir önceki örnekte olduğu gibi savaşla ve bu kitabın konusu olan lağımcılıkla ilgili figürlerle süslenmiştir. Mihrabiyeden sonra ne kitabın adına nede besmele yazısına yer verilmiş, doğrudan metne geçilmiştir. İlk sayfanın ardında Fenn-i Harb ile aynı olan ahd-i hümayun sayfası yer alır. Daha sonra da basımevi ve kitaptan bahseden önsöz gelir. Bu önsöz de diğeri gibi Raşid Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Reddadedeli olan kitapta bir de fihrist vardır. Kitabın son sayfasındaki kolofon çok kısa ve burada verilen bilgiler çok sınırlıdır. Tarih Türkçe ve yazı ile verilmiştir.

z. Fenn-i Muhasara

Kitaba Ait Bilgiler

Tercümesi Konstantin İpsilanti tarafından Recep 1206 (Şubat 1792) yılında tamamlanan kitabın yazarı da Vauban'dır. 1794 yılında basılan eser askeri taktik, kalelerin kuşatılması ve korunması konuludur. Kitabın basım tarihi önsözde Raşid Efendi'nin "sabıkan reisülküttap" olarak gösterilmesinden ve sayıları 30'u geçen bakır kalıp baskı resim, şekil ve planların kenarlarına düşülen tarihlerden tespit edilmiştir. Kitabın Fransızca aslının adı Fenn-i Lağım'dır.³⁵⁰ 4+75 yapraklı kitabın sayfa ve basılı alan boyutu A. Kabacalı'ya göre Fenn-i Lağım ile aynı, T. Kut'a göre ise 34x21,5 cm. ve 26x13,5 cm.'dir.³⁵¹ Filigranlı kalın Avrupa kağıda 327 adet basılan kitabın satır sayısı 35'dir. Eser mihrabiyeli, çerçevesiz ve reddadelidir. Bu kitap Müteferrika Basımevinden çıkan son kitaptır.

³⁵⁰ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.84

³⁵¹ A.e., s.84

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.64

İç Kapak Özellikleri

Serinin bu son kitabı da yazma kitap geleneğinin kurallarına sadık kalınarak basılmıştır. İlk sayfa ile başlayan kitabın mihrabiyesi vardır ve mihrabiye kuşatmayı anlatan bir resimle süslenmiştir. Mihrabiye'nin altında kitap adına yer verilmemiştir ve kitap daha büyük puntolu besmele ile başlar. Bunu takip eden metin biraz daha küçük puntoda basılmıştır. Sayfaları numaralı ve reddadeli olan kitap bir önceki kitap ile kıyaslanamayacak kadar uzun kolofonun olduğu son sayfa ile biter. Bu kitapta da Raşid Efendi'nin önsözü, ahd-i hümayun sayfası ve içindekiler yerine geçebilecek bir fihrist vardır. Bunların dışında kitabın bir de resim listesi vardır. Bu liste kitapta hangi resimlerin var olduğunu ve kitabın hangi sayfasında yer aldığını görebilmek için hazırlanmıştır. Kolofonda kitap adı, çeviren ve kitabın çıktığı basımevine ilişkin bazı bilgileri görmek mümkündür. Kitabın baskı tarihi Türkçe olarak yazı ile verilmiştir.

2. Mühendishane Basımevinde Basılan Kitaplar ve İç Kapakları

Osmanlı Türkleri tarafından kurulan ikinci basımevi olan Mühendishane Basımevi'nde basılan kitaplar konusunda okurun zihninde derin soru işaretleri doğmasına neden olan ciddi görüş ayrılıkları vardır. Basılmış bir eseri bazı araştırmacıların bu basımevinden, bazılarının ise başka bir basımevinden çıktığını savunmaları bu soru işaretlerinin en büyüklerindedir. Bu nedenle Mühendishane Basımevi için Müteferrika Basımevi'nde olduğu gibi şu kadar kitap basılmıştır demek oldukça güçtür. Örneğin T. Kut "Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar" adlı eserinde bu basımevinde baskısı yapılmış eser sayısını 16 olarak verirken, A. Kabacalı "Türk Kitap Tarihi" adlı eserinin birinci cildinde bu sayıyı 10 olarak vermiştir.³⁵² K. Beydilli ise 1995 tarihli "Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi" adlı eserinde bu sayıyı 12 olarak verirken, 1995 tarihli bu kendi eserinde ve T. Kut'un kitabında var olan bazı yanlışları ispatları ile verdiği 1997 Tarihli "Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında

³⁵² Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.90-108
Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.72-75

Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog” adlı eserinde bu sayıyı 19 olarak vermiştir.³⁵³ Mühendishane’de basılan kitaplar, basım tarihleri ve özellikleri, kendisinin de dahil daha önceden yapılmış listelerin hataları ve eksik yanları tarihi belgelerle verildiği için bu basımevinin bastığı kitapların listesi Beydilli’nin “Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog” adlı eseri esas alınarak hazırlanmıştır. Ancak sırası geldiğinde her basılan kitap hakkında hangi araştırmacıların hangi bilgileri verdiği ve bu kitap hakkında neleri savunduğu da mümkün olduğu kadar verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın konusu “Beşikdevri basmaları ve iç kapakları”dır, hangi kitabın hangi basımevinden çıktığı değil. Bu nedenle gerçeğe en yakın olan bir liste alınmış ve tezin amacı doğrultusunda inceleme yapılması amaçlanmıştır.

a. Mehâhü'l-Miyâh

Kitaba Ait Bilgiler

Mühendishane Basımevi’nde basılan ilk kitap olan bu eser “Su Risalesi” adı ile de bilinir. Bu kitabın basımevinin ilk ürünü olduğu konusunda bir fikir birliği vardır. Aşirefendizade Derviş Mehmed Hafid tarafından hazırlanan ve 1797 yılında baskısı yapılan kitap İstanbul’un çeşmelerini ve sularını tanıtır. Kitabın baş kısmında bulunan üç ayrı takriz³⁵⁴ yazısından önemli bir eser olduğu sonucu çıkartılabilir. Tarihçi Hammer’in 1800’lü yılların ortasına doğru sözü edilen kitabın kitapçılarda nüshasını bulma imkanının çok zor olduğuna dair bilgilendirmeleri de bu gerçeği desteklemektedir.³⁵⁵ 18x11 cm. boyutlarında olan eser T. Kut’a göre 15 yapraklı, A. Kabacalı’ya göre 26 sayfalı, K. Beydilliye göre ise 14 yapraklıdır.³⁵⁶ Kitabın sayfa derkenarında bulunan bir mizan(terazi) resminin hangi sayfada olduğu konusunda da

³⁵³ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihi Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254-255

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.15-17

³⁵⁴ **Takriz**: Bir eser için yazılmış övgü yazısı, bir kitabın başına konulmak üzere tanınmış bir kimseden istenen takdim ve takdir yazısı. (Ferit Devellioğlu, a.g.e., s.1229)

³⁵⁵ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.15

³⁵⁶ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihi Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.90
Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.72

farklı görüşler vardır. Beydilli resmin 11'inci sayfada olduğunu savunurken, Kabacalı 12'inci sayfada olduğunu idda eder. Kitap Özege Kataloğunun (12701) yanı sıra Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda da yer alır.³⁵⁷

İç Kapak Özellikleri

Mühendisane Basımevi'nin ilk ürünü olan bu kitap Türk kitap basmacılığının bu ikinci basımevinde de henüz yazma kültüründen kopup, basma kitap ve onun geleneklerini oluşturmak için ciddi adımlar atılmadığını göstermesi bakımından önemlidir. Çünkü bu eserde yazma kitap formuna bağlı kalınarak basılmış ve basımevleri ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu içinde daha bir rahat varlığını hissettirme şansı bulan Batı basmalarından kopyayı aşan, bir bakıma kendisine adapte etme olarak ifade edilebilecek etkilenmeler yaşanmamıştır. İç kapağı olmayan kitap ilk sayfa ile başlar ve mihrabiyesizdir. İlk sayfanın en başında kitabın basıldığı punto ölçülerinde basılmış olan kitap adı vardır ve onu besmele yazısı takip eder. Süslemeleri ve çerçevesi de olmayan kitap yazmalarda olduğu gibi kolofonun bulunduğu son sayfa ile biter. Kitabın başında yer verilen bilgilendirme yazıları eserin değerini göstermek bakımından önemli kabul edilebilir. Bazı nitelikleme bilgilerinin bulunabileceği ilk sayfadaki bilgiler ile kolofonda yer alan kitap adı, yazarı, basımevi ve basıldığı tarihe ilişkin bilgiler daha önce listelenen kitaplarda olduğu gibi verilmiştir. Ancak reddadeli ve sayfaları numaralı olan bu eserin son sayfasında verilen basım tarihi, harfler ile değil rakam ile basılmıştır.

b. Logaritma Cetveli

Kitaba Ait Bilgiler

A. Kabacalı'nın Mühendishane Basımevi'nde basılan eserler listesinde yer vermediği bu eseri T. Kut'ta 3'üncü eser olarak göstermiştir. Bu kitaptan sonra basılan iki kitabın da aynı tarihte basılmış olduğu göz önünde bulundurulursa, sıralamadaki bu farklılıkların neden kaynaklandığını kavramak daha kolay olacaktır. Çünkü aynı yıl içinde basılan bu kitapları daha detaylı bir tarihlendirme olmadığı durumlarda farklı çalışmalarda oluşturulan listeleri kişisel tavra bağlı olarak

³⁵⁷ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

sıralamak çok sık karşılaşılabilecek bir durumdur. Basım yeri ve tarihi kitapta belirtilmemiş olsa da bu kitaba ilişkin başka bir vesikadan basım yılının 18 Şubat 1798 olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁸ 271 sayfa olan bu kitap Mühendishane Öğrencilerinin kullanımı için basılmış bir ders kitabıdır.

İç Kapak Özellikleri

Mühendishane öğrencilerinin derlerine destek olması için basılan kitap nitelemeye kullanılacak olan bilgilerin bir arada ve kolay ulaşılabilir bir şekilde verilmesi diye de tanımlanabilecek olan iç kapak kaygısı olmadan hazırlanmış ve basılmıştır. Nitelemeye kullanılacak bazı bilgilere en rahat ulaşmayı sağlayan yerler olan ilk ve son sayfası, logaritmada kullanılan rakamsal değerlerin listelendiği cetvellerden ibaret olan kitapta bu bilgilere ulaşmanın tek yolu hemen hemen kitabın tamamını gözden geçirmektir. Bazı bilgilere ulaşmak için bu da yetmeyebilir ve bu durumda aynı döneme ait ya da o dönemden bahseden bazı tarihi belgeleri de incelemek gerekecektir. Sayfaları numaralanmış olan eserde hem “amma ba’d” ibaresi hem de son sayfadaki kolofon yoktur. Mihrabiyesi ve süslemesi olmayan kitap aynı zamanda çerçevesizdir.

c. Humbara Cetveli

Kitaba Ait Bilgiler

Basım tarihinin Selh-i Şa’ban 1212 (16 Şubat 1798) olduğunu savunan T. Kut’un çalışmasında basımeviden çıkan ikinci kitap olarak listelenen eser K. Beydilli tarafından Logaritma Cedveli’nden sonraya konulmuştur. A. Kabacalı listesinde bu kitaba da yer vermez. 273 sayfa olan eserin değişik mihrabiyeli farklı bir baskısı da vardır³⁵⁹ ancak bu baskının hangi basımevinde olduğu konusu bir bilinmezdir. Bu kitap da mühendishane öğrencilerinin derslerinde kullanılması amacı ile basılmıştır. Eser Türk Basmaları Toplum Kataloğu’nda iki defa verilmiştir. İlkinde

³⁵⁸ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.15

³⁵⁹ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar**, s.91

numarası 14340, ikincisinde ise 1431'dir ve aralarında ne fark olduğu da belirtilmemiştir. Özege'de kitabı 7996 numarası ile verir.³⁶⁰

İç Kapak Özellikleri

Logaritma Cetveli gibi Mühendishane öğrencilerinin kullanımı için basılan kitap iç kapak ve iç kapağı ilgilendiren bilgiler bakımından da bu eserle benzerlikler gösterir. Tarihi bilinmeyen ikinci baskısının aksine mihrabiyesiz olan bu baskının ilk sayfasında kitaba ilişkin bazı bilgileri bulmak mümkünken son sayfası rakamsal dizilişlerin verildiği bir cetvelle dolu olduğu için bir kolofondan ve bu kolofondan çıkartılabilecek kitaba ait bilgilerden söz edilemez. Bu sebepten ilk kapakta yer alan “amma ba'd” ibaresinden sonra gelenlerden çıkartılamayan bilgilere ulaşmak için kitabı gözden geçirmek gerekecektir. Sayfaları numaralı olan eserde süsleme yoktur.

d. Tefâvüt-i' Arz Cetveli

Kitaba Ait Bilgiler

A. Kabacalı'nın listesinde yine yer vermediği eserin diğer cetveller gibi 1798 yılında basıldığı sanılmaktadır. Bu konuda kesin bir bilgi olmasa da, Kut ve Beydilli aynı fikirdedirler ve eseri listelerinde Beydilli 3'üncü, Kut ise 4'üncü sıraya koymuşlardır.³⁶¹ Beydilli'nin 1995 tarihli çalışmasındaki listede³⁶² olmayan bu kitap 151 sayfadır. Diğer iki cetvel gibi Mühendishane Okulu'ndaki eğitime yardımcı olmak amacıyla basılan kitap hakkında bilinenler bunlardan ibarettir.

İç Kapak Özellikleri

Öğrenciler için hazırlanan ve Mühendishane Basımevi'nden çıkan ders kitaplarından biri de budur. Bu kitabın da ilk ve son sayfası tablolardan ibarettir. Bu durum daha baştan kitapta sözü edilebilecek bir iç kapağın ya da iç kapakla aynı amaca hizmet edecek bir bölümün olmadığını göstergesidir. Mihrabiyesiz ve

³⁶⁰ Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası

³⁶¹ Kemal Beydilli, Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog, s.15

Turgut Kut, Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.93

³⁶² Kemal Beydilli, Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826), s.254

süslemesiz olan eserin sayfaları numaralıdır. İlk sayfada besmele yazısı ve genelde olan “amma ba’d” kaydı da yoktur. En sonda kolofonun olmadığı da düşünülürse kitaba ait bilgilere ulaşmak için ciddi bir tarama yapılması gerektiği çok açıktır. Zaman içinde yapılan bu tür araştırmalardan sonra dahi eserin yazarı henüz tespit edilebilmiş değildir.

e. Usul-i Hendese

Kitaba Ait Bilgiler

Basım tarihi belirtilmemiş olmasına rağmen basım ile ilgili olarak verilen tezkireden³⁶³ 1798 yılında basıldığı anlaşılan eser T. Kut ve K. Beydilli'nin listesinde 5'inci sırada yer alır.³⁶⁴ Ancak bu kitap Beydilli'nin “Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi” adlı çalışmasında 4'üncü sıradadır.³⁶⁵ Mühendishane'nin ikinci halifesi Hüseyin Rıfkı Efendi ile İngiliz asıllı mühtedi³⁶⁶ mühendis Selim tarafından Jhon Bonnycastle'nin Latince yazılmış kitabından çevrilen eser 272 sayfadır. İçinde 14 adet levha olan kitabın farklı bir baskısı da vardır. A. Kabacalı ise listesinde bu kitaba da yer vermemiştir.³⁶⁷ Kültür Bakanlığı'nın kataloğunda aynı eserden bahsedilirken sadece bir tarih verilmiştir ama verilen tarihte diğerleri ile örtüşmez.³⁶⁸ Bu nedenle o tarihin kitabın daha sonraki basımlarına ait olduğu düşünülebilir.

İç kapak Özellikleri

Bu çalışmanın sınırlarını aşan daha sonraki bir tarihte mihrabiyesiz farklı bir baskısı da olan kitabın bu baskısı ilk sayfa ile başlar ve ilk sayfası Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişamını sembolize eden figür ve süsleme ile doldurulmuş mihrabiye ile başlar. Bunun öncesinde yine bir iç kapağı olmayan eser yazma kitap

³⁶³ **Tezkire:**Bir işi gerçekleştirmek için hükümetten alınan izin kağıdı. (Ferit Devellioğlu, a.g.e., s.1331)

³⁶⁴ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.15

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.94

³⁶⁵ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

³⁶⁶ **Mühtedi:** Hidayete erişen, İslam dinini kabul eden (Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s.519)

³⁶⁷ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**,

³⁶⁸ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

geleneğine sadık kalınarak basılmıştır. Ancak mihrabiye'nin hemen altında besmele ve ondan sonra metinle başlayan kitabın son sayfasında bir kolofon yoktur. Bu durum “amma ba'd” ibaresinden sonra çıkartılacak kitaba ait bilgilerin yeterli olmaması halinde kitabı taramak gerektiğinin bir göstergesidir. Sayfaları numaralı ve reddadeli olan kitap aynı zamanda çerçevesizdir. Yazar ve çevirenine ilişkin bilgileri ilk sayfasından çıkartılan kitabın basım tarihi ve basım evine dair olan bilgileri ne ilk ne de son sayfada yer alır. Süslemesi olmayan kitapta bir de fihrist vardır.

f. **Tableau des Nouveaux Reglemens de l'Empire Ottoman**

Kitaba Ait Bilgiler

Mahmud Raif Efendi'nin “Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yeni Düzenlemelerin Genel Görünümü” olarak çevrilebilen, Nizam-ı Cedid uygulamaları ile ilgili olarak çıkarılan kanunnamelerin özetlerini içeren Fransızca yazılmış bu kitap aynı zamanda devletin yabancılara yönelik tanıtım ve propaganda yayınlarının da ilkidir. Mühendishane Basımevi'nde basılan kitaplar arasında A. Kabacalı'nın listesinde 3'üncü, T. Kut'un listesinde 7'inci, K. Beydilli'nin basılan ilk kitabının listesinde 5'inci ve 1997 tarihinde basılan diğer kitabındaki listesinde 6'ıncı sırada gösterilen bu kitap 1798 tarihinde basılmıştır.³⁶⁹ Eserin Türkçe metninin yazarı Mahmud Raif Efendi olsa da baskısı yapılan Fransızca nüshası tercüme ettirilmiştir. Yani basılan kitap Mahmud Raif Efendi'nin kaleminden çıkmamıştır. Raif Efendi kitabın önsözünde Fransızca'yı nasıl öğrendiğini ve yetişmesini anlattıktan sonra İmparatorluğun Avrupa'da yeteri kadar bilinmediğini belirtir. Kitabı da bu konularda doğru bilgilendirmeler yapabilmek amacı ile yazdığını belirtir. Avrupa'da da büyük ilgi gören kitabın 1802 yılında Paris ve Strasbourg'da baskıları yapılmıştır.³⁷⁰ Kalın Avrupa kağıda özenle basılan 60 sayfalık bu kitap 32x21 cm. boyutlarındadır. 27 levha halinde 36 adet bakır baskı ve şeklin olduğu kitap 200 adet basılmıştır. Bu

³⁶⁹ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.73

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.96

Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.15

³⁷⁰ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.73

baskılar, çeşitli çaplardaki topları, Tophane'yi, Azadlı Baruthanesi'ni Humbarahaneyi ve bunların yanı sıra Levend Çiftliği gibi yeni yapılan binaları gösterirler.

İç Kapak Özellikleri

Bu çalışma için beşikdevri kabul edilen dönemde Osmanlı Türk basımevlerinden çıkan ve iç kapağa yer verilmiştir denilebilecek eserlerden biri de bu kitaptır. Latin harfleri ile basılmış diğer örnekte de dile getirildiği gibi kitaptaki bu iç kapak ne yazık ki iç kapak kültürünün basmalarımıza yerleştiği anlamına gelmiyor. Çünkü bu kitap Avrupa'da basılan bir kitabın kopyasıdır ve basımevi, iç kapağın ve öneminin farkına varmadan gördüğünü olduğu gibi taklit etme eğiliminden dolayı iç kapağı basmıştır. Eserin iç kapağında, günümüzde iç kapakta verilen bilgilerin hemen tamamını görmek mümkündür. Kitabın adı, yazarı, basım tarihi, basım yeri ve ilk baskısının nerede yapıldığına dair bilgiler bu iç kapakta bulunur. Eksik olan sadece basımevinin adıdır ki bunun bilgisi de metnin önsözünde verilmiştir. Avrupa'da basılan kitaplarda basımevi hakkında da bilgiler içeren iç kapaklar olduğu hatırlanacak olursa artık Avrupa'da bir iç kapak kültürünün yerleşmiş olduğu söylenebilir. İlk örnekleri 1500'lü yılların ilk yarısında görülmeye başlayan iç kapak kitabın vazgeçilmezi olmak için 50 yılı biraz aşan bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Normal şartlarda iç kapağın ve kitap için ne anlama geldiğinin örneği önünde olan Osmanlı için en azından beşikdevri basmalarında iç kapak kültürünün yerleşmemiş olması dikkat çekicidir.

g. Tuhfe-i Vehbî

Kitaba Ait Bilgiler

Divan Şairi Sümbülzade Vehbi tarafından bu konuda eseri olan Şahidi'den esinlenilerek yazıya dökülen bu eser Farsça-Türkçe küçük manzum bir sözlüktür. A. Kabacalı'ya göre 1798 tarihinde basılan ve listesinde ikinci sırada gösterilen bu kitap, 1804, 1809, 1817, 1823, 1826 ve 1829 tarihlerinde aynı basımevinde daha

sonra da başka basımevlerinde basılmıştır.³⁷¹ Aralarında T. Kut, ve K. Beydilli'nin de bulunduğu ve daha öncede değinilen guruba göre ise bu baskıların Mühendishane Basımevi'nde yapılmış olması mümkün değildir. Çünkü Mühendishane Basımevi bahsedilen tarihlere kadar yaşamamıştır. T. Kut'un çalışmasında 5'inci sıraya konan eser K. Beydilli'de önce 6, sonra ise 7'inci sıraya konulmuştur.³⁷² 55 sayfa olan kitap 21x12 cm. dış sayfa, 17x9 cm. yazılı alan boyutlarındadır. Kitap Özege Kataloğunda 21252 numarası ile verilmiştir.³⁷³

İç Kapak Özellikleri

Sayfaların iki sütun halinde kullanıldığı ilk basma kitap olan eser Batı'dan taklit etme şekli ile de olsa yaşanan ikinci tecrübeye rağmen iç kapaksız olarak basılmıştır. Bu da akla iç kapağı olan ve aynı yıl içinde baskısı yapılan Latin harfli Fransızca kitap için bu iç kapağın ne ifade ettiği konusunda gerek baskı işi ile uğraşanların gerekse Osmanlı alimlerinin yeterince düşünmemiş oldukları fikrini getirmektedir.

Çerçevesiz ve sayfaları numaralı olan kitap mihrabiyeli olan ilk sayfa ile başlar. Çiçek süslemeli mihrabiyeden hemen sonra çift sütuna yerleştirilmiş metin başlar. Kitabın son sayfası da yarıya kadar çift sütun olarak kullanılmış daha sonrası tek sütuna düşmüştür. Tek sütunlu bu bölüm bir bakıma kitabın kolofon kısmı gibidir. Kitap, yazarı ve basımevi hakkında bilgilerin olduğu kolofonda basım tarihi de rakamla verilmiştir. Süslemesiz olan kitabın ilk sayfasında da bazı nitelendirme bilgileri vardır. Kitapta ayrıca kısa bir önsöz ve fihrist vardır.

³⁷¹ A.e., s.72

³⁷² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.95

Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

³⁷³ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

h. Evrak

Kitaba Ait Bilgiler

Diğer araştırmacıların listelerinde yer verilmeyen bu eseri K. Beydilli ilk listesinde 7'inci daha sonrakinde ise 8'inci sıraya koymuştur. Kitap, Rumca yazılmış propaganda broşürlerinden oluşur. Yönetimi Fransızlar'da olan eski Venedik adalarının Rusya ile yapılan ittifak dahilinde ele geçirilmesi için girişilen sefer esnasında adada yaşayan halka itafen bastırılan ve bölge Rumları'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafında olmasını amaçlayan Nasihatname sayfalarından oluşan eser 400 adet basılmıştır. Kitap 1798 yılında basılmış olabileceği gibi 1799 yılından da basılmış olabilir.³⁷⁴

İç Kapak Özellikleri

Daha çok bir broşür niteliğinde olan eserde bir iç kapak kavramından söz edilemeyeceği gibi ilk ve son sayfa kavramlarından da söz edilemez. Zaten direk ve kısa sürede etkili olması amaçlanarak hazırlanan eserde gerek broşüre gerekse hazırlayana, basıldığı yere ve basım tarihine ilişkin bilgilerin olmasına özellikle dikkat etme gereği duyulmamıştır. Bu nedenle eserin iç kapağından ya da buradaki bilgileri içerebilecek bölümlerinden bahsetmek mümkün değildir. Basılmasındaki ilk amaç yazma kuralları ile ya da kuralsız, basılması ve basılı olanların en kısa sürede hedef kitleye ulaştırılmasıdır. Diğer bilgiler daha sonra gelir ya da en azından bu ve diğer evrak diye tanımlanan basılmış belgeler için hiç gelmez. Son sayfada basımevinin adı ve rakamla verilmiş basım tarihi vardır.

i. Evrak

Kitaba Ait Bilgiler

16 Şubat 1799 yılında basılan evrak Fransızca propaganda broşürlerinden oluşuyordu. Eski Venedik adalarının Fransız hakimiyetinden kurtarılmasının ardından, Mısır'da bulunan işgalci Fransız askerlerinin moralini bozmak için hazırlanan ve Mısır'a gönderilen bu evrak T. Kut ve A. Kabacalı'nın listelerinde yer

³⁷⁴ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

almamasına rağmen Beydilli'nin her iki listesinde de 9 numaralı eserdir.³⁷⁵ Beydilli'nin çalışmaları dışında hiçbir araştırmada rastlanılmayan evrakın sayfa sayısı ve boyutları konusunda ayrıntılı bilgi yoktur.

İç Kapak Özellikleri

Listede bir önceki sırada bulunan broşür tarzında basılmış belge ile aynı özellikleri taşır ve aynı amaç için basılmıştır. Bu nedenle onun da iç kapağından, ilk sayfasından, son sayfasından ya da nitelemeye kullanılacak her hangi bir tarafında bulunabilecek her hangi bir bilgiden bahsedilemez. Çünkü bu belge için bunlar daha basılma aşamasının başında yok sayılmış ya da gereksiz görülmüş bilgiciklerdir.

j. Kîtâb-ı Tıbyân-ı Nafi Terceme-i Burhân-ı Katı'

Kitaba Ait Bilgiler

Hüseyin bin Halefi-i Tebrizi tarafından elliye yakın ayrı sözlükten derlenen 21004 kelimeyi bu sözlük, mütercim Ahmed Asım Efendi tarafından çevrilerek 25 Ağustos 1799 tarihinde basılmıştır. İlk olarak devrin padişahı III. Selim'e sunulan bu Farsça-Türkçe sözlük basıldığı dönemde önemli bir ihtiyaca cevap vermiştir. T. Kut'un listesinde 8'inci, A. Kabacalı'nın listesinde 4'üncü sırada verilen kitabı K. Beydilli önce 8 daha sonra ise 10'uncu sırada vermiştir.³⁷⁶ Ancak tüm listelerde basım tarihi aynıdır. 6+863 sayfalı olan kitap 28x20 cm. sayfa ve 23x12 cm. basılı alan boyutlarındadır.

İç Kapak Özellikleri

Osmanlı basım tarihinde ilk siyah-kırmızı baskı örneği olan eser yazma kitap geleneğine bağlı olarak basılıp yazma kitap gibi biçimlendirilen kitaplar

³⁷⁵ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihi Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

³⁷⁶ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.98

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihi Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

listesindekilerin bir devamıdır. Bu kitapta da sözü edilebilecek bir iç kapak yoktur ve bundan kaynaklanan bilgi ihtiyacı yazmalarda verildiği şekilde karşılanmaya gidilmiştir. Hem de önde iç kapağı olan örnekler olmasına rağmen. Kitap en başında süslü bir mihrabiyesi olan ilk sayfa ile başlar ve kolofonun olduğu son sayfa ile tamamlanır. Mihrabiyenin içinde kitabın ismi hemen altında da besmele yer alır. Sayfaları numaralı olan eser reddadeli ve çerçvelidir. Çeviren ve kitap hakkında kısa bilgilerin yer aldığı ve “amma ba’d” ibaresinden sonra gelen bölüm kitabın başındadır. Bu bilgilerin yanında basımevi, yazarı ve kitap adına ilişkin bilgilerinde olduğu kolofonda basım tarihi yine Arapça ve yazı ile verilmiştir. İçinde bir de fihristi olan kitap süslemesizdir.

k. Tuhfetü’l-mânzumetü’-d-dürriye fi lugâtî’l- Farsîyyet ve’-derîyye

Kitaba Ait Bilgiler

20 Haziran 1800 yılında basılan kitap Seyid Ahmed Hayati Efendi tarafından Tuhfe-i Vehbi için yazılmış şerhdir.³⁷⁷ Kitabın yazılması dokuz yıl sürmüştür. Eserin mukaddimesinde Burhan-ı Katı’dan sonra basıldığı belirtilmektedir. Beydilli’nin listesinde 11’inci sırada yer alan kitap daha önceki listede 10’uncu sıraya konulmuştur. T. Kut tarafından 9’uncu sıraya konan eser, 1822 yılında aynı basımevinde kitabın ikinci baskısının yapıldığını idda eden A. Kabacalı tarafından 5’inci sırada verilmiştir.³⁷⁸ Yaprak boyutu 23x16 cm., basılı alan boyutu ise 18,5x10 cm. olan kitap 2+503 sayfalıdır.

İç Kapak Özellikleri

1800 yılında basılan kitap mihrabiyeli ilk sayfa ile başlar ve kolofonun olduğu son sayfa ile biter. Yani yazma kitap formunda basılmış ve iç kapağı olmayan

³⁷⁷ Şerh: Açıklama yazısı, açıklama yolunda yazılmış kitap (Mustafa Nihat Özön, a.g.e., s.785)

³⁷⁸ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.100

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

bir kitaptır. Mihrabiyesi süslemeli olan kitap genel anlamda süslemesiz ve renksizdir ancak bazı sayfalarda çerçeveler daha sonradan boyanmıştır. Reddadedeli ve sayfaları numaralı olan kitap mihrabiyeden sonra besmele ile başlar. Kenar boşlukları süslü olan bu yazıdan sonra daha küçük puntolarla metin başlar. Bu eserin de ilk sayfasında bazı niteleme bilgileri vardır. Buna rağmen bilgiler konusunda asıl bağlayıcı olan ve ilk elde düşünülen yazmalarda olduğu gibi son sayfa ve kolofondur. Arapça ve yazı ile yazılmış basım tarihinin yanı sıra yazar, basımevi ve kitap adına ilişkin bilgilerin olduğu kolofonlu son sayfa da çerçeveleri boyanmış olan sayfalardandır.

I. Evrak

Kitaba Ait Bilgiler

Beydilli'ye ait ikinci liste dışında hiçbir listede yer almayan evrak Arapça ve Türkçe olarak iki dilde hazırlanmıştır. Listenin bu 12. kitabı Mısır'ın Fransız işgalinden kurtulması için başlatılan İngiliz ve Osmanlı ortak hareketına Mısır halkının yardımcı olmasını talep eden beyannamelerden oluşmuştur.³⁷⁹ Şubat 1801 tarihinde basılan bu beyannameler Mühendishane Basımevi'nde "evrak" adı altında basılan son kitaptır.

İç Kapak Özellikleri

Listede "evrak" adı ile verilen diğer belgelerde olan özellikleri taşıyan eser tıpkı onlar gibi ne bir iç kapağa ne de hakkında bilgi edinmeyi sağlayacak ilk ve son sayfaya sahiptir. Nitelemede kullanılacak bilgilerin bir kısmı belgenin içinde geçen metinden ve anlatılanlardan çıkartılabilir ama bilmek gerekir ki bunlar özellikle verilmemişlerdir. Eğer metnin içinde geçiyorsa anlatılmak istenenin bütünlüğü bunu gerektirdiği için bu bilgilere yer verilmiştir. Niteleme bilgilerine de yer verelim kaygısı ile değil.

³⁷⁹ Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, s.16

m. Telhisü'l-Eşkâl

Kitaba Ait Bilgiler

1801 Mart'ında basılan kitabın yazarı Mühendishane'nin ikinci halifesi Tamani Hüseyin Rıfkı Efendi'dir. Lağım bilimi ve kimi geometri problemlerinin savaşta arazi üzerinde uygulanması konularını işleyen bu geometri kitabı 60 sayfadır. Ayrıca içinde 7 levha yer alır. Beydilli'nin ilk listesinde 11, ikincisinde 13'üncü sırada bulunan kitap, Kut'ta 10'uncu Kabacalı'da ise 6'ncı sırada verilmiştir.³⁸⁰ 23x15 cm. sayfa ve 18x10,5 cm. basılı alan boyutlarında³⁸¹ olan eserin 1805 yılında ders kitabı olarak ikinci baskısı yapılmıştır. Bu baskıda kitap 100 adet basılmıştır. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Koleksiyonu içinde bulunan kitaba Özege(20390) ve Türkiye Basmaları Toplu Kataloğunda(14357) yer verilmiştir.³⁸²

İç Kapak Özellikleri

Yazma kitap geleneğinde olduğu gibi ilk sayfa ile başlayan kitap mihrabiyelelidir. Süslemeli olan bu mihrabiyeden sonra besmele yazısı gelir ve hemen ardından metin başlar. Bu nedenle kitapta bir iç kapaktan söz edilemez. Yine yazma kitap geleneğinde olduğu gibi kitabın ilk sayfasında yer alan giriş yazısından sonra kitaba ait bilgilerin olduğu bölüm yer alır. Sayfaları numaralı olan kitabın son sayfasında da kolofon vardır. Reddadedeli ve çerçevesiz olan eserin yazarı, adı, basımevi ve basıldığı tarihe ait bilgileri bu kolofonda görmek mümkündür. Yine de bu bilgileri kitabın ilk sayfasında ya da içinde her hangi bir yerde geçen niteleme ile ilgili diğer bilgilerle karşılaştırmak gerekir. Kolofonda verilen basım tarihi yine Arapça ve yazı ile yazılmış durumdadır.

³⁸⁰ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.254

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.101

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

³⁸¹ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

³⁸² Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

n. Kitâb-ı Lehcetü'l-Lugat

Kitaba Ait Bilgiler

Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi tarafından hazırlanan ve 11 Haziran 1801 tarihinde basılan eser Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıklarını gösteren 2+7+581 sayfalık bir sözlüktür. Beydilli, Hammer'in listesinde basım yılının 1795 olarak verildiğini ve bunun ciddi bir hata olduğunu söyler.³⁸³ 1000 adet basılan ve sayfa boyutu 30x20 cm., basılı alan boyutu ise 24x12,5 cm. olan eser hemen tüm listelerde farklı sıralara konulmuştur. Beydilli'nin listelerinde önce 12, daha sonra 14'üncü sırada yer alan kitap, Kabacalı'da 8, Kut'ta da 13'üncü sırada verilmiştir.³⁸⁴

İç Kapak Özellikleri

Baskı tekniği ile üretilmiş olmasına rağmen yazma kitap geleneğine bağlı olarak düzenlenen ve biçimlendirilen kitaplardan biri olan eserin genel anlamda bir iç kapağı yoktur. Çerçevesiz ve mihrabiyeli ilk sayfa ile başlayan kitap kolofonun olduğu çerçevesiz son sayfa ile biter. İçinde kitabın isminin de olduğu mihrabiye süslemelidir ancak bunun dışında süslemenin olduğu söylenemez. Mihrabiye'nin hemen altında çerçeve içine alınmış ve kenarları süslenmiş besmele yer alır. Daha sonrada metin başlar. Sayfaları numaralı olan kitapta çerçeve ve reddade vardır. İlk sayfada yer alan "amma ba'd" ibaresi ve ondan sonra gelen kitaba ait çeşitli bilgilerin verilmesi geleneği bu kitapta da devam etmektedir. Son sayfadaki kolofonda ise nitelemeye kullanılabilecek basımevi ve basım tarihine ilişkin bilgileri bir arada görmek mümkündür. Bu eserde de basım tarihi Arapça ve yazı ile verilmiştir.

o. Sübha-i Sıbyân

Kitaba Ait Bilgiler

Kitapların Mühendishane mi yoksa Üsküdar Basımevi'nde mi basıldığı belirsizliklerinin ilk başladığı eser olan Sübha-i Sıbyan öğrenciler için hazırlanmış

³⁸³ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

³⁸⁴ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.16

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar**, s.105
Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

Arapça-Türkçe küçük bir sözlüktür. Yazarı hakkında kesin bir bilgi olmasa da eser “Mahmudiyye” adı ile de bilindiği için, bu ismin yazarından dolayı verilmiş olabileceği akla yatkındır. 33 sayfalı ve 21x14 cm. yaprak, 17,5x10 cm. basılı alan boyutlu olan eser Kabacalı'nın listesinde 7, Kut'un listesinde ise 11'inci sırada gösterilmiştir.³⁸⁵ Beydilli'nin bu kitaba ait verdiği bilgiler ise oldukça ilginçtir. Zira Beydilli'ye ait ilk listede eser, Üsküdar Basımevi'nden çıkan ilk kitap olarak gösterilirken ikinci listede Mühendishane'de basılan eserlerin listesinde 15'inci sraya konulmuştur.³⁸⁶ Her çalışmada kitap listelerin farklı sıralarında hatta farklı basımevlerinden çıkmış olarak gösterilse de tamamında verilen basım tarihleri aynıdır, 1801-1802. Bu da konuyu daha ilginç hale getirmektedir. Kitap Milli Kütüphane Muvakkat Kataloğunda ve Özege Katalaogu'nda(18418) yer alır.³⁸⁷

İç Kapak Özellikleri

Sayfa düzeni olarak iki sütunlu kullanımın tercih edildiği basılan ikinci kitaptır ve hemen her şeyi ile el yazması nüshanın basımeviden çıkmış bir kopyasıdır. Çerçevesiz ve reddadeli olan kitabın ilk sayfası mihrabiyelidir. Mihrabiyenin hemen altında kitabın adı vardır ancak genelde olduğu gibi kitap adından sonra besmele yoktur ve doğrudan metne geçilmiştir. Ayrıca kitabın adı ile metin aynı puntodadır. Sayfaları numaralı olan eserin son sayfasında kolofon vardır ve bu son sayfa tek sütunlu olarak kullanılmıştır. Çerçevesiz olan kitabın son sayfasına rakam ile verilmiş basım tarihinden sonra bir de mühür basılmıştır. Süslemesiz olan kitabın kolofon bölümünden yazarının ve basımevinin adlarını çıkartmak oldukça zordur. Kitabın zaman zaman Üsküdar Basımevi'nden çıkmış olarak gösterilmesinin en büyük nedeni de bu belirsizlik durumudur.

³⁸⁵ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.103
Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.74

³⁸⁶ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.17

³⁸⁷ Milli Kütüphane, **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası**

p. Kitâb-ı Tahrir-i Usûl-i Öklidis

Kitaba Ait Bilgiler

A. Kabacalı ve K. Beydilli'nin ilk listesinde adı geçmeyen eser T. Kut'un listesinde 12, K. Beydilli'ye ait ikinci listede ise 16'ncı sırada gösterilir ve basım tarihi her iki listede de 1801-1802'dir.³⁸⁸ İlk baskısı 16'ncı yüzyılın sonunda Roma'da Medici Basımevinde yapılan Nasireddin Tusi'nin bu eseri Arapça olarak basılmıştır. Ancak 1802 tarihli başka bir belgeden kitabın Türkçe tercüme çalışmalarının olduğu söylenebilir.³⁸⁹ Beydilli'ye göre 222, Kut'a göre ise 218 sayfa olan kitabın basım yılı ve yeri belirtilmemiştir.

İç Kapak Özellikleri

Bu kitap da yazma kitap geleneklerine bağlı kalınarak basılmıştır ancak eserin özellikle ilk sayfası daha önce basılanlarla kıyaslanamayacak kadar sade ve kısadır. Mihrabiyesiz olan kitabın bu kısa ilk sayfasında "amma ba'd" kaydı ya da yazmalarda olabilecek diğer yazıların hiç biri yoktur. Numarasız olan bu sayfada, besmele yazısı ve çerçeve de yoktur. Oysa kitabın diğer sayfaları ve kolofonun olduğu son sayfası çerçevesizdir. Ayrıca kitabın hem ilk hem de son sayfasına birbirinin aynı olan iki mühür konulmuştur. Kolofonda kitabın adı, yazarı, basımevi ve basım tarihine ait bilgileri bulmak mümkündür. Kitâb-ı Tahrir-i Usûl-i Öklides'in de basım tarihi Arapça ve yazı ile verilmiştir. Genel olarak süslemesi olan eserde önsöz diye adlandırılacak kısa bir tanıtma yazısı vardır.

³⁸⁸ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.104

Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, s.17

³⁸⁹ Beydilli, Kemal, a.g.e. s.17

**q. Tarif de Douane. Que les Negocians de Sa. Majeste
L'Empereur de toutes les Russies doivent payer dans les
Etats de la Sublime Porte sur les Marchandises
d'importation et d'exportation. Traduit et mis en ordre
Alphabetique par Antoine Fonton. Jeune de Langue au
service de Sa Majeste Imperiale**

Kitaba Ait Bilgiler

1802 yılında İstanbul'daki Rus elçiliği tercümanı Anton Fonton tarafından Fransızca olarak hazırlanıp basılan bu eser bir "gümrük tarifesidir" ve Mühendishane Basımevi'nde basılan bu türdeki tek eserdir. 53 sayfalık eser Osmanlı ve Rus devletleri tarafından hazırlanmış ve bu tarife ile ithal ve ihraç edilecek malların dökümü ile değerleri belirlenmiştir. A. Kabacalı'nın listesinde bulunmayan bu kitabı T. Kut 14'üncü sıraya koymuştur. K. Beydilli ise önce Üsküdar Basımevi'nin bastığı ikinci kitap olarak gösterdiği Fransızca yazılmış gümrük tarifesini daha sonra Mühendishane'de basılan kitaplar listesinde 17'inci sıraya koymuştur.³⁹⁰

İç Kapak Özellikleri

Türk basımevlerinden çıkan diğer iki Latin harfli kitap gibi bu eserde hemen her şeyi ile bugün kullanılan iç kapaktan farklı olmayan bir iç kapağa sahiptir. Kitabın iç kapağında kitabın tam adı, yazarı, rakam ile verilmiş basım tarihi, basıldığı yer ve basımevi bilgileri vardır. Sayılan bu bilgiler günümüzde de niteleme için hemen hemen yeter olan bilgilerdir. Bu eserde yukarıda sayılan bilgilerin bir kısmının ya da tamamının olabileceği bir kolofon yoktur. Kaldı ki kolofona ihtiyaç da yoktur. Çünkü kolofon içinde yer verilecek olan bilgilerin hemen tamamı iç kapak sayfasında verilmiştir. Gerek Mühendishane gerekse Üsküdar Basımevi'nde bu kitabın basıldığı tarihten sonra basılan kitaplara bakılacak olursa Avrupa basmalarında vazgeçilmez bir hal kazanmış olan iç kapak geleneğinin bizde henüz benimsenmediğini, hatta

³⁹⁰Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.106

Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, s.255

Kemal Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, s.17

bilinçli bir farkına varmanın dahi olmadığını söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Çünkü Arap harfli basılan kitaplarda yine yazmalarda olan düzene sadık kalınmaya çalışılmış, basma tekniğindeki gelişmeler daha çok basma kitabı yazmaya benzetmek için kullanılmıştır. Avrupa'dan alınanlar ise bu kitapta olduğu gibi gördüğünü anlamaya çalışmadan kopya etmek şeklinde olmuştur.

r. İmtihânü'l-Mühendisîn

Kitaba Ait Bilgiler

Mühendishane hocalarından Tamani Hüseyin Rıfkı Efendi tarafından tercüme edilerek hazırlanan bu risale öğrencileri mühendislik sınavına hazırlamak amacı ile basılmıştır. 9 Ağustos 1802 tarihinde 40 adet basılan kitap 115 sayfadır ve içinde 7 tane de levha vardır. 1805 yılında Mühendishane'de ders kitabı olması amacı ile 100 adet basılan ikinci bir baskısı da yapılmıştır.³⁹¹ 19x13 cm. yaprak, 14x7,5 cm. basılı alan boyutlarında olan kitabı A. Kabacalı Üsküdar Basımevi'nin ilk bastığı kitap olarak kabul eder.³⁹² K. Beydilli'nin ilk listesinde Üsküdar Basımevi'nin 3'üncü kitabı olarak gösterilen eser diğer listede Mühendishane baskıları arasında 18. sıraya konulmuştur. T. Kut'ta ise Mühendishane Basımevinin 16'ıncı, yani son bastığı kitaptır.³⁹³ Tüm bu farklı listelemelere rağmen kitabın basım tarihi hepsinde aynıdır. Kitap Türkiye Basmaları Toplu Kataloğunda 14342., Özege Kataloğunda ise 9109. sırada yer alır

İç Kapak Özellikleri

Mühendishane öğrencilerinin derslerine yardımcı kaynak olması amacı ile basılan eser bir önceki basılan kitaptan sonra basma kitapları yazma geleneği kurallarına bağlı kalarak basmanın örneğidir. Kitap süslü bir mihrabiyesi olan ilk sayfa ile başlar ve oldukça kısa sayılabilecek kolofonun olduğu son sayfa ile son

³⁹¹Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.17

³⁹²Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.81

³⁹³Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.17

Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.108

bulur. Reddedeli ve sayfaları numaralı olan kitabın mihrabiyesinden sonra kitap adı verilmemiş besmeleden sonra metne geçilmiştir. Süslemesiz ve çerçeveli olan kitabın ilk sayfasında yazma kitap geleneğinden kalma olan “amma ba’d” ibaresinin olduğu ve ondan sonra kitaba ait bazı bilgilerin sıralandığı söylenebilir. Son sayfadaki kolofon kısmında ise kitap adı, tercüme eden, basımevi ve basıldığı tarihe ilişkin bilgiler vardır. Basım tarihi yine Arapça ve yazı olarak verilmiştir.

s. Tercüme-i Sıhah-ı Cevherî (Vankulu Lügati)

Kitaba Ait Bilgiler

Tercümesi Vankulu olarak tanınan Mehmed bin Mustafa el-Vani tarafından yapılan İmam Ebu Nasr İsmail bin Hammad el-Cevherî'nin bu eseri Osmanlı Basımevleri'nde basılan ilk kitaptır. Ağustos 1802 tarihinde Mühendishane Basımevi'nde yapılan baskı ise bu eserin üçüncü baskısıdır. Ancak bu baskıda iki cilt olan kitabın sadece ilk cildi basılmıştır. 800 adet basılan bu birinci cilt 5+650 sayfadır. İkinci cildin neden basılmadığı ya da basılmadığı konusunda ise herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.³⁹⁴ K. Beydilli'nin listelerinde önce Üsküdar basımevinin 4'üncü bastığı kitap olarak kabul edilen eser daha sonra Mühendishane Basımevi'nin bastığı 19'uncu ve sonuncu bastığı kitap olarak yer almıştır.³⁹⁵ A. Kabacalı'ya göre Mühendishane Basımevinin bastığı 9'uncu kitap olarak gösterilen eser T. Kut'un listesinde ise 15'inci sırada yer alır.

İç Kapak Özellikleri

Üçüncü defa basılan Osmanlı Türk basımevlerinden çıkan ilk kitap olma özelliğini de taşıyan eserin bu defa sadece ilk cildi basılabilmiş ve bu baskıda diğer

³⁹⁴ A. Kabacalı “**Türk Kitap Tarihi I**” adlı kitabının 82. sayfasında sözlüğün ikinci cildinin 1803 yılında basıldığını söyler ve 2+764 sayfa olduğunu savunduğu bu kitabı Üsküdar Basımevinde basılan kitaplar listesinde 2. sıraya koyar. Tarihi belgelerle ispatı henüz sağlanmamış olan bu bilgi diğer çalışmaların hiç birinde de yoktur. Bu nedenle beşikdevri basmaları ve onlara ait bilgiler verilirken bu eser verilmemiştir.

³⁹⁵ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.17

ikisi gibi yazma kitap geleneğine ve biçimine sadık kalınarak oluşturulmuştur. Mihrabiye ile başlayan ilk sayfada yazar adı olmaksızın besmele verilmiş, çerçevesi ve kenarları süslü olan yazıdan sonrada metne geçilmiştir. Son sayfasında da kolofon vardır. Kitap ilk sayfadan son sayfaya kadar çerçeveslidir ve sayfaları numaralanmıştır. Mihrabiyesi hariç tutulduğunda süslemesiz olan kitap reddededir. Diğer iki basımda olduğu gibi bu basımda da kitabın başında yazma kitap geleneğinde olduğu gibi çeviren ile kitaba ilişkin bilgiler vardır. İçindekiler yerine geçebilecek bir fihrist ile birlikte doğru/yanlış cetveli de olan kitapta Müteferrika'nın yazdığı önsöz de verilmiştir. Kolofonda ise çeviren, kitap adı, yazarı, basımevi ve basıldığı tarihe ait bilgiler vardır. Kitabın bu basımında da basım tarihi Arapça yazı ile verilmiştir.

3. Üsküdar Basımevinde Basılan Kitaplar ve İç Kapakları

Mühendishane Basımevi ile başlayan araştırmacılarıdaki ciddi görüş farklılıkları Osmanlı Türkleri tarafından kurulan bu üçüncü basımevi döneminde de devam etmiştir. Her şeyden önce değil bastığı kitaplar, basımevinin tarihi konusunda dahi ortak bir doğruyu bulmak bugüne kadar mümkün olamamıştır. Farklı her çalışmada bastığı kitapların sayısı, adı ve sırası değişen Üsküdar Basımevi'nin bunlarla beraber tarihçesi de değişmektedir. Bir çalışmada farklı adlarla da olsa ömrü Cumhuriyetin kuruluşuna kadar uzatılan basımevi başka bir çalışmada 40-50 yıl ömür sürmüş olarak gösterilmektedir. Basımevi'nin Mühendishane Basımevi ile ilişkisine yaklaşımda bir diğer belirsizlikler yumağıdır. Basımevlerinin tanıtıldığı bölümde de belirtildiği gibi birbirlerinin devamı mı yoksa bağımsız basımevleri mi oldukları hala çözülme bekleyen bir soru işaretidir.

a. Diatribe de l'Ingenieur Seid Moustapha sur l'Etat Actuel de l'Art Militaire Genie et des Sciences A Constantinople: Dans la nouvelle Typographie de Scudar fondee par le Sultan Selim III.

Kitaba Ait Bilgiler

“Mühendis Seyyid Mustafa'nın İstanbul'da Askerlik Sanatının İstihkam Biliminin ve Bilimlerin Bugünkü Durumu Üzerine Risalesi” şeklinde Türkçe'ye çevrilebilecek olan eserin yazarı 1795 yılında eğitime başlayan Mühendishane-i Berri'nin ilk öğrencilerinden olan Seyyid Mustafa'dır. İçeriğinde Nizam-ı Cedid faaliyetlerinin tanıtımının yanı sıra yazarın ilme karşı olan ilgisinin de yer aldığı eser 1803 yılında basılmıştır. Araştırmacılar bu kitabın Üsküdar Basımevi'nde ve 1803 yılında basıldığı konusunda hemfikirdirler ancak listelerinde koydukları sıralar çok farklıdır. Nizam-ı Cedid yeniliklerini tanıtmak amacı ile yazılan eser T. Kut'un listesinde ve A. Kabacalı'nın son çalışmasında Üsküdar basımeviden çıkan ilk kitap olarak verilmiştir.³⁹⁶ Oysa Beydilli'nin 1995 yılında yayınlanan çalışmasında Üsküdar Basımevi'nin bastığı 5'inci kitaptır.³⁹⁷ 33 sayfalı olan eseri Üsküdar Basımevi'nden çıkan kitaplar listesinin 4'üncü sırasına koyan A. Kabacalı 64 sayfa olarak tanımlamıştır.³⁹⁸ Diğer rakamın yaklaşık iki katı olan bu sayı akla sayfa-yaprak ayrımının göz önünde bulundurulmamış olma ihtimalini getirmektedir. Fransız doğubilimci Langles tarafından bir takım eklemeler yapılarak 1807 yılında Paris'te tekrar basılan eser, 1987'de 1803 yılındaki baskısının tıpkı basımı olarak “İstanbul'da Askerlik Sanatı Yeteneklerin ve Bilimlerin Durumu Üzerine Risale” adı ile yeniden basılmıştır.

³⁹⁶ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.110
Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.18

³⁹⁷ Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

³⁹⁸ Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.82-83

İç Kapak Özellikleri

Bir Türk yazar tarafından kaleme alınan kitap Latin harfleri ile basılmıştır ve daha önce baskısı yapılan diğer Latin harfli kitaplar gibi hemen hemen eksisiz bir iç kapağı vardır. Bu durumda ilk akla gelen husus sanki kitaba iç kapak koymak için Latin harfleri ile yazılmış olmasının gerektiğidir. Ancak bu tarz bir eğilimin asıl nedeninin Batı'da görülen örneklere göre bu kitapların basılmış olması ve tıpkı Osmanlı yazmalarının basmalarda da aynı verilmeye çalışıldığı gibi daha önce var olan örneğin dışına çıkmanın yanlış olacağı kaygısıdır. Buna bir de bilgi eksikliğinden dolayı konuya akılcı bir yaklaşım getirememiş olmak eklenebilir. Çünkü o ana kadar basılan Latin harfli kitaplarla Arap harfli kitapları biçim olarak bir potada toplayabilme girişimi dahi olmamıştır. Bu da tamamen olayın dışında kalındığının var olan ilgi ve çabanın çok yüzeysel olduğunun bir göstergesidir. Bu çalışmanın sınırları içinde basılan Latin harfli son kitap olan eserin iç kapağında kitap adı, yazar adı, basım tarihi, basım yeri ve basımevi hakkındaki bilgileri görmek mümkündür. Günümüzde basılan kitaplara yakın bir formda basılan eserde bir son sayfa ya da kolofon bulunmaz.

b. Cedid Atlas (Atlas-ı Kebîr) Tercümesi

Kitaba Ait Bilgiler

Çalışmadaki sıralamayı belirleyen listede ele alınacak son kitap ve aynı zamanda basılan ilk din kitabı olan Risale-i Birgivî'den sonra gelmesine rağmen bu tercüme listeye dahil edilmiştir. Bunun iki temel sebebi vardır. İlki; eserin bazı çalışmalarda ki bunlara aşağıda değinilecek, Risale-i Birgivî'den daha önce basıldığının savunulmasıdır. İkinci sebep de; Tercüme ve Risale-i Birgivî aynı yıl basılmıştır ama hiçbir kayıta hangisinin daha önce basıldığını gösteren bilgi yoktur. Risale-i Birgivî'nin Eylül ayı içinde basılmış olması ve Tercüme'nin basımı için yapılan masrafları gösteren genel dökümün Haziran 1803 tarihli olması Tercümenin daha önce basılmış olma ihtimalini destekler. Yukarıdaki gerekçelerden dolayı listeye alınması uygun bulunan eser beşikdevri basmaları içinde sanat değeri ve maliyeti en yüksek olanlardandır. William Faden tarafından İngilizce olarak kaleme

alınan eser Resmi Mustafa Ağa tarafından tercüme edilmiştir.³⁹⁹ A. Kabacalı ve T. Kut'a göre ise Mahmud Raif Efendi'nin Londra elçisi olduğu dönemlerde Fransızca olarak yazdığı bu coğrafya kitabı Yakovski Efendi tarafından tercüme edilip, Vasıf ve Mahmud Raif Efendiler tarafından düzenlendikten sonra basılmıştır.⁴⁰⁰ Kitabın baş tarafına III. Selim'in isteğine uygun olarak Mahmud Raif Efendi'nin daha sonra baskısı yapılan "Ucaletü'l-Coğrafiyye" adlı eseri eklenmiş ve iki kitap birlikte ciltlenmiştir. 50 adet basılan tercümede 26 adet harita vardır. Bunların bir kısmı tek bir kısmı da çift sayfaya basılmıştır. 22,5x33,5 cm. sayfa boyutunda olan eserin çift sayfalı haritaları 36x56 cm. boyutlarındadır. İlk önce tek renk olarak basılan bu haritalar daha sonra teker teker elle boyanmış ve kitap bundan sonra ciltlenmiştir. K. Beydilli'nin son listesinde Risale-i Birgivi'nin ardından Üsküdar Basımevi'nden çıkan 3'üncü kitap olarak gösterilen eser, Beydilli'nin ilk listesinde aynı basımevinin bastığı 6'ncı kitaptır ve Risale-i Birgivi'den önce verilmiştir.⁴⁰¹ Kitabın yazarı olarak aynı kişiyi veren araştırmacılardan T. Kut'un Üsküdar Basımevi'nden çıkan kitaplar listesinde 3'üncü sırada olan eser, A. Kabacalı'da da 3'üncü sırada vermiştir.⁴⁰²

İç Kapak Özellikleri

İç kapak olmadan yazma kitabın basımeviden çıkmış kopyası gibi basılan eser mihrabiyesizdir. Çerçevesiz ve sayfaları numaralı olan eserde süsleme ve reddade de yoktur.⁴⁰³ Metnin içindeki her hangi bir sayfadan farksız olan ilk sayfadan, kitabın yazarına ve yazıldığı yere ilişkin bilgileri çıkartmak mümkündür ancak diğer nitelikleme bilgilerinin tamamına daha da önemlisi doğru olanına ulaşmak için kitabın bütünü okumak gerekebilir. Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan çalışmada, hakkında

³⁹⁹ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.18

⁴⁰⁰ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.112

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.82

⁴⁰¹ Kemal Beydilli, **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog**, s.18

Kemal Beydilli, **Türk Bilim ve MatbaacılıkTarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, s.255

⁴⁰² Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.112

Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi I**, s.82

⁴⁰³ Turgut Kut, **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, s.112-113

bilgiye rastlanılmayan (eserin başka bir ad ile listeye alınmış olma ihtimali olabilir ancak eğer böyle bir durum söz konusu ise kullanılan bu ad bilinmediği için esere yine ulaşılamamıştır) eser beşikdevri basmalarının ortak özelliklerini devam ettirmiş ve yazma kitap formuna sıkı bir bağlılıkla basılmıştır.

c. Risale-i Birgivi

Kitaba Ait Bilgiler

Türk basımevlerinde basılan ilk din kitabı olma özelliğini taşıyan bu eser, çalışmanın dahilinde ele alınacak son kitaptır. Çünkü din kitaplarının geleneksel yöntemler dışında; baskı yolu ile de çoğaltılmasına kesin bir tavırla karşı olunan Osmanlı Türk toplumunda artık din kitaplarının da diğer kitaplar gibi basılıyor olması bu yeni kültürün benimsendiğinin bir göstergesidir. Risale-i Birgivi'nin "Türk Beşikdevri" için son nokta olarak alınmasında Osmanlı'da dine verilen önem ve sosyal yaşam-din ilişkisi etkili olmuştur. 1803 Eylül'ünde basılan ve günümüzde dahi okunmakta olan eserin yazarı Mehmed bin Pir Ali Birgivi'dir.⁴⁰⁴ 86 sayfalık bu ilmihal saray nüshası esas alınarak basılmıştır. Ekleri olmayan kitabın önsöz ya da son sözünde din kitaplarının basımına nasıl izin verildiğine dair bir kayıt ve bu konuda yazılmış herhangi bir kaynak yoktur. 19x13 cm. sayfa, 14x7,5 cm. basılı alan boyutlarında olan eser T. Kut'un listesinde Üsküdar Basımevi'nin 2'inci, Kabacalı'nın listesinde ise aynı basımevinin 5'inci bastığı kitap olarak verilir.⁴⁰⁵ İlk yaptığı listede kitabı Atlas-ı Kebir Tercümesinden sonra, Üsküdar Basımevi'nin bastığı 7'inci kitap olarak veren Beydilli ise iki yıl sonra düzeltmeler ve ekler yaparak yayınladığı son listesinde kitabı Atlas-ı Kebir Tercümesi'nin önüne alıp, basımevinde çıkan kitaplar listesinde 2'inci sıraya koymuştur.⁴⁰⁶ Tüm bu farklı

⁴⁰⁴ Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan ve 1923 tarihine kadar olan dönemi içine alan Basmalar Toplu Kataloğunda aynı adlı bir eserin 1795 tarihinde basıldığını gösteren bir kayıt olsa da bu kayıta basım tarihinin dışında bir bilgi yoktur ve kaydın alındığı herhangi bir Toplu Katalogdan ya da Koleksiyondan söz edilmemektedir. Oysa yine aynı çalışmada verilen bilgilere göre Seyfettin Özege ve Türkiye Basmaları Toplu Kataloglarında yer alan bu eser 1803 tarihinde basılmıştır. Bu nedenle çalışmanın sınırlarını belirlemede kıstas olarak alınan ilk din kitabının basılması konusunda 1795 tarihi değil diğer araştırmacılarca verilen ve kaynak gösterildiğinde de aynı tarihe ulaşılan 1803 yılı esas alınmıştır.

⁴⁰⁵ Turgut Kut, *Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar*, s.111

Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi I*, s.84

⁴⁰⁶ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve...*, s.255; *Mühendishane ve Üsküdar...*, s.18

tanımlamalara rağmen kitabın basım tarihi konusunda yine bir uyum söz konusudur. Kitabın basıldığı 1803 tarihi konusunda varılabilen fikir birliğini hangi basımevinde, kaçınıcı basılan kitap olduğu konularında söylemek mümkün değildir.

İç Kapak Özellikleri

Türk basımevlerinde basılan ilk din kitabı olma özelliğini taşıyan kitap bu çalışmanın sınırları dahilinde basılan kitaplarda yerleşik bir iç kapak kültürünün henüz oluşmadığını göstermesi bakımından da çok önemlidir. Bundan öncekiler gibi din konulu bu kitap da yazma kitap geleneğine tam bir bağlılıkla basılmıştır. Kitap süslü bir mihrabiye ile başlar ve kolofonlu son sayfa ile biter. Mihrabiyeden sonra kitabın ismi daha sonra da besmele yazısı yer alır. Çerçevesiz ve reddadeli olan kitabın sayfaları numaralıdır. Mihrabiyesinin dışında süslemesiz olan kitap hakkındaki bilgilerin büyük çoğunluğunu kolofonda bulmak mümkündür. Yazar adı, kitap adı, basım tarihi ve basımevi adı son sayfada görülebilir. Bu noktada bir devlet ya da toplum için belirlenecek beşikdevri ile bu devride kapsayan kitaplardaki iç kapak geleneğini birbirine karıştırmamak gerekir. Beşikdevrini belirleyecek olan süre o devlet ya da toplumda kitap basmacılığı kültürünün yerleştiğinin göstergelerinin ortaya çıkması ile belirlenir ve bu unsurlar her devletin/toplumun özelliklerine göre değişir. Oysa bu devlet ya da toplumda basılan kitaplarda iç kapağın kullanılmaya başlayıp yaygın hale gelmesi tamamen farklı bir gelişim sürecidir. Elbette Osmanlı için gerek basma tekniğini uzun süre kabul etmeme, gerekse basılan kitapları bir süre yazmalarda olduğu şekli ile basmanın ardındaki ortak sebep yazmalar ile aralarında kurulan manevi bağdan kaynaklanır. Yine de Osmanlı gibi yoğun bir dini inancın ve bu inancın belirleyici rolünün olduğu bir devlette ilk önceleri yasak olmasına rağmen daha sonradan din kitaplarının da basılmaya başlaması en azından o an basımevi ile bir şekilde ilişkisi olan sınıf arasında basımevinin yaygınlaştığının bir göstergesidir ve bu kitaplarda Avrupa'da uzun zamandır kullanılan ve yararları bilinen iç kapağın kullanılmıyor olması bu gerçeği değiştirmez. Bu bize sadece Osmanlı'nın basımevinde olduğu gibi, iç kapak konusunda da önünde olumlu örnekler ve yararlı yanlarını görebileceği uygulamalar olmasına rağmen dışardan gelen yeniliklere çok açık olmadığını gösterir.

SONUÇ

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı beşikdevri basmalarında yazma kitabın etkilerini ortaya çıkarmak ve bu süreçte kitabın baskı tekniği ile çoğaltılmaya başlanmasından sonra kullanılmaya başlayan bir uygulama olan, iç kapağın oluşum ve gelişim seyrini tespit etmektir. Bunun için öncelikle beşikdevri diye adlandırılan ve değişik bakış açılarından yaklaşıldığında farklı farklı dönemlere karşılık gelen bu zaman aralığının en sağlıklı şekilde belirlenmesi ve daha sonra çalışmanın amacına yönelik analizlerin yapılmasına çalışılmıştır. Ancak tezin amacını oluşturan bu dönem, yazının icadı ile başlayan ve basımevinin kullanılmaya başlanmasına ve hatta günümüze kadar gelen uzun ve bir o kadar da renkli, çok daha büyük bir dönemin ayrılmaz parçasıdır. Tezin sınırları dışında kalan bilgisayar ortamındaki bilgi ve onun aktarılabilir olması da bu sürecin bir devamıdır. Bu nedenle sınırların aşılmasına ve amacın dışına çıkılmamasına gayret gösterilerek konunun bir bütünlük taşıması için yazıdan başlayıp, Osmanlı'da basma kitap ve iç kapağına varan bir sıralama yapılmıştır.

İnsanın yaşadığı her türlü tecrübenin aktarılabilir olmasını sağlayan yazı, hem insan evriminin hem de kültür tarihinin en önemli buluşlarından birisi olmuştur. Tarihin yazının kullanılmaya başlanması ile birlikte başlatılması da bu yeniliğin insanın hayatındaki yerini göstermesi bakımından oldukça çarpıcıdır. Yazının tam anlamı ile insanlığın vazgeçilmezi olması ise, yazı araçlarının ortaya çıkması ile, yani bilgi taşıyıcılarının ortaya çıkması ile başlar.

Çok uzun bir dönem insanların en çok kullandıkları yazı aracı olan ve aynı zamanda güç anlamına gelen papirüse kadar olan bilgi taşıyıcıları genel olarak “erken dönem yazı araçları” olarak adlandırılır. İnsanların ilk konutları olan mağaraların duvarlarından düz yüzeyle taşlara, kil tabletlerden ağaç kabuklarına ve farklı değerlilikte olan madenlerden hayvan derilerine uzanan ve burada sayılamayacak kadar çok çeşidi olan bu yazı malzemelerinin ortak özelliği, yaygın oldukları coğrafyalarda en kolay bulunan ve en az emekle üretilebilen malzemeler

olmalarıdır. Kullanım amaçlarına bakıldığında aslında her biri bugünün kitabına karşılık gelen bu yazı araçları insanı yarına taşıyacak olan bilgi ve tecrübelerin ilk aktarıcıları olmuşlardır.

Coğrafi sınırlamaları aşarak evrensel olmaya yakın kullanım imkanı bulan ilk bilgi taşıyıcısı olan papirüs ve papirüs üretiminde tekel olan Mısır'a karşı bayrak açmanın, yazı aracı olarak papirüse ve Mısır'a bağımlı olmayı kabul edememenin bir sonucu olarak Anadolu'da üretilmeye başlayan parşömeni erken dönem yazı araçlarından ayıran en belirgin özellik, diğerlerinin ikelliğinden sıyrılmış ve ciddi bir emek sonucunda üretiliyor olmalarıdır. Gerek parşömen gerekse papirüs, hammaddeleri olan papirüs ağacı ve hayvan derisi üzerinde yapılan ciddi işlemlerden sonra kullanılıyordu. Kitaba kadar olan süreçte ortaya çıkmış iki kitap formu olan rulo ve kodeksin de birbiri ile kıyaslandığı, papirüs - parşömen ile bunların üretimi konusu uzunca bir dönem karşılıklı mücadele halini almış ve sonunda kağıttan önceki son yazı malzemesi olan parşömen olumlu yanlarının çokluğundan dolayı bu mücadeleden galip ayrılan taraf olmuştur. Daha fazla yazının sığdırılabiliyor olması ve taşıma kolaylığı parşömenin papirüs karşısındaki söylenebilecek olumlu yanlarından ilk akla gelenlerdir.

Kitaba varacak olan bu sürecin son bilgi taşıyıcısı ise günümüzde de vazgeçilmezliği devam eden kağıttır. İlk olarak Uzakdoğuda kullanılmaya başlanan kağıt Çinliler'in bir buluşudur. Onlarla çok sık iletişim halinde olan Türkler aracılığı ile Yakındoğu'ya, o dönem bu coğrafya da hakim olan İslam dini sayesinde de Batıya taşınan kağıt, bilgi taşıyıcıları içinde çok özel bir yere sahiptir. Çünkü yazı aracı olarak kağıdın kullanılmaya başlaması yazma kitap sayısını o ana kadar görülmemiş derecede arttırmış ve çok ayrıcalıklı ve sınırlı bir sınıfın egemenliğinde olan kitap yazmacılığının diğer toplumlarda da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Doğuda kullanılmaya başlanmış olmasına rağmen kağıdın yazı aracı olarak yaygınlaşmasına, üretim yöntemlerinin ve kağıt şekillerinin çeşitlenmesine öncülük eden daha çok Batı olmuştur. Bu sayede günümüz tarihini şekillendirmede önemli yeri olan Rönesans ve Reform gibi yeniliklerin doğmasını da sağlayan, kitap üretiminde ve ticaretindeki atılımlar yaşanmıştır

Bilgi taşıyıcılarının biçimsel olarak ulaştıkları zirve ise kitap formu ile olmuştur. Sözü edilen bilgi taşıyıcılarının her biri amaçları göz önüne alınacak olursa birer kitaptırlar ama genel olarak kitaptan önceki bilgi taşıyıcılarının formu olarak iki türden bahsedilebilir; rulo ve kodeks. Çünkü kitabın anlamı bilginin ve taşıyıcısının bir düzen dahilinde tutulmasında saklıdır ve bu form malzemenin doğal hali üzerinde yapılan çeşitli işlemlerden sonra ortaya çıkar. Ruloya göre her açıdan daha kullanışlı olan kodeks bugünkü kitap formunun da atasıdır. Parşömenin yazı aracı olarak kullanılmaya başlanmasından sonra rulonun yerine kitap formu olarak kullanılmaya başlanan kodeks üzerinde yapılan küçük birkaç değişiklik ve eklemeler sonunda kitaba varılmıştır. Kağıdın insanlık tarihine kattıklarının çok daha fazlasını yapan, kitabın toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlardaki etkisinin patlama noktasına ulaştığı an ise kitap üretiminde basma tekniğine geçilmesidir. O dönem için yeni olan bu yöntem, bugün bilgisayar teknolojisi üzerinde kitap üretim ve kullanımı kadar önemlidir.

Tezin konusunun ve amacının ortaya çıktığı yer olan Osmanlı İmparatorluğu da özellikle basımevinin Avrupa'da yayılmaya başlamasına kadar, bilgi üretimi, üretilen bilginin aktarılması ve bunlarla ilişkili konularda söz sahibi ülkelerin başında yer almıştır. Yazma kitabın din ile ilişkilendirilmesi ve üretilen kitapların büyük çoğunluğunun din konulu olması, dini inancın en üst seviyede yaşatılmaya çalışıldığı Osmanlı'da kitap ve üretimine farklı bir bakış açısının oluşmasını sağlamıştır. Bununla ilişkili olarak te'lif, tercüme ve dikte etme gibi farklı türlerde üretilen kitabın en güzeli ve her açıdan en mükemmeli olmasına gayret gösterilmiştir. Kitabın yazılacağı kağıdın seçiminden başlayarak "bu kitap için yapılacakların tamamı bitti" denildiği ana kadar her safhada, hem din adına en iyisini yapabilmek için, hem de manevi bir bağlılığın olduğu yazma kitaba saygı göstergesi olarak bitmek bilmez bir arayış vardır. O dönemde kullanılan kağıtların işlenişindeki inceliğe, Arap harflerinin esnekliğinden de faydalanılarak üretilen yazı güzelliği ve çeşitliliğine, tezhipten hatta kadar uzanan kitap süslemelerine ve kitap ciltlemeciliğine bugün hala hayranlıkla bakılmaktadır. Yani Osmanlı hem yazma kitap üretiminde baştan sona her aşamada dünyaya iyi bir örnek olmuş hem de daha iyiyi arama gayretinin yarattığı merakla

kendisi dışında var olan güzel örnekleri almaya ve kendi kültürüne uydurmaya çalışmıştır.

Aynı gayret ve başarıyı kitap basmacılığı konusuna taşıyamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun, medeniyet tarihi içinde diğer hiçbir şey ile kıyaslanamayacak kadar özel bir yeri olan basma tekniğini, Batı'da kullanılmaya başlanmasından 250 yılı aşkın bir zaman sonra kabul etmesi yazma kitap kültürüne olan bağlılığın bir diğer göstergesidir.

Avrupa'da kullanılmaya başlanmasından çok daha önce ilkel örneklerinin Çin'de kullanıldığı bilinen basımevi bugünkü teknik esas olan şekli ile ilk kez 1453 yılında Johan Gutenberg tarafından kullanılmıştır. Almanya'nın Mainz kentinde kurulan bu ilk basımevi 20-30 yıl gibi çok kısa sayılabilecek bir sürede Almanya'nın komşularından başlayarak tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Bu çabuk ve kısa süreye sığdırılmış yayılmanın ardındaki en güçlü desteklerden biri de ilk önceleri basımevine soğuk ve tepkili bakmış olmasına rağmen, daha sonra bu tavrını değiştiren Hıristiyanlık dinidir. Çünkü o dönem mezhep parçalanmalarının önüne geçmek ve Hıristiyan olmayanları bu dine katmak isteyen Papa, basımevini bu amaç için kullanabileceğini görmüş ve özellikle din kitaplarının basımını bizzat desteklemiştir.

Avrupa'da bu gelişmelerin yaşandığı sırada dünyada askeri alanda çok güçlü durumda olan Osmanlı ise yaşananlara bir küçümsemeyle, biraz da gereksiz olduğu gözü ile bakmış, yazma kitabın manevi bağlılığı ile kitap yazma ve süsleme işinden para kazanan çok sayıdaki insanı da düşünerek kendini bu yenilikten uzak tutmuştur. Ancak Batı ile çok daha sıkı iletişim halinde olan ve sürekli olarak Avrupa ülkelerine gidip gelen Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar gibi, Müslüman olmayan Osmanlı cemaatleri, bu yeni teknikten uzak kalmamış, İmparatorluktan alınan resmi izinler çerçevesinde basımevleri açmaya başlamışlardır. Hemen hemen Avrupa'da basımevlerinin yayılmaya başladığı dönemlerde açılan ve alınan resmi izinlerde belirtildiği hali ile İslam dini ile ilgili kitap basamaz ve azınlıkları İmparatorluğa karşı kışkırtıcı kitap basamaz kurallarına bağlı olarak hizmet veren bu basımevleri,

hem Türk kültür tarihine hem de daha sonra açılacak Osmanlı Türk basımevlerine doğrudan etkide bulunmuşlardır.

Osmanlı'da açılan ilk basımevi gördükleri dini baskı ve kötü muamele nedeni ile başta İspanya olmak üzere, Avrupa'dan kaçıp Osmanlı'ya sığınan Yahudilere aittir. 1494 yılında açılan bu basımevini diğerleri takip eder. Ermenilere ait ilk basımevi ise 1512 yılında faaliyete geçmiş ve Ermeni basımevleri Yahudi basımevlerinden daha yaygın hale gelmiştir. Hakkında en az bilgi sahibi olunan Müslüman olmayan cemaat basımevleri ise Rumlar'a aittir. Bu cemaate ait ilk basımevi diğerlerine göre biraz daha sonra, 1627 tarihinde açılmıştır. Bu üç cemaatin açılan ilk basımevi de İstanbul'dadır. Daha sonra Selanik, İzmir gibi diğer şehirlerde açılanları da olmuştur. Bunların dışında bazı Hıristiyan mezhep ve cemaatler ile bazı Avrupa ülkelerinin elçiliklerine ait basımevleri de kurulmuştur. Ancak bu basımevlerinin hem ömürleri daha kısa olmuş hem de Osmanlı'ya etkileri çok sınırlı kalmıştır.

Azınlıklara ait basımevlerinin dışında Osmanlı Türk basımevlerinin açılmasına etkide bulunmuş bir diğer gelişme de İmparatorluk dışında, özellikle de Avrupa'da basılan Türkçe-Arapça kitaplardır. Temel olarak Hıristiyanlık dininin yayılması ve ticari kazanç kaygıları ile Avrupalı basmacılar tarafından basılan bu kitaplar, daha çok İtalya'da üretilmiştir. Bu iki asıl nedenin yanı sıra, İslam dininin içinden çıkmış ve bilim adına son derece değerli olan bazı kitapları basmanın sağlayacağı prestij de zaman zaman bu kitapları basma nedeni olmuştur. Bir kısmı Avrupa'da basılan ilk kitapların içinde yer alan eserler, Fransa'dan İngiltere'ye kadar pek çok ülke basımevlerinde basılmıştır. Avrupa'da böyle bir çabanın olduğu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun konuya kayıtsız kalmış olması ise gelişmelerin çok önemli görülmediği şeklinde açıklanabilir.

İmparatorluğun ilk Türk basımevi, ülkede yaşanan basımevi tecrübelerinin katkısı ve aslında bir Macar göçmeni olan İbrahim Müteferrika'nın kişisel gayretleri sonucunda 1729 yılında faaliyete başlamıştır. Dönemin Padişahı III. Ahmed ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın izinleri alınarak açılan bu basımevi Türk

kültüründeki basma geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilir. Basımevinin önemini ve yararlarını çok iyi analiz edip, Avrupa'daki örnekleri yakından takip eden Müteferrika ile Avrupa'da eğitim gördüğü sırada basımevini tanıma fırsatı bulan Sait Efendi'nin kişisel çabaları sonucunda basma iznini ve İmparatorluğun desteğini alan basımevinde toplam 24 eser basılmıştır. Bunların bir tanesi yabancı dildedir. Basımevine resmi izin, din kitabı basmamak kaydı ile verilir. Daha çok tarih ve modern bilim konulu kitaplardan oluşan basılan kitaplar listesi bizzat basımevinin yönetici İbrahim Müteferrika tarafından belirlenmiştir. Aynı zamanda yaşadığı dönemin çok önemli bir aydını olan Müteferrika'nın ölümünden sonra basımevinin atıl duruma düşmesi onun kendi adı ile bilinen basımevi ve Türk kitap basımcılığı adına ne kadar önemli bir kişi olduğunun göstergesidir. 1795 tarihinden sonra basılmış her hangi bir eserine rastlanılmayan basımevinin belki bu tarihte belki de birkaç yıl sonra kapatıldığı sanılmaktadır.

Osmanlı Türkleri'nin kurduğu ikinci basımevi ise askeri öğrenci yetiştirme amacı ile hizmet veren Mühendishane Mektebi içinde açılmıştır ve aynı ad ile bilinir. 1797 yılında faaliyete başlayan ve tespit edilebilmiş 19 eser dışında pek çok ders notu yayımlayan basımevinin ne zaman faaliyetine son verdiği konusu hala bir bilinmezlik durumundadır. Zaman zaman Birinci Dünya Savaşına kadar getirilen bu tarihin, daha sonra kurulan üçünü Türk basımevinin açılış tarihi ile 1850'li yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda basımevi konusunun "tek bir basımevi" mantığı ile ele alındığı düşünülecek olursa, 1801 ya da 1802 olması akla yatkındır. Ayrıca basımevinin kapandığı tarihten daha önemli olan nokta içinde bulunduğu okul öğrencilerinin ihtiyaçları doğrultusunda kitap basılması amacı ile hizmete başlayan bu basımevinin beklenen talebe karşılık veremediğidir. Aksi halde üçüncü bir basımevinin açılması ihtiyacı duyulmazdı. Derslerle ilgili kitapların üretiminin ağırlıklı olduğu basımevinde iki tane de yabancı dilde kitap basılmıştır. Bu basımevinde de din kitabının basılmasının yasak olması ve basımevinin faaliyetlerinin Müteferrika örneğinde olduğu gibi yönetici Abdurrahman Efendi'ye endeksli olması İmparatorlukta en azından Türk basımevine hala kuşku ile yaklaşıldığının ve basımevi kullanılarak neler yapılabileceği bilincinin yerleşmediğinin bir göstergesidir.

Bazı çalışmalarda Mühendishane Basımevi'nin devamı olarak verilen ancak bu çalışmada bastığı kitaplarda Mühendishane adını kullanmadığı için ayrı bir basımevi olarak ele alınan Üsküdar Basımevi, Osmanlı İmparatorluğu'nun üçüncü Türk basımevidir. Mühendishane Basımevi gibi ne zaman kapandığı konusunda fikir ayrılıkları olan basımevinin bu çalışma için bağlayıcı olan tarafı ömrünün ne kadar sürdüğü değil, Osmanlı'da basılan ilk din kitabının bu basımevinden çıkmış olmasıdır. Bu nedenle 1802 yılında ilk baskısını yapan basımevi, bir yıl sonra çıkardığı "Risale-i Birgivi" adlı esere kadar ele alınmış sonrası araştırılmamıştır. Çünkü bu bölüm tezin sınırlarının bittiği yerdir. Daha sonrası ayrı bir araştırma alanına dahil edilebilir. Basılan ilk din kitabından önce sadece iki eserin baskısını yapan basımevinin faaliyet gösterdiği süre kesin olarak belirlenemediği için basılan toplam kitap sayısı konusunda da varılmış kesin bir yargı yoktur. Üsküdar Basımevi'nin önemi, ilk din kitabını basmış olmasındadır ve tarihsel gelişimindeki belirsizlikler ile hala devam eden tartışmalar bu önemi ortadan kaldırmaz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı için olmasa da Müslüman cemaat için yeni bir teknik olan kitap basımcılığının getirdiği biçimsel özellikler konusunda sözü edilen üç basımevinden çıkmış örneklerle bakılarak şunlar söylenebilir:

Yazı ve metin konusunda yazmadan farklı bir biçim oluşturulmamıştır. Bu durum ilk basımevi örneklerinin görülmeye başladığı dönemlerde Avrupa'da da aynı şekilde olmuştur. Yazma kitapta olduğu hali ile yazı ve metni basmaya taşımanın iki temel nedeni vardır. Yazma kitaptan başka bir formun ve kitap oluşturma yöntemin bilinmiyor olması ve daha önce sözü edildiği gibi yazma kitaba olan manevi bağlılıktan dolayı metnin yazmada olan halini değiştirmenin bu bağlılığı, hatta dini inancı olumsuz etkileyici konusunda yaşanan kaygı. Yüzyıllardır var olan alışkanlıklar dini gerekçelerle ilişkilendirildiği için Avrupa'da yaşanan tecrübeleri benimseme konusunda mesafeli davranan kitap basımcıları biraz da işleri kolaylaşacağı için basma kitaba özgü yazı ve metin arayışına girmemişlerdir. Bu tavır çok uzun dönem katı bir bağlılıkla devam etmiştir.

Basma kitapta kağıdın kullanılması ve ona biçim verilmesi de büyük oranda yazmalarda olduğu şekli ile devam ettirilmiştir. Yazının, metnin, kitap süslemelerinin ve diğer kitap işçiliklerinin aslında bir bütün olduğu düşünülecek olursa, yazı ve metin konusundaki ısrarcı ve tutucu tavrın, yapıya ya da süslemelere de yansması son derece doğaldır. Şüphesiz yazma kitap formuna ve onunla birlikte yüzyıllardır taşınan kitap işçiliklerine bağlılık, Batı basmalarının ilk örneklerinin verildiği dönemlerde de yaşanmıştır. Burada Osmanlı'yı Batı'dan ayıran fark, bağlılığın daha yoğun yaşanmış olması ve din ile ilişkilendirilmesinden dolayı basma tekniğine ilişkin uygulamaların çok daha uzun bir süreçte benimsenebilmiş olmasıdır. Buna paralel olarak basma tekniğinin getirdiği kolaylıklar basma kitaba özgü yeni biçimler üretmek yerine, yazma kitapta olan şeyleri daha iyi yapabilmek amacı ile kullanılmıştır. Bu tavrın çok da sağlıklı olmasının farkedilmesinin hayli zaman almasının olumsuz etkileri Türk kitap tarihinde sürekli olarak hissedilmiştir.

Basma kitap tekniğinin benimsenmesi ve basma kitabın yazma kitaptan çok farklı bir form olduğunun farkedilmesi her kültürde, o kültürün özelliklerinden kaynaklanan sebeplerden dolayı değişik zaman aralıklarında gerçekleşir. Bir bakıma basma kitabın yerleşme dönemi diye tanımlanabilecek olan bu süreç "beşikdevri" olarak adlandırılır. Bu dönemin basımevinin kullanılmaya başladığı 1453 yılı ile 1500 yılları arasını kapsadığını söyleyerek genel bir tanımlama yapmak hatadır. Çünkü bu dönem Avrupa için basımevinin benimsendiği ve yaygınlaştığı, kitap formunda basma ile başlayan yeniliklerin yerleştiği dönem olabilir ama diğer ülke ve coğrafyalar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu gibi bu tarihler arasında basımevini hiç tanımayan pek çok kültür vardır.

O halde beşikdevri ilk basılan kitapla başlar, kitabın içerik ve biçim olarak yazmalarda olduğu şekli ile basılmasının devam ettiği ve basımevinin ilgili kültürde benimsendiğinin söylenemeyeceği anın sona ermesi ile biter. Bu dönemi belirli tarihler arasında ya da basımevinin kurulduğu andan sınır kabuledilecek belirli bir zaman dilimi ile belirlemek çok sağlıklı olmaz. Çünkü her kültürün basma kitap geleneğine yaklaşımı ve onu benimseme süresi ile bunların tamamlandığını gösteren kıstasları birbirinden çok farklıdır. Avrupa'da bu tarih 16'ncı yüzyılın ilk 15 yılında

biter çünkü artık hemen her şehirde bir basımevi vardır, her türlü kitap basılır ve daha da önemlisi kitap artık yazmanın bire bir kopyası olarak üretilmez. Bu teknikle birlikte doğan bazı biçimsel ve içeriksel değişiklikler yapılmıştır. Fakat Osmanlı'nın beşikdevri ne söz konusu tarihler ne de 1729 yılından sonra geçirilecek 70 yıldır.

Bu çalışmada **Osmanlı İmparatorluğu'nda beşikdevrinin tamamlanışı (beşikdevrinin sonu) ilk din kitabının ya da din konulu ilk kitabın basılması olarak belirlenmiştir.** Daha önce Osmanlı İmparatorluğu için pek çok beşikdevri tanımı verilmiş olmasına rağmen bu tarih aşağıdaki gerekçelerle birlikte hiç verilmemiştir. Bu tezde “Risale-i Birgivi'nin” Osmanlı için beşikdevrinin bittiği anın göstergesi olarak alınmasının nedeni; İslam dininin İmparatorluk içindeki yeri ve daha önceki basımevlerinde ve basılan kitaplarda yaşanan din ilişkisidir. Gerek Müslüman olmayan gerekse Müslüman cemaatin kitap basmasına izin verilirken ileri sürülen ortak şart **din kitabı basılmamasıdır.** Basımevinin ilk kurulduğu andan önceki dönem de hatırlanacak olursa, basımevine soğuk bakılmasının ardındaki tüm gerekçeler doğrudan ya da dolaylı olarak din ile ilişkilendirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in o ana kadar elle yazılıyor olması, bunun bir dini ibadet gibi görülmesi, sayıları binleri bulan hattatların en çok din kitapları üzerine çalışmaları, dinin Osmanlı toplumu üzerinde birincil derecedeki belirleyici rolü bu ilişkilendirmelerden ilk akla gelenlerdir.

Basımevinin ve basma kitabın bugünkü anlamda doğduğu yer olarak kabul edilen Avrupa'da basılan kitap, basımevi, kitap sayıları ve kitap ticareti yapanların sayılarındaki artış ve bunların iç kapak oluşumuna etkisi gibi daha farklı tecrübelerin yaşanmasının ardından tamamlanan beşikdevrinin Osmanlı'daki kıstasının yukarıda söylenen gerekçelerde göz önüne alındığında basılan ilk din kitabı olarak alınması en doğrusu olarak görülmüştür. Elbette bunun dışında Avrupa'da olduğu gibi kitap üretim tekniği ve kitabın formuna ilişkin bazı değişimler de gerçekleşmiş olmalıdır ama bunlar dini derin etkilere sahip olmadıkları için ikincil sırada tutulmuşlardır. Ancak bu tavır ikincil sırada tutulan biçimsel değişiklik ve uygulama yöntemlerinin önemsiz oldukları anlamına gelmez. Türk kültürü için Cumhuriyet'in ilanına kadar varırılan kitap basımacılığına hakim olma döneminin, bu kadar uzun olmasının

temelinde bazı yazma kitap geleneklerini bırakamamış olmamız ve önümüzde olan iyi örnekleri anlamaya çalışmadan, kendi kültürümüze uygun hale dönüştürmeden kopya etmek yöntemi ile kullanma yolunu seçmemiz vardır.

Basma tekniği ile kitap tarihinin içinde kendine yer bulan ve bizim gerçek anlamını ortaya çıkarma konusunda geç kaldığımız uygulamalardan biri de **iç kapaktır**. İlk kez 15'inci yüzyılın sonunda Almanya'da kullanılan bu yenilik başlangıçta ticari kaygılarla ortaya çıkmıştır. Yazar tarafından verilmeyen ve basımevi tarafından kitaba eklenen iç kapak sayesinde, okurun kitabı kısa zamanda tanıması ve böylece daha kolay satın alması amaçlanmıştır. 20-30 yıl kadar kısa bir sürede tüm basma kitaplarda standart hale gelen iç kapak bu sürede farklı amaçları karşılamayı da üstlenmiş ve kitabın kimlik kartı haline dönüşmüştür. İç kapağın bugün kullanılan haline gelmesi ve yine bugün verilen bilgilerin hemen tamamını bir düzen dahilinde vermesi süreci Avrupa'da kısa sürede aşılmış ve kitap tarihinde çok önemli ve özel bir yeri olan iç kapak, basma kültürünü yeni benimseyen toplumlarda daha çabuk ve verimli bir biçimde kendine yer bulmuştur.

Kitabın kendini en etkin ve kısa sürede, mümkün olan en detaylı hali ile tanıtmaya fırsatını bulduğu yer olan iç kapak, bir okur için de kitabı tanımanın en etkili yoludur. İç kapak sayesinde başka bir yere bakma gereği duymadan kitabın tam adı, yazarı, basım tarihi, yayın evi, yayın yeri, kaçınıcı basım olduğu, kitabın oluşumunda emeği geçenler varsa bunlar görülebilir. Bu bahsedilenler kitap ve okur açısından iç kapağın ne anlama geldiğini açıkça ortaya koyar. Bir de işin daha teknik detayları ile ilgilenenler olacaktır. Kütüphaneler ve kütüphaneciler. Kütüphanecinin kitabı en sağlıklı şekilde tanınmasının ve bunun sonucu olarak en doğru yerde kullanıma sunmasının yolu iç kapaktan geçer. Kütüphanedeki bir kitabı okur için anlamlı kılacak olan öge söz konusu kitabın nitelenmesi ve en doğru şekilde kullanıma sunulmuş olmasıdır. Bunları sağlamak için de genelde iç kapak bilgileri yeterli olacaktır. Daha genel bir yaklaşımla iç kapak, okurun, kütüphanecinin ve canlı bir organizma gibi düşünülebilecek olan kütüphanenin kitabı tanınmasının yoludur. Kitaba erişim kitapçılarda olabileceği gibi bir kütüphanede de olabilir. Bu durumda

okurun sorumluluğunu kütüphaneci üstlenir ve kitabı okur tarafından kullanıma hazır hale getirir. Bunu yaparken kullandığı anahtar da iç kapaktır.

Avrupa'da beşikdevri sınırları içinde kitap kültürüne yerleşen ve basma kitabın bir parçası olan iç kapağın Osmanlı basmalarındaki gelişim seyri için ise çok farklı bir süreç vardır. Kitabın okura, okurun da kitaba doğru attıkları ilk adım olan iç kapak, Osmanlı basma kitap kültüründe farklı bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bu çalışmada Osmanlı beşikdevri olarak kabul edilen dönemde basılan 46 kitabın sadece 4 tanesinde iç kapak vardır ve bu kitapların hepsi Latin harfli kitaplardır ve Avrupa basımevlerinden çıkan örneklerinin birer kopyası olarak basılmışlardır. Yani iç kapak ve ne anlama geldiği üzerinde durulmadan Avrupa nüshasında olduğu için Osmanlı'da basılan nüshasına da iç kapak konulmuştur. Diğer 42 eser baştan sona yazma kitap geleneğine sadık kalınarak basıldığı ve Batı'da var olan örneklerle rağmen yazma kitap formunun dışında başka bir biçim düşünülmediği için iç kapaksız olarak basılmıştır. Osmanlı basmalarında yapılan şey tamamen yazma kitabın aynısını basmak, eğer kitap Latin harfli ise de örnek nüshayı kopya etmektir. Aynı zamanda bu tavır, iç kapağın dışında olacak diğer yeniliklere de kapalı olunduğunun ve bu yenilikleri anlamaya çalışma gayretinin içinde olunmayacağına bir göstergesidir. Kitap basma işi ile ilgilenenlerin bu bilinçte olması, Osmanlı İmparatorluğu'nda kitabın tarihi ve gelecekteki seyrinin sezilebilmesi konusunda kapsamlı bir bakış açısının oluşmasını engellemiştir. Osmanlı'da ilk basımevinin kurulduğu andan Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde basılan kitapların sayısı binlerle ifade edilirken, Batı'da bu rakamın daha basımevinin ilk 50 yılında 30-35 binlere ulaşması Avrupa'da ve Osmanlı'da basma kitaba bakış açısının bir göstergesidir. Çünkü yazma kitap sayılarına bakılacak olursa böyle derin farkların olmadığı görülecektir.

Hiçbir ülkenin ya da coğrafyanın yazma kitap geleneğinden basma kitaba geçiş dönemini kitaptaki biçimsel değişim açısından sürekli bir yükselme eğrisi içinde göstermek mümkün değildir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu gibi yazma kültürüne sıkı bir bağlılığın olduğu toplumlarda bu eğrinin yükselmesi için çok daha fazla zaman gerekmiştir. Ne Batı'da yaşanmış 300 yıllık tecrübe ne de eskiye

bağlıktan dolayı yaşanan güçlükler bu eğrinin yükselmesini hızlandırmayabilir. İç kapağın Osmanlı'daki gelişimi de buna çok iyi bir örnektir. Basma kitap ile kullanılmaya başlanan Batı icadı bir form olan iç kapağı, kitabın bir parçası olarak görmenin güçlüğüne, Avrupa'dan alınan örnekleri anlamaya çalışmadan olduğu gibi kullanma eğilimi de eklenince iç kapağın benimsenme süreci Osmanlı beşikdevrini fazlası ile aşmıştır. Bu durum da bir ülkenin kitap kültürü adına kötü bir tecrübedir.

KAYNAKÇA

Acaroğlu, Türker: “Dünya’da Basılan İlk Türkçe Kitap Vankulu Lugatı Değildir,” **Milliyet Sanat Dergisi**, Ağustos 1980, s.67-70.

Acaroğlu, Türker: “Dünya’da Basılan İlk Türkçe Kitap,” **BelleTen**, Sayı 197, 1986, s.507-530.

Adıvar, Adnan: **Osmanlı Türklerinde İlim**, 2. bs., Ankara, Maarif Matbaası, 1943.

Afyoncu, Erhan: “İbrahim Müteferrika,” **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, C.XXI, 2000, s.324-327.

Akbayar, Nuri: “Osmanlı Yayıncılığı,” **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, C.IV, 1985, s.1680-1696.

Alkım, U. Bahadır: “Yazının Başlangıcı,” **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s.3-16.

Alpay, Meral: **Kütüphanecilik Terimleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973.

Alpay, Meral: “Türkçe Basma Kitaplarının Beşik (İnkunabel) Devri,” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1973, s.587-599.

Alpay, Meral: “Yazının İşlevi ve Harf Devrimi,” **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1983, s.13-19.

Anglo-American Cataloguing Rules, Second Edition, Ottawa, Canadian Library Association, 1989.

Arıtan, Ahmet Saim: “Cilçilik,” **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, C.III, 1993, s.551-557.

Arseven, Celal Esad: “Cilt,” **Sanat Ansiklopedisi I**, İstanbul, İstanbul Maarif Matbaası, 1943, s.341.

Arseven, Celal Esad: “Tezhip,” **Sanat Ansiklopedisi IV**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1975, s.1982-1986.

Arseven, Celal Esad: “Türk Bezemeleri,” **Sanat Ansiklopedisi I**, İstanbul, İstanbul Maarif Matbaası, 1958, s.236-240.

Aslanapa, Oktay: “Osmanlı Devri Cilt Sanatı,” **Türkiyemiz**, Sayı 38, 1982, s.12-17.

Basma Eserler Alfabetik Katalog Kaideleri: (Enstrüksiyon), Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1957.

Baysal, Jale: “II. Rakoczi Ferenc’in Çevirmeni Müteferrika İbrahim ve Osmanlı Türkleri'nin İlk Bastıkları Kitaplar,” **Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Basımevi, 1976, s.217-225.

Baysal, Jale: **Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş**, 2.bs., İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1992.

Baysal, Jale: **Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1968.

Baysal, Jale: “Yazı Devriminden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı,” **Harf İnkılabı Sempozyumu**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 1983, s.21-34.

Berkes, Niyazi: “Bir Not,” **Belleten**, C.XXVIII, Sayı 109, 1964, s.183.

Berkes, Niyazi: “İlk Türk Matbaacısının Dini ve Fikri Kimliği,” **Belleten**, C.XXVI, Sayı 104, 1962, s.715-737.

Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 4.bs., İstanbul, Yapı Kredi, 2003.

Beydilli, Kemal: “Mühendishane ve Üsküdar Marbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog – Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar – Adlı Eser Üzerine,” **Toplumsal Tarih**, C.VI, Sayı 33, Eylül 1996, s.46-56.

Beydilli, Kemal: **Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Bir Listesi ve Bir Katalog**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1997.

Beydilli, Kemal: **Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995.

Binark, İsmet: **Eski Kitapçılık Sanatlarımız**, Ankara, Kazan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1975.

Binark, İsmet, “Tezhip Sanatı ve Kitapçılık Tarihimizde Fatih Dönemi Tezhipleri,” **Türk Kültürü**, Sayı 75, Ocak 1969, s.220-233.

Binark, İsmet: “Türk Kitapçılık Tarihinde Hat Sanatı ve Kütüphanecilik,” **Türk Kültürü**, Sayı 41, Ekim 1966, s.470-485.

Binark, İsmet: “Türkiye’ye Matbaanın Geç Girişinin Sosyal-Psikolojik Sebepleri,” **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, 26 (1), 1977, s.23-47.

Blanck, Horst: **Antikçağda Kitap**, Çev. Zehra Aksu, Ankara, Dost Kitabevi, 2000.

Bloomberg, Marty, Evans, G. Edward: **Kütüphane Teknisyenleri İçin Teknik Hizmetlere Giriş**, Çev. Nilüfer Tuncer, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1989.

Bodrumlu, Avram Galanti: **Türkler ve Yahudiler**, İstanbul, Tan Matbaası, 1947.

Burke, Peter: **Bilginin Toplumsal Tarihi**, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Carleson, Edvard: **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler**, Yay. Haz. Mustafa Akbulut, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.

Catalogue Of Manuscripts In The Köprülü Library Volum 1, Haz. Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar, İstanbul, Research Centre For Islamic History, Art And Culture, 1986.

Cezar, Şükran Seher: “Matbaanın Osmanlıda Gecikme Sebepleri ve İbrahim Müteferrika,” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, [Basılmamış Bitirme Tezi], 1966.

Colloque De L'Association International De Bibliophilie: İstanbul 23-27 Septembre 1986, İstanbul, [y.y.], 1986.

Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Matbaa ve Basın Sanayii, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Cem Ofset Matbaacılık Sanayi, 1998.

[Çevrimiçi] <http://www.denizinsesi.com/02-ulu-htm>, 13 Ocak 2002

[Çevrimiçi] <http://www.antalya-ws.com/turkce/underyyat/ulu.asp>, 27 Nisan 2002

Dahl, Svend: **Antikçağ'dan Günümüze Her Yönü İle Kitabın Tarihi**, Çev. Mehmet Dündar, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1999.

Demiriş, Bedia: **Eskiçağ'da Yazı Araç ve Gereçleri**, İstanbul, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1995.

Derman, M. Uğur: **Osmanlı Hat Sanatı Sakıp Sabancı Müzesi Sabancı Üniversitesi, İstanbul**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2001.

Derman, M. Uğur: "Yazı Sanatının Eski Kitapçılığımıza Akisleri," **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: 11-12 Aralık 1979 Ankara Bildiriler**, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980, s.97-118.

Demirel, Şahap: "İbrahim Müteferrikanın Füyuzat-ı Miknatsiye (Miknatsın Yararları) Adlı Kitabı," **Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1982, s.265-330.

Develioğlu, Ferit: **Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Ankara, Doğu Matbaası, 1970.

Erdem, Yahya: "Avrupa'da Arap Harfleri İle Basılan Arapça ve Türkçe Kitaplar," **Kebikeç**, Sayı 2, 1995, s.173-218.

Ersoy, Ayla: **Türk Tezhip Sanatı**, İstanbul, Akbank, 1988.

Ersoy, Osman: **18. ve 19. Yüzyıllarda Türkiye'de Kağıt**, Ankara, Ankara Üniversitesi, 1959.

Ersoy, Osman: "İlk Türk Basımevinde Basılan Kitapların Fiyatları," **Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl**, Yayına Haz. Doğan Atılğan, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998, s.424-432.

Ersoy, Osman: "Kağıt ve Kağıtçılık," **Kütüphaneciliğimizde 40 Yıl**, Yayına Haz. Doğan Atılğan, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1998, s.359-365.

Ersoy, Osman: **Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler**, Ankara, Güven Basımevi, 1959.

Ertuğ, Hasan Refik: **Basım ve Yayın Hareketleri Tarihi**, İstanbul, Sulhi Garan Matbaası, 1959.

Erünsal, İsmail E.: "Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Karşılaşılan Güçlükler I. Eser ve Müellif Adının Tespiti," **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995, s.233-243.

"Exlibris," **İngilizce-Türkçe Redhause Sözlük**, İstanbul, Redhouse, 1968, s.336.

"Filigran," **Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Güzel Satlar Matbaası, C. VIII, 1987, s.573

Foot, Mirjam M.: **The Bookbinding As A Mirror Of A Society**, London, British Library, 1998.

"Gedik Usulü," **Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.IX, 1989, s.340.

Gerçek, Selim Nüzhet: **Türk Matbaacılığı İbrahim Müteferrika Matbaası**, Ankara, Devlet Matbaası, 1939.

Göyünç, Nejat: **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, Emek Matbaası, 1983.

Gündoğdu, Fahriye: "Ebuzziya Tevfik'in Türk Basmacılığına Getirdiği Yenilikler ve Türk Kütüphaneciliğine Katkıları," Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü, [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], 1982.

Halikarnas Balıkcısı: **Anadolu'nun Sesi**, 3.bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1984.

el-Halwaji, Abdülsettar: “İslami Yazmaların Tarihçesi,” **Al-Furkan İstanbul Training Course for Cataloguing of Islamic Manuscripts 29.8.1994-30.8.1994**, [Basılmamış Kurs Metni], 1994

Hırçın, Selen: **Çivi Yazısı Ortaya Çıkışı Gelişimi ve Çözümü**, İstanbul, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 1995.

“İnduljans,” **Meydan Larouse Büyük Lugat ve Ansiklopedi**, İstanbul, [y.y.], C.II, s.459.

İnuğur, M. Nuri: **Basın ve Yayın Tarihi**, Ankara, Ülkü Matbaası, 1945.

İskit, Server R.: **Türk Matbuat Rejimleri**, Ankara, Ülkü Matbaası, 1939.

İskit, Server R.: **Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Ankara, Ankara Başvekalet Basım ve Yayım Umum Müdürlüğü, 1943.

İskit, Server R.: **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1939.

Jean, Georges: **Yazı İnsanlığın Belleği**, Çev. Nami Başer, İstanbul, Yapı Kredi, 2002.

Kabacalı, Alpay: **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basın ve Yayın**, İstanbul, Literatür Yayıncılık, 1997.

Kabacalı, Alpay: **Türk Kitap Tarihi: Cilt I Başlangıçtan Tanzimat’a Kadar**, 2.bs., İstanbul, Cem Yayınevi, 1989.

Kağıtçı, Mehmet Ali: **Kağıtçılık Tarihçesi**, İstanbul, Kader Basımevi, 1936.

Kahramanoğlu, Ali F.: “Kültür Tarihimize Matbaanın Yeri,” **Türk Kültürü**, C.IX, Sayı 100, 1971, s.55-57.

Karaçun, İmre: “Müteferrika İbrahim,” Çev. Mustafa S. Kaçalın, **Müteferrika**, Sayı 4, 1994, s.145-155.

Karatay, H. Fehmi: **Alfabetik Katalog Kaideleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1941.

Kataloglama Kuralları, Ankara, Tübitak, 1980.

Keseroğlu, Hasan S.: **Halk Kütüphanesi Politikası ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Durum**, İstanbul, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1989.

Keseroğlu, Hasan S.: **Kataloglama Kuralları: Örneklerle Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları 2**, Genş. 2.bs., İstanbul, Yapı Tasarım-Üretim, 1994.

Kitap Sempozyumu 15-17 Haziran 1981, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1981.

Koloğlu, Orhan: **Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları**, İstanbul, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, 1987.

Kun, T. Halisi: “İbrahim Müteferrika,” **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, C.V, 1994, s.896-900.

Kuntoğlu, Fevzi: “Türkiye’de Matbaacılığın Nasıl Başladığını Gösteren Bir Vesika,” **Resimli Şark**, Sayı 42, 1934, s.14-15

Kut, Turgut: “Ermeni Harfleri İle Basılmış Türkçe Halk Kitapları,” **Halk Kültürü**, Sayı 1984/1, 1984, s.69-80.

Kut, Turgut: **Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar**, İstanbul, Yapı Kredi, 1996.

“Kütüphaneler,” **Focus**, Sayı 2002/6- 112414, Haziran 2002, s.53-61.

Labarre, Albert: **Kitabın Tarihi**, Çev. Galip Üstün, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994.

Manguel, Alberto: **Okumanın Tarihi**, Çev. Füsun Elioğlu, İstanbul, Yapı Kredi, 2001.

Mason, Stephen S.: **Bilimler Tarihi**, Çev. Umut Daybelge, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001

Matbaacılığın 250 Kuruluş Yıldönümüne Armağan Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basım, Moskova, Nuka Yayınevi, 1972.

Mc Kerrow, Ronalt B.: **An Introduction To Bibliography For Library Students**, Oxford Clarendon Press, 1960.

Milli Kütüphane: **Milli Kütüphane Eski Harfli Türkçe Basım Eserler Bibliyografyası[CD-ROM]**, Ankara, Kütüphane, 2001.

“Minyatür,” **Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.XVI, 1989, s.126-127.

Necatioğlu, Halil: **Matbaacı İbrahim Müteferrika**, Ankara, Elif Matbaacılık, 1982.

Nuhoğlu, Hidayet Yavuz: “Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine,” **Türk Kütüphaneciler Derneği Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı 10-11 Aralık 1979 Ankara-Bildiriler**, Ankara, Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980, s.119-126.

Offenberg, A. K.: "İstanbul'da Basılan İlk Kitap," Çev. Rıfat Bali, **Müteferrika**, Sayı 4, 1994, s.3-18.

"Osmanlı Hükümeti Tarafından Kurulan İlk Matbaa ve Bunun Yayılması," **Askeri Tarih Bülteni**, C.XXIII, Sayı 45, 1976, s.57-73.

Öcal, Orhan: **Kitabın Evrimi**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1971.

Ötüken, Adnan C.: **Bibliyotek Bilgisi ve Bibliyografi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1940.

Ötüken, Adnan: "Türk Matbaacılığı Tarihi Türk Kütüphane Tarihi ve Bibliyografyası İçin Bibliyografi," **Yücel III**, Sayı 47, 1939, s.266-268.

Özdeniz, Engin: "Türk Cilt Sanatı," **Sanat Dünyamız**, Sayı 21 Ocak 1981, s.13-21.

Özen, Mine Esiner: **Türk Cilt Sanatı**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1998.

Özen, Mine Esiner: **Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, 1985.

Özleştirilmiş Kataloglama Kuralları, Haz. Necmettin Sefercioğlu, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.

Özön, Mustafa Nihat: **Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, 6.bs., İstanbul, İnkılap ve Aka Basımevi, 1979.

Salgır, Abdülkadir: "Matbaacılığın İlk Ürünleri İnkunabeller," **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C.V, Sayı 3, 1956, s.191-201

Simonffy, Aladar V.: **İbrahim Müteferrika**, Çev. Faruk Yener, Ankara, Başbakanlık Basım ve Yayın Genel Müdürlüğü Ülkü Matbaası, 1945.

Su, Aydın: **Matbaanın Hikayesi**, İstanbul, Hür Yayınevi, 1964.

Sungu, İlhan: "İlk Türk Matbaasına Dair Yeni Vesikalar," **Hayat Mecmuası**, C.XIII, No:43, 1938, s.9-15.

Şen, Adil: **İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem Fi Nizam'ı Ümem**, Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1995.

Şenalp, Leman: **Dört Dilde Kütüphanecilik Terimleri Sözlüğü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1959.

Tanyu, Arif Hikmet: **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 1977.

Tekeli, İlhan , İlkin, Selim: **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1993.

Tekin, Şinasi: **Eski Türklerde Yazı Kağıt Kitap ve Kağıt Damgaları**, Yayına Haz. R. Tuba Çavdar, İstanbul, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1993.

Temir, Rana: "İlk Türk Matbaası Kurucusu İbrahim Müteferrika Üzerine Yeni Bilgiler," **Türk Kültürü**, Sayı 321, 1990, s.43-47.

"Tipografik Baskı," **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, İstanbul, İnterpress Basın ve Yayıncılık, C.XXII, 1986, S.11548.

Toderini, Giambatista: **İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı**, Çev. Rikkat Kunt, İstanbul, Tifdruk Matbaacılık, 1990.

Tuğbay, Eset: “Osmanlı Devletinde Kağıt Kitap ve Bununla İlgili Meseleler (17-18. Yüzyıllar),” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, [Basılmamış Bitirme Tezi], 1970.

Tuğlacı, Pars: “Osmanlı Türkiyesinde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaasına Katkısı,” **Tarih ve Toplum**, C.XV, Sayı 16, 1991, s.48-56.

Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.

“Türklerde Cilt Sanatı,” **Türk Ansiklopedisi**, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1961, Fasikül 81, s.1-11.

Unat, Faik R.: **Neşri Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1943.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Tarihi IV. Cilt 2. Kısım XVIII. Yüzyıl**, 3.bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Ünver, A. Süheyl: **Türklerde Resim Tezhip ve Minyatürün Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973.

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu, Hazırlayanlar Yücel Dağlı, E. Nedret İşli, Cevdet Serbest, D. Fatma Türe, İstanbul, Yapı Kredi, 2001.

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nadir Eserler Kataloğu, Hazırlayan Kasım Çelik, İstanbul, Yapı Kredi, 2002.

Yazıksız, Necip Asım: **Kitap**, Yayına Haz. Türker Acaroğlu, İstanbul, İletişim Yayınları, [t.y.].

“Yazı,” **Ana Britanica Genel Kültür Ansiklopedisi**, İstanbul, Ana Yayıncılık, C.XXII, 1989, s.332.

Yazım Kılavuzu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2001.

“Yazının Çetin Yolları,” **Focus**, Sayı 2002/4- 112414, Nisan 2002, s.88-94.

Yazır, Mahmud Bedreddin: **Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli**, 2.bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1981.

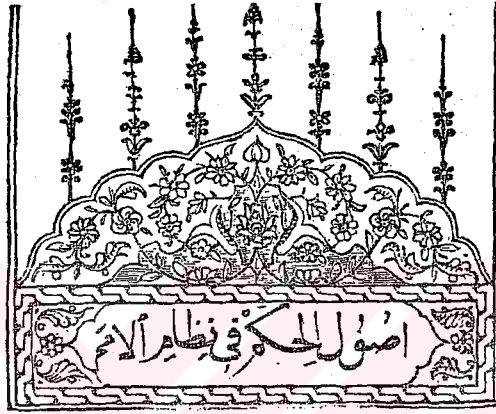
Yıldız, Nuray: **Eskiçağ Kütüphaneleri**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1985.

Yıldız, Nuray: **Eski Çağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.

Züber, Hüsnü: **Türk Süsleme Sanatı**, Ankara, Türkiye İş Bankası, 1971.

EKLER

Ek 1

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَبِسْمِ تَعَالَى

جمہ و ثنا و شکر بی انتہا اول مالک الملک و الملکوت
صاحب الکبریاء و الجبروت تقدس و تعالی در کائنات
شاید در کہ تدبیر نظام عالم و تنظیم امور بنی آدم انک ارادت
علیہ سنہ منوط و تعدیل و تسویہ احوال ام مشیت
ازلیہ سنہ موقوف و مربوط در و درود بی پایان اول پیغمبر
آخر زمان دولتیانہ اهل ایمان جنابنہ شایستہ در کہ
قانون سیاست شرع مبینی اصلاح مزاج دولتہ سند کافی
طب نبوی اولان سنن سنہ سی نصح قوای قواعد دین
وملتہ دوائی و افیڈر و ترضیہ و نظم آل و اصحاب نصیحت
نصیحتہ لایقدر کہ مسالک حجت انصاف افرینہ سلوک تقویم کارگاہ
ملکہ دستور لہدی و آثار مہمت احتوا اینہ تمسک تمدنیت

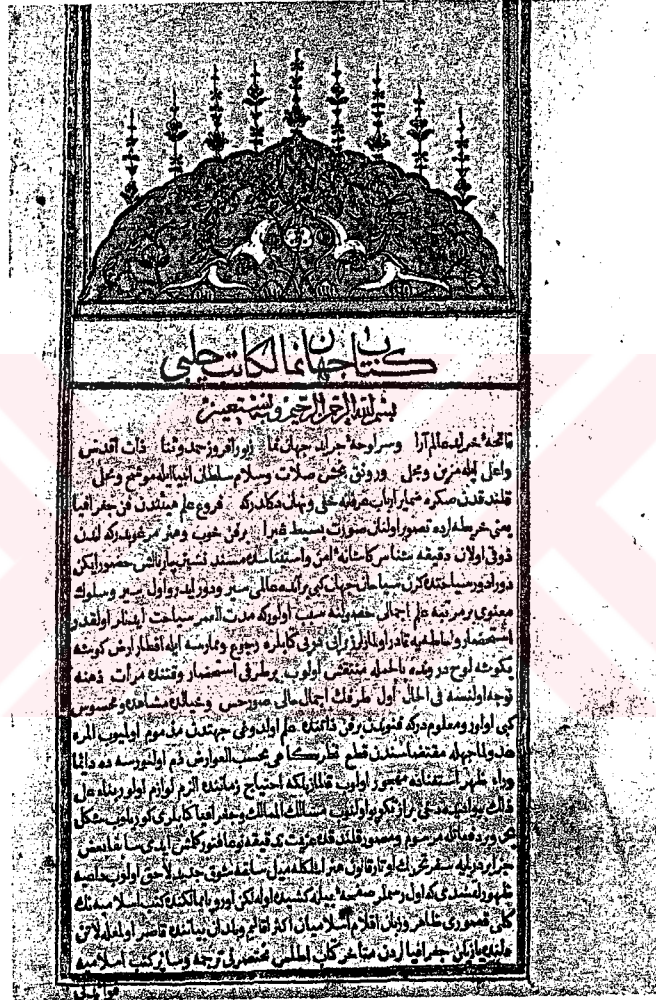
Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem, ilk sayfa

Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.51

وزرا و امرا و ميريان اولن لر دخی طالب بلکه قيو خلقه لرینی
 دخی نظام ایله منتظم قلیقه دقیقه فوت ایتم لر دی و نیجه
 احباب خیرات اثار جمیله وضع و ایداعه رغبت ایدوب
 وقف مراد ایلد ک لری تقود و اشیا بی بو طریقه صرف
 و عسکرینک اورتیه و یا و ک لری نه شرط اتمکله تقویه و یرمکه
 طالب و راغب اولور لر دی و فی نفس الامر اتفاق عقلای
 عالم بونیه درکه دولت علیه نیک خلقی بالذات و بالطبع نظام
 قبولی استعدادنه جمله به غالب اولوب ا کرفنون حریه
 نظامیله مفضل و اجر اسنه دقت و اهتمامه همت اولنسه
 اعدا دن بر فردک بود دولت علیه لید استمراریله مقبومته
 اقتداری قلموب بلکه قبل الحریکه نیجه قلاع و بلادک
 مفتاح لرینی بالطوع و الرضاء بارکاه پادشاهی به
 کتوروب تسامی مصباح

کور لر دی

تم التسويد والطبع بعون الملك الوهاب على يد الحقير ابراهيم
 من متفرق كان دركاه عالی المآذون بعمل الطبع
 بيدار الطباعة العامرة في البلدة الطيبة
 قسطنطينيه في اواسط شعبان المعظم لسنه
 اربع و اربعين و مائه و الف

Kitâb-ı Cihânnümâ, ilk sayfa

Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.54

١٦٥

اولدوغي مرتبه احوال مالك وتلاذت سلك سلطون القدي الحكرمت عليه
يارهقا سانه وارده حنيه خسروا له جلوه منا اولورسه بوكاب مستظله جلدنا في
اولق اوزن حنيه استانبولدن مشروع رله نهايات حكايات حريميه به وارجه باقي
اقسام ثلاثه ك يعني آوزو يا واهر تقا وانر تقا قطعله ارتيك دنج حاوي اولدوغي مالك
وملوك ومثل احوالي حمر رويانه وتفصيل وصيايه صرف همت ايله حوا احوال دروي زميني
مشاهدين به برسات عالم غايلداع ونيان اسلاميله حديم السديق والمثل
خدمت ضروري وما ترجموده ايداعيله نادا كاره وفعقه قبل مكنت
اولقن ذر كا مواعب الامالدين
مستد صادره

تم الكتاب بعون الملك الوهاب حل يد الضعيف الماذون بعمل الطبع به الطبعه العامرة
في البده العلية قسطنطينيه دامت زمن عمار تهاصل يد صاحب
بالايمه البهية في اليوم العاشر من شهر
حرم الحرام لسنة خمس واربعين
وسنة ولف من هجرة النبويه
عليه اكل المملووه
والقيه

باسمه
الله
بوكتابي اوله محمد الله
ايليو سعي بلق سيجر
بنج كوزنه وراعت ايتي
بنده ال محمد احمد
١٤٤٤
٤٧

Kitâb-ı Cihânnümâ, son sayfa

Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.54

پوشن

Usûl-i Hendese, ilk sayfa

Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar, s.94

(درن قسمتك حلي)

۴۷۲

الاستخراجات	شکل	شکل	شکل
مثلاً مرقومدن اب ضلعی قاعده فرض اولندقدہ اوج ضلع اوج زاویه زاویه اولور (بو) طریق آخر	شکل ۱۲		
اگر مثلاً مرقومدن حوضاتی اوزرینه نازل اولان اوجوددی داخل مثلثده بولتور ایسه $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$ بره $س$ اولوب (ر) که نخ معلوم اولور (فائده) واکر مرد مرقوم خارج مثلثده بولتور ایسه $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$ بره $س$ اولوب (ر) ایسه $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$ جزاویه مطلوبه تک قمانی ایکنی قسم ایله استخراج اولتور طریق آخر	شکل ۱۳		
مثلاً مرقومدن نه ضلعی قاعده فرض اولتوب نصف مجموع الاضلاع ایچون دخی $س$ اشارتی وضع اولندقدہ $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$ عماس نصف زاویه اولور (۴) طریق آخر	شکل ۱۳		
مثلاً مرقومدن زاویه مطلوبه بی محیط اولان $ا - ا$ ضلعی یئنده واقع فضل ایچون $س$ اشارتی وضع اولندقدہ $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$: $س + ا + ج = د$ مریم جیب نصف زاویه اولور (نط)	شکل ۱۴		
ایندی طریق مذکورده اوزره اوج ضلع معلومدن که برزاویه معلوم اولدقدہ زاویتان باقیان ایکنی یاخود اوجی قسم ایله استخراج اولتور			
فائده که قائم زاویه اولان مثلثان حلته متعلق بعض طریق مخصوصده (د) دعوا مرده بیان اولتوب فقط ایکی ضلع معلومدن اوجی ضلعی استخراج (ب) دعوا مر ایله ادا اولتشد			

Usûl-i Hendese, son sayfa

Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.94

Ek 7

Tableau des Nouveaux Reglemens de L'Empire Ottoman, ilk sayfa
Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar, s.96

* رسالہ برکوی *

* بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ *

الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ هَدَانَا لِلْاِسْلَامِ وَجَعَلَنَا مِنْ اُمَّةٍ
مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ
عَلٰی جَمِیْعِ الْاَنْبِیاءِ وَالْمُرْسَلِیْنَ خُصْرًا مِنْهُمْ عَلٰی
اَفْضَلِ الْخَلْقِیْنَ مُحَمَّدٍ وَاٰلِهِ وَحَسْبِهِ اَجْعَبِیْنَ
اَمَا بَعْدُ فَهَذِهِ وَصِیَّةُ الْفَقْرِ الْخَفْرِ الْمَعْرِفِ بِالْحِجْرِ
وَالْتَقْصِرْ مُحَمَّدِیْنَ بِرِضٰی عَفَا عَنْهُمَا الْعَفْوُ الْعَلِیُّ
لِنَفْسِهِ وَجَمِیْعِ الْمَكْفٰیْنِ كَتَبَهَا بِالرَّكْبَةِ لِمَنْ نَفَعَهَا

* سَانَ الصِّغَاتِ السَّلْبِیَّةِ *

اَوَّلُ وَصِیْمٍ اَوْ لَدَرْكِهِ اَيْدِهِ لَشَهَادَتِ اَيْدِیْنِ صَادِقَةٍ
لَا یُقِیُّ وَتَسْبِیْحِیْ بُوْقَدْرِ الْاَلٰهَةِ نَسَالِیْ وَاَزْدِ شَرِیْبِی
وَتَطْبِیْرِیْ بُوْقَدْرِ كَبِیْمَةِ دُنِّ وَاَوْشَانَمَةِ دُنِّ

و بیعدن

Risale-i Birgivi, ilk sayfa

Yazmadan Basmaya Müteferrika Mühendishane Üsküdar, s.111

ویاغزی ویاغزی بلبو ایسه بون اوسلان
 طوغدیش کی نفاس اولور آسکر هیم بری بلبو
 دککه نفاس اولور لکن اوج کون یادخی ارتق
 افارسه حیض اولور اگر حیضدن کسه لی اون بش
 ویاغزی ارتق اولوبده دوشور دسه واکر اوج
 کوندن آسکده کسه ویاغزی حیض کسلدن
 اون بش کون اولامش اولسه حیض دکلدن بورن
 قانی کیدر نماز قیله اورجن دونه آرله یانه غسل
 لازم دکلدن تم تصیفه یعون الله تعالی
 ولطفه یقرباً
 اشبور سالیله مرضویه اندرون همایونده موجوده
 مصنف خطبه اولان نسخه دن تحریر اولوب بعده
 مقابله و صحیح اولمش نسخه دن تلخیص و تمثیل اولمشدر
 علی بد اصطفی العباد عبدالرحمن المدرس المأمور
 بعمل الطبع بنار الطباعه المیده المضموره
 فی مدینه اسکدار فی شهر جادی الاخره
 سنه ثمانه عشر بعد المائین والفاء
 من هجره من له العز والشرف
 هو قها صاحب الطبعات

عقور

Ek 10

Diatribе, ilk sayfa

Yazmadan Basmaya Mütferrika Mühendishane Üsküdar, s.110

Risale-i Birgivi, son sayfa (el yazması)
Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4655

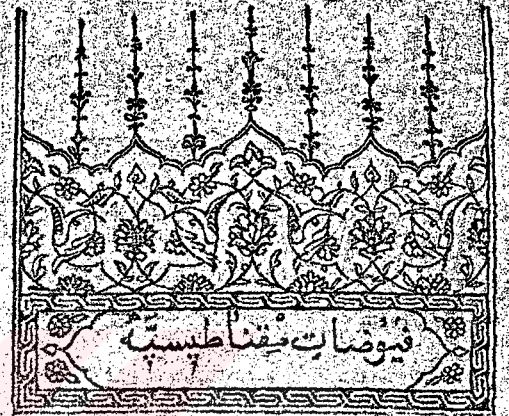
عزرا بن عمار بن رضى الله عنه ما في قوله تبارك وتعالى
 قل انما يؤمنون بالله واليومئذ لا يستعملون
 الفلق برب الخلق ويقال له الفلق هو الصبح ويقال
 به في النار ويقال هو راد في النار من غير خلق
 من بشر كما في شعره وخلق ومن شعره ما يقول
 من بشر الليل اذ اوطأ واد بر من شعره
 المعجزة التي حدثت في الشجرات التي اختلفت
 في الكثرة ومن شعره ما سجد لبيد من محاسن اليهودي
 اذ اهدى النبي صلى الله عليه وسلم واحدة على امة
 عبودية الفلاس كلها مذمومة في حقها
 باسم الله الرحمن الرحيم
 عزرا بن عمار بن رضى الله عنه ما في قوله تبارك وتعالى
 قل انما يؤمنون بالله واليومئذ لا يستعملون
 الفلق برب الخلق ويقال له الفلق هو الصبح ويقال
 به في النار ويقال هو راد في النار من غير خلق
 من بشر كما في شعره وخلق ومن شعره ما يقول
 من بشر الليل اذ اوطأ واد بر من شعره
 المعجزة التي حدثت في الشجرات التي اختلفت
 في الكثرة ومن شعره ما سجد لبيد من محاسن اليهودي
 اذ اهدى النبي صلى الله عليه وسلم واحدة على امة
 عبودية الفلاس كلها مذمومة في حقها
 باسم الله الرحمن الرحيم
 * عنده بذلك والله تعالى اعلم *
 * بالصواب والياد المجمع *
 * والمات حر ذلك *
 * في الفلق والخلق *
 * سئله ومطالبه *
 * على سيدنا محمد *

Vankulu Lügati, son sayfa (el yazması)
 Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 114

توضیحات بر روی این مخطوطات		معارف با اعلان معانی	
کرمی که بر سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
ای سید ذوب نه نه نه آو ازین	قادر بر خیر آن بقای تو چنان	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
خدا ترسی بخیر او لبش بر خیر	خدا ترسی بخیر او لبش بر خیر	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
کز کلف زهر بر پستی آهیل کلام	کز کلف زهر بر پستی آهیل کلام	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
بظریف عالم ایدر این سخن آن	بظریف عالم ایدر این سخن آن	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
کلی بین انصاف یک انصاف	کلی بین انصاف یک انصاف	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
علم و غیره از توبه توبه توبه توبه	علم و غیره از توبه توبه توبه توبه	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
اول که در حقیقت زاده نشیما	اول که در حقیقت زاده نشیما	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
سبب نظیر زور سوزیدم	سبب نظیر زور سوزیدم	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
بیشتر می آید مستعار زور سوزیدم	بیشتر می آید مستعار زور سوزیدم	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
چون مقامات تیره قدم سیر آن	چون مقامات تیره قدم سیر آن	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
سبب اصولی که تمام است این تیره	سبب اصولی که تمام است این تیره	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
خواجگان نظیر آن که در سرش ز کز در او کلام	خواجگان نظیر آن که در سرش ز کز در او کلام	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین
شعر و انصاف بر سرش ز کز در او کلام	شعر و انصاف بر سرش ز کز در او کلام	مخبر است که او که در سرش ز کز در او کلام	فختم اید و لب تر نیده و انجا ازین

Tuhfe-i Vehbi, ilk sayfa (el yazması)
Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 4218

وکیفیت اخوانی کشف و سائده الی الان وادی خیر نامه
 حاجز و غیر و مائت قلمسار در بعض کتب حکیمه لایحه ده
 بحر اولند و شی اوزن بحر مرقوم ابتدا انا طولیک مغنیسا
 طافرتان طهورا رب مقناطیس لفظی مقناطیسند
 تعریف و یا تحریف و یا خود واحد یک اسمیه نسبه اولش
 اوله کیف ما کان حدیدی جذب و جرایک خاصه سی
 و بوکونه خاصه دن حدید و پولادی حصه دار قوی عادی
 اسرجه قدمایه معلوم اولش ایدی کن خاصه ناله که
 عقول بشر فهم و ادراکته عاجز و کاصر ریسر تحقیق و بعض
 قرآن مقناطیس جویف هواده معلق علی حاله قلمسه و بخود
 بر طرف ایچنه وضع اولنوب اول طرف مخصوصه باصوابه
 ملو بر طشته قویاوبه صو پوزنه علی ناله ترک اولسته
 البته مقناطیس کند و طبعین خلق و جبل خاصه سیده
 حرکت و اول ترک نصف چهار دایره سینه مولات ایروب
 علی قول قطب جنوبی و علی قول اخر قطب شمالی یعنی
 شمال کوزی تعمیر اولنوب چای کوره ارضک قطب شمالی
 چابنده طوضر یارب توجه ایلک ابر مقرر در سکره لایستعمال
 اولنک بوسله زار اولندن و خبره تامه لیده یومالت مشاهده
 اولنور مقناطیسک قطبینه اقبال و توجهی خاصه سیرندن

بعد تدع السله والحمدله والتصلیه والترصیه
 وولاء الدعاء لسلطاننا المعظم خلیفة الله علی برتیه
 و تعیم الشاء لوکلائه ووزرائه وامنان واعوانه
 وجمیع خلقه اول الالباب معارف انسابه بحق اولیه که
 جناب خدای متعال لم یزل ولا یزال حضرتک بنک
 ایت باهزه ناخضون والطاق عمیه مالا نهایه لئین مجرد
 منافع منبذ ایچون احسان وحنان بیورش نم عظامدن
 بری سنک مقناطیسدر که اهالی اسلامه قبله نسا
 ودریای فی یا یانه توغل ایدن ارباب کشتی به رهبر و رهنا
 اولوب جمهور حکمای پیشین و پسین کمال سعی و دقت
 بوله بر سنک ان سنک حقیقی اولن کنهی فهم و ادراکده

مکشف

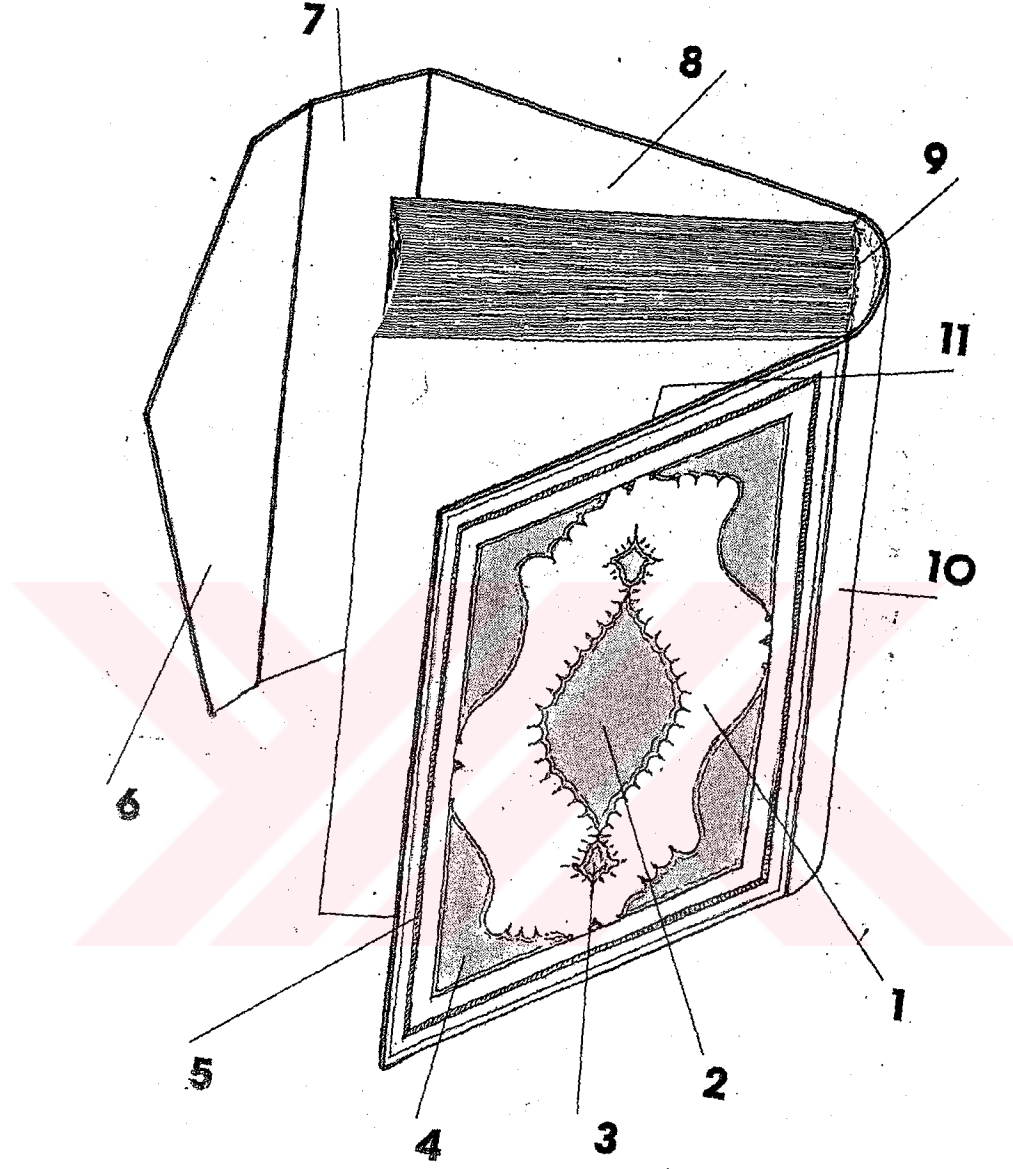
Füyûzât-ı Mıknâtısiyye, ilk sayfa
 Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, 248

سایت سحر قه مزل اوزن بولندونخی بحر اولمشن وسالانارنج
تکایه بعض ارباب معارفک سنی و احتیاجا یله تجرجه وامتحان
اولنوب قسطه شهالدرن اون بریحون درجه قریب سقریه میل
ایندونک مشاهره اولندی پس فقلت اولنایم ایچون
مشکل بوسله ده اوره ماله دخی بوسورت
اوزن وضع بوله تصویر
اولندی

هم النسوی والطعم یعون الملائک الوهاب علی هذا الخبر ابراهیم
من متفرکان در کام عالی الماذون بعمل الطعم والاطباعة
العامة فی البلدة الطیبة قسطنطنیه فی قره
رمضان الشریف لسنة اربع واربعون
ومائة والف

Şifre:
Hüsrev Paşa
248

Ek 19

- 1- Ön kapak
- 2- Şemse
- 3- Şalbek
- 4- Köşebend
- 5- Bordür

- 6- Mikleb
- 7- Sertab
- 8- Arka kapak
- 9- Şiraze
- 10- Sırt

11- İç kapak

Osmanlı Cildinin Bölümleri
Colloque de l'Association Internationale de Bibliophilie [Arka kapak]